

Socialpædagogisk Bibliotek

Redaktion:

Forstander, cand. psych. Kurt Palsvig

Ledende socialrådgiver Merete Posborg

Forskningsleder, cand. psych. Jacob Vedel-Petersen

En fortegnelse over bøgerne i Socialpædagogisk Bibliotek
findes bagest i denne bog

Stanley Milgram: Lydighedens dilemma

Munksgaard

1977

Lydighedens Dilemma, 1. udgave, 1. oplag, 1977
© Stanley Milgram, 1974
Dansk udgave: Munksgaard, Copenhagen
Oversat fra amerikansk efter »Obedience to Authority«
af Kirsten Jørgensen
Omslag: Ove von Späth
Mekanisk, fotografisk eller anden gengivelse af denne bog
eller dele deraf er ikke tilladt ifølge lov om ophavsret
Trykt hos Folkebladets Bogtrykkeri, Ringsted
ISBN 87-16-02301-3

Indhold

Forord	7
Forfatterens tak	10
1. Lydighedens dilemma	12
2. Undersøgelsesmetode	23
3. Den forventede adfærd	36
4. Afstand til ofret	41
5. Individer overfor autoriteten	53
6. Flere varianter og kontrolopstillinger	64
7. Individer over for autoriteten II	81
8. Rollerne byttes om	97
9. Gruppееffekter	119
10. Hvorfor lydighed? En analyse	129
11. Lydighedsprocessen: Anvendelse af analysen på forsøget	141
12. Belastning og ulydighed	159
13. En alternativ teori: er aggression nøglen?	171
14. Metodeproblemer	174
15. Epilog	184
Tillæg I Ethiske problemer i forskningen	195
Tillæg II Individuelle mønstre	208
Noter	212
Index	221

1. Usynligt offer 41
2. Stemmekontakt 43
3. Nærhed 43
4. Berøringsnærhed 43
5. Nyt grundforsøg 64
6. Udskiftning af personale 66
7. Afstand til autoriteten 67
8. Kvinder som forsøgspersoner 71
9. Ofrets kontrakt er begrænset 72
10. Institutionel ramme 75
11. Forsøgspersonen vælger selv det elektriske støds styrke 79
12. Eleven forlanger at få stød 98
13. En almindelig mand giver ordrer 100
- 13 a. Forsøgspersonen som tilskuer 104
14. Autoriteten som offer: en almindelig mand giver ordrer 106
15. To autoriteter: modstridende ordrer 112
16. To autoriteter: den ene som offer 114
17. To ligemænd gør oprør 121
18. En ligestillet udløser stød 127

Lydighed er et så almindeligt fænomen, at det let bliver overset som emne for socialpsykologisk forskning. Men uden en vurdering af lydighedens rolle for de menneskelige handlingers udformning er der væsentlige områder af adfærden, man ikke kan nå til forståelse af. En handling udført under kommando er nemlig psykologisk set af en helt anden karakter end en handling, der er spontan.

Det menneske, der af sin inderste overbevisning afskyr tyveri, drab og vold, kan selv komme til at udføre sådanne handlinger med relativ lethed under en autoritets kommando. En adfærd, som er utænkelig hos et individ, der handler på egen hånd, udføres uden tøven, når det sker efter ordre.

Det dilemma, som er uløseligt forbundet med lydigheden, er ældgammelt og går helt tilbage til Abraham. Den nærværende undersøgelse søger at give dette dilemma en moderne udformning ved at gøre det til genstand for eksperimentel forskning med henblik på at få indsigt i det snarere end at dømme det ud fra et moralsk synspunkt.

I en psykologisk undersøgelse af lydigheden er hovedopgaven den at formå at tage autoritetsopfattelsen og omsætte den til en personlig erfaring. Det er én ting at drøfte individets og autoritetens respektive rettigheder i abstrakte vendinger og noget ganske andet at udforske det moralske valg i en virkelig situation. Vi kender alle til de filosofiske problemer i forbindelse med frihed og autoritet. Men i alle forhold, hvor problemet ikke er rent akademisk, er der tale om en virkelig person, der skal adlyde eller trodse en autoritet og om en konkret situation, hvori den ulydige handling finder sted. Alle overvejelser forud for dette øjeblik er ren teoretiseringen, og alle ulydige handlinger er karakteriserede ved et sådant øjebliks afgørende handling. Forsøgene er opbygget på grundlag af denne opfattelse.

Når vi kommer ind i laboratoriet, snævres problemet ind: hvis en forsøgsleder giver en forsøgsperson besked på at handle med stigende hårdhed mod en anden person, under hvilke betingelser vil forsøgspersonen da adlyde, og under hvilke betingelser vil han være ulydig? I laboratoriet er problemet levende, intenst og virkeligt. Det er ikke noget, som er adskilt fra det virkelige liv; tværtimod bringer det visse tendenser, der hører med til den sociale verdens almindelige funktion, til en endelig og meget logisk konklusion.

Det spørgsmål rejser sig, om der er nogen forbindelse mellem det, vi har undersøgt i laboratoriet, og de former for lydighed, vi så stærkt beklagede i nazi-tiden. Forskellene mellem de to situationer er naturligvis enorme, og dog kan det tænkes, at forskellene med hensyn til omfang, antal og politisk sammenhæng vil vise sig at være relativt ubetydelige, når visse afgørende træk bibeholdes. Essensen i lydigheden består i, at et menneske kommer til at se sig selv som et redskab for udførelse af et andet menneskes ønsker, og at han derfor ikke længere betragter sig selv som ansvarlig for sine handlinger. Når denne afgørende ændring af opfattelsen først har fundet sted hos et menneske, følger alle lydighedens essentielle træk med. Tilpasningen af tankerne, friheden til at tage del i grusom adfærd og de former for retfærdiggørelse, personen oplever, er i det væsentlige de samme, hvad enten de finder sted i et psykologisk laboratorium eller i kontrolrummet i et raketbatteri. Spørgsmålet om generel gyldighed løses derfor ikke ved en opregning af alle de indlysende forskelle mellem det psykologiske laboratorium og andre situationer, men ved at man omhyggeligt opbygger en situation, som fastholder essensen i lydigheden – det vil sige en situation, hvor en person overgiver sig til autoriteten og ikke længere ser sig selv som kilden til sine egne handlinger.

I det omfang, der er tale om frivillig medvirken og fravær af tvang, har lydigheden karakter af samarbejdsvilje; i det omfang, der antydes en trussel om vold eller straf mod personen, fremkaldes lydigheden af frygt. Vore undersøgelser drejer sig kun om den lydighed, der fremkommer villigt uden trusler af nogen art, en lydighed, som opretholdes takket være autoritetens blotte påstand om, at den har ret til at udøve kontrol over personen. Den vold, autoriteten måtte udøve i denne undersøgelse, bygger på en magt, som forsøgsperso-

nen på en eller anden måde tillægger den, og ikke på nogen objektiv trussel eller adgang til fysiske midler til kontrol af forsøgspersonen.

Hovedproblemet for forsøgspersonen er at genvinde kontrollen med sine egne styreprocesser, når han én gang har bundet dem til forsøgslederens formål. Vanskelighederne i forbindelse hermed udgør det gribende og til dels tragiske element i den undersøgte situation, for intet er sørgeligere end synet af en person, der bestræber sig på, men ikke fuldt ud er i stand til at styre sin egen adfærd i en situation, der er af væsentlig betydning for ham.

De her beskrevne forsøg bygger på 75 års forskningstradition inden for socialpsykologien. Boris Sidis udførte forsøg med lydighed i 1898, og den forskning, der er udført af Asch, Lewin, Sherif, Frank, Block, Cartwright, French, Raven, Sutchins, Lippitt og White, blandt mange andre, har præget mit arbejde, også selv om de ikke drøftes specielt. De værker, vi har af Adorno og hans medarbejdere og af Arent, Fromm og Weber, er en del af den *Zeitgeist*, som socialforskerne vokser op i. Tre værker har især interesseret mig. Det første er det indsigtsfulde arbejde *Authority and Delinquency in the Modern State* af Alex Comfort; en lysende klar analyse af autoriteten er skrevet af Robert Bierstedt; og Arthur Koestlers *The Ghost in the Machine* er gået dybere ind i forestillingerne om det sociale hierarki end den nærværende bog.

Den eksperimentelle forskning blev udført og færdiggjort, medens jeg var ansat ved Department of Psychology ved Yale University 1960–63. Og jeg er afdelingen taknemmelig for at have hjulpet mig med forskningsfaciliteter og gode råd. Især vil jeg gerne takke professor Irving L. Janis.

Den nu afdøde James McDonough fra West Haven, Connecticut, spillede elevens rolle, og undersøgelsen har nydt godt af hans utrættelige talent. John Williams fra Southbury, Connecticut, optrådte som forsøgsleder og udførte en krævende rolle med stor præcision. Tillige takker jeg Alan Elms, Jon Wayland, Taketo Murata, Emil Elges, James Miller og J. Michael Ross for det arbejde, de har gjort i forbindelse med undersøgelsen.

Jeg står i dyb taknemmelighedsgæld til de mange mennesker i New Haven og i Bridgeport, der medvirkede som forsøgspersoner.

Jeg har tænkt over og skrevet om forsøgene længe efter, at de var fuldført, og mange enkeltpersoner har ydet mig nød-

vendig stimulering og støtte. Blandt dem var doktorerne Andre Modigliani, Aaren Hershkowitz, Rhea Mendoza Diamond og den afdøde Gordon W. Allport. Tillige doktorerne Roger Brown, Harry Kaufmann, Howard Leventhal, Nijole Kudirka, David Rosenhan, Leon Mann, Paul Hollander, Jerome Bruner og hr. Maury Selver. Eloise Segal hjalp mig i gang med flere af kapitlerne, og Virginia Hilu, min redaktør hos Harper & Row, udviste en bemærkelsesværdig tro på bogen, lånte mig til slut sit kontor og udfriede bogen fra den tøvende forfatter.

Ved City University of New York takker jeg Mary Englander og Eileen Lydal, der arbejdede som sekretærer for undersøgelsen, og Wendy Sternberg og Katheryn Krogh, der var forskningsassistenter.

Judith Waters, student og kunstner, har udført tegningerne i kapitel 8 og 9.

Jeg takker Institute of Jewish Affairs for tilladelsen til at citere udførligt fra min artikel »Obedience to Criminal Orders: the Compulsion to Do Evil«, som tryktes første gang i instituttets tidsskrift *Patterns of Prejudice*.

Også tak til American Psychological Association for tilladelsen til at citere flere af mine artikler, som har været trykt i sammenslutningens publikationer, nemlig »Behavioral Study of Obedience«, »Issues in the Study of Obedience: A Reply to Baumrind«, »Group Pressure and Action Against a Person«, og »Liberating Effects of Group Pressure.«

Undersøgelsen blev støttet af to bevillinger fra National Science Foundation. De forberedende undersøgelser, som foregik i 1960, fik støtte af en lille bevilling fra Yale University's Higgins Fund. Et Guggenheim-stipendium i 1972–73 gav mig mulighed for et års ophold i Paris, borte fra de akademiske forpligtelser, som gjorde det muligt for mig at færdiggøre bogen.

Min kone, Sasha, har fulgt disse forsøg fra starten. Hendes vedholdende indsigt og forståelse har betydet meget. I de sidste måneder var der kun os to tilbage, og i vor lejlighed i rue de Rémusat arbejdede vi i fællesskab på den opgave, som nu, takket være Sasha's medlevende hjælp, er fuldført. Paris, 2. april 1973.

Stanley Milgram

1. Lydighedens dilemma

Lydighed er et af de vigtigste elementer i samfundets struktur. Et eller andet autoritetssystem er nødvendigt for enhver form for fællesliv, og kun det menneske, som lever helt isoleret, er ikke tvunget til at reagere, enten med trods eller underkastelse, på andres ordrer. Som en faktor, der er med til at bestemme menneskers adfærd, er lydighed af en særlig betydning i vor tid. Der foreligger pålidelige beviser for, at millioner af uskyldige mennesker blev myrdet efter ordre i årene 1933 til 1945. Gaskamre blev bygget, dødslejre blev bevogtet, og daglige kvoter af lig blev produceret med samme effektivitet som fremstillingen af maskiner. Disse umenneskelige forehavender havde måske deres oprindelse i et enkelt menneskes hjerne, men de kunne kun udføres, fordi et meget stort antal mennesker adlød ordrer.

Lydighed er den psykologiske mekanisme, som danner mellemled mellem den enkeltes handling og det politiske mål. Den er det bindemiddel, hvormed menneskene knyttes til magt-systemet. Visse begivenheder i vor nyere historie og iagttagelser fra dagliglivet viser, at hos mange mennesker kan lydigheden være en dybt rodfæstet adfærdstendens, ja, en almægtig impuls, som overskygger den etiske opdragelse, den enkeltes sympatier samt den moralske adfærd. C. P. Snow (1961) peger på betydningen heraf, idet han skriver:

Når man ser på menneskets lange og dystre historie, finder man, at der er blevet begået flere afskyelige forbrydelser i lydighedens navn, end der nogensinde er blevet begået i oprørets navn. Hvis man tvivler herpå, kan man læse William Shirer's »Det tredje riges storhed og fald«. Det tyske officerskorps blev uddannet under de strengeste lydighedskrav ... i lydighedens navn deltog de i og medvirkede til de grusomste handlinger i verdens historie. (p. 24).

Nazisternes udryddelse af de europæiske jøder er det mest ekstreme eksempel på afskyelige, umoralske handlinger udført af tusinder af mennesker i lydighedens navn. Men i mindre omfang sker den slags ting uafsladeligt: almindelige borgere får besked på at udrydde andre mennesker, og de gør det, fordi de anser det for deres pligt at efterkomme ordrer. Således antager lydighed over for autoriteterne, som altid har været prist som en dyd, en ny karakter, når den tjener et ondt formål; i stedet for at fremstå som en dyd, omdannes den til en afskyelig synd. Eller gør den?

Det moralske spørgsmål, om man bør adlyde, når befalingen er i modstrid med ens samvittighed, har været drøftet af Platon, dramatiseret i *Antigone* og gjort til genstand for filosofisk analyse i alle historiske epoker. Konservativt filosoffer hævder, at selve samfundets grundvold trues af u lydighed, og at selv når den handling, autoriteten giver befaling om, er af en ond karakter, er det bedre at udføre handlingen end at skade magtstrukturen. Hobbes sagde yderligere, at den handling, der udføres på denne måde, på ingen måde er den persons ansvar, som udfører den, men kun den autoritets ansvar, som har befaleet den. Men mere humanistisk indstillede filosoffer hævder, at den enkeltes samvittighed går forud i sådanne sager, idet de fastslår, at den enkeltes moralske skøn må have forrang frem for autoriteten, når de to er i modstrid med hinanden.

Lydighedens juridiske og filosofiske aspekter er af stor vigtighed, men en videnskabsmand med empirisk baggrund kommer til slut til et punkt, hvor han ønsker at gå videre fra den abstrakte drøftelse til en omhyggelig iagttagelse af konkrete eksempler. For at få mulighed for at se nøjere på det at adlyde ordrer, opstillede jeg et enkelt forsøg ved Yale University. Senere skulle forsøget komme til at omfatte mere end tusind deltagere, og det blev gentaget ved flere andre universiteter, men fra begyndelsen var idéen ganske enkel. En person ankommer til et psykologisk laboratorium og bliver bedt om at udføre en række handlinger, der i stigende grad kommer i modstrid med hans samvittighed. Hovedspørgsmålet er nu, hvor længe deltageren vil rette sig efter forsøgslederens instrukser, før han nægter at udføre de handlinger, der forlanges af ham.

Men læseren må kende lidt flere detaljer ved forsøget. To

menesker kommer til et psykologisk laboratorium for at deltage i en undersøgelse af hukommelses- og indlæringsproblemer. Den ene benævnes »lærer« og den anden »elev«. Forsøgslederen forklarer, at undersøgelsen drejer sig om virkningerne af straf på indlæringen. Eleven føres ind i et værelse og får anvist en stol, hvor hans arme bliver bundet fast for at hindre for voldsomme bevægelser, og en elektrode fastnes til hans håndled. Han får besked på, at han skal lære en liste af ordpar; hver gang han siger en fejl, vil han modtage elektriske stød af stigende styrke.

Det egentlige centrum for forsøget er »læreren«. Efter at han har set eleven blive bundet fast i stolen, føres han ind i forsøgsrummet og anbringes foran det imponerende udseende apparat, som skal give de elektriske stød. Den vigtigste del af det er en vandret række på 30 kontakter, som går fra 15 til 450 volt med mellemrum på 15 volt. Ved hver kontakt er der desuden et skilt, der i ord angiver det enkelte støds styrke, for eksempel SVAGT STØD og helt op til FARLIGT – ALVORLIGT STØD. »Læreren« får at vide, at han skal stå for den indlæringsprøve, den anden mand skal gennemgå. Når eleven svarer rigtigt, går læreren videre til næste punkt; når den anden mand svarer forkert, skal læreren give ham et elektrisk stød. Han skal begynde med det laveste niveau (15 volt) og gå opad, hver gang manden siger en fejl, videre frem gennem 30 volt, 45 volt og så videre.

»Læreren« er en forsøgsperson i fuldstændig god tro, som er kommet til laboratoriet for at deltage i et forsøg. Eleven, eller ofret, er en skuepiller, som i virkeligheden slet ikke får noget elektrisk stød. Meningen med forsøget er at se, hvor langt et menneske er parat til at gå i en konkret og målelig situation, hvor han får besked på at tilføje et protesterende offer stigende smerte. Hvornår vil forsøgspersonen nægte at adlyde forsøgslederen?

Konflikten opstår, når den mand, der får elektriske stød, begynder at vise tegn på, at han oplever et ubehag. Ved 75 volt stønner »eleven«. Ved 120 volt beklager han sig verbalt; ved 150 forlanger han at blive frigjort fra forsøget. Hans protester fortsætter, efterhånden som de elektriske stød bliver stærkere, og hans klager bliver voldsommere og mere følelsesbetonede. Ved 285 volt kan hans reaktion kun beskrives som et forpint skrig.

Mennesker, som har overværet forsøget, er enige om, at de mere gribende elementer i det til dels afsvækkes på tryk. For forsøgspersonen er situationen ikke nogen leg; konflikten er intens og ganske synlig. På den ene side presses han af elevens åbenbare lidelser til at holde op. På den anden side pålægger forsøgslederen – der fremtræder som en ansvarlig autoritet, som forsøgspersonen føler en vis forpligtelse over for – ham at fortsætte. Hver gang forsøgspersonen tøver med at udløse et stød, giver forsøgslederen ham besked på at fortsætte. For at slippe ud af situationen skal forsøgspersonen foretage et klart brud med autoriteten. Undersøgelsens mål var at finde frem til, hvornår og hvordan folk ville trods autoriteten, når de er stillet over for et klart moralsk imperativ.

Der er naturligvis en enorm forskel på at udføre en kommanderende officers ordrer i krigstid og at udføre en forsøgsleders ordrer. Men essensen i forholdet er det samme, for man kunne spørge helt generelt: hvordan bærer en mand sig ad, når han af en retmæssig autoritet får besked på at gøre en tredje person ondt? Vi må nærmest forvente, at forsøgslederens autoritet er betydeligt mindre end generalens, da han ikke har nogen magt at sætte bag sine befalinger, og da deltagelse i et psykologisk forsøg næppe vækker den samme følelse af pligt og nødvendighed som deltagelse i krig. Trods disse begrænsninger mente jeg, at det var umagen værd at påbegynde en omhyggelig iagttagelse af lydigheden selv i denne begrænsede ramme i håb om, at de ville fremme vor indsigt og vise os nogle generelle principper, som kunne anvendes på en hel række forskellige forhold.

Læserens første reaktion på forsøget vil måske være en forundring over, at noget menneske ved sine fulde fem overhovedet ville give blot de første stød. Ville han ikke simpelt hen nægte at være med og gå sin vej? Men det er der faktisk ingen, der gør. Når forsøgspersonen først er kommet til laboratoriet for at hjælpe forsøgslederen, er han meget villig til at starte handlingen. Det er der ikke noget mærkeligt i, især da den person, der skal modtage de elektriske stød, i begyndelsen forekommer samarbejdsvillig, omend noget ængstelig. Det overraskende er, så langt den enkelte er parat til at gå i henseende til at rette sig efter forsøgslederens instrukser. Ja, resultaterne af forsøget er både overraskende og for-

færdende. På trods af, at mange forsøgspersoner oplever en anspændelse, og på trods af, at mange af dem protesterer over for forsøgslederen, fortsætter en stor del af dem lige til det sidste stød på apparatet.

Mange forsøgspersoner adlyder forsøgslederen, ligegyldigt hvor højlydt »eleven« klager sig, ligegyldigt hvor smertefulde de elektriske stød synes at være, og lige meget hvor meget ofret beder om at blive sluppet fri. Dette forekom igen og igen i vore undersøgelser, og det er blevet iagttaget ved andre universiteter, hvor forsøget er blevet gentaget. Voksne menneskers ekstreme beredvillighed til at gå næsten så langt, det skal være, på en autoritets bud, udgør hovedresultatet af undersøgelsen, og det er det forhold, der især må kræve en forklaring.

En ofte hørt forklaring går ud på, at de mennesker, der gav ofret de stærkeste stød, var nogle uhyrer, en lille gruppe af befolkningen med særlige anlæg for sadisme. Men hvis man husker på, at næsten to tredjedele af deltagerne hører til kategorien »lydige« forsøgspersoner, og at de udgjorde almindelige mennesker fra arbejder-, funktionær- og akademikerklasserne, må dette ræsonnement forekomme temmelig spinkelt. Det minder i høj grad om det spørgsmål, der opstod i forbindelse med Hannah Ahrendts bog fra 1963, *Eichmann in Jerusalem*. Ahrendt hævdede, at anklagernes skildring af Eichmann som et sadistisk uhyre var i bund og grund forkert, at han snarere var en fantasiløs bureaukrat, som blot sad ved sit skrivebord og passede sit arbejde. Som følge af sin fremsættelse af disse synspunkter blev Hannah Ahrendt udsat for grove angreb. Det var, som om man følte, at de afskyelige handlinger, Eichmann havde begået, måtte kræve en brutal, upålidelig og sadistisk personlighed, – den personificerede ondskab. Efter at have set hundreder af almindelige mennesker underkaste sig en autoritetsperson i vore egne forsøg må jeg konkludere, at Hannah Ahrendts forestilling om *det ondes banalitet* kommer nærmere til sandheden, end man turde vove at forestille sig. Det almindelige menneske, som tildelte ofret elektriske stød, gjorde det af pligtfølelse – ud fra en opfattelse af sine pligter som forsøgsperson – og ikke på grund af særlige aggressive tilbøjeligheder.

Dette er måske den væsentligste lære, vi kan drage af vor

undersøgelse: almindelige mennesker, som simpelthen passer deres arbejde og gør det uden nogen særlig fjendtlighed, kan blive medvirkende i en frygtelig, destruktiv proces. Og hvad mere er, selv når de destruktive virkninger af deres arbejde bliver fuldkommen åbenbare, og de får besked på at udføre handlinger, som er uforenelige med fundamentale moralnormer, har relativt få mennesker de ressourcer, der er nødvendige til at modsætte sig autoriteten. En hel række hændelser imod det at være ulydig over for autoriteten træder i kraft og holder effektivt personen på plads.

Det er let nok, når man sidder i sin egen lænestol, at fordømme de lydige forsøgspersoners handlinger. Men de, der fordømmer forsøgspersonerne, måler dem i forhold til deres egen evne til at formulere ædle moralske forskrifter. Det er næppe en rimelig målestok. Mange af forsøgspersonerne føler, efter hvad de selv oplyser, lige så stærkt som vi andre det moralske bud om at afholde sig fra at gøre et hjælpeløst offer ondt. De ved i bred almindelighed godt, hvad man bør gøre, og de kan gøre rede for deres værdinormer, når der er lejlighed til det. Dette har kun lidt, om overhovedet noget, at gøre med deres faktiske adfærd under omstændighedernes pres.

Hvis folk bliver bedt om at afgive et moralsk skøn om, hvad der er en passende adfærd i denne situation, nævner de med usigelig sikkerhed ulydighed som det rigtige. Men værdinormer er ikke de eneste kræfter, der indgår i en faktisk, konkret situation. De er kun ét tyndt lag i det samlede spekter af kræfter, som trænger sig ind på personen. Mange mennesker var ude af stand til at realisere deres værdinormer under forsøget og fortsatte blot, selv om de ikke gik ind for det, de gjorde.

Den kraft, individets moralfølelse kan udøve, er mindre effektiv, end man skulle tro i henhold til den sociale myte. Selv om sådanne bud som »Du må ikke slå ihjel« indtager en fremtrædende plads i moralsystemet, indtager de ikke en tilsvarende urokkelig position i menneskets psykiske struktur. Nogle få ændringer i avisernes overskrifter, en indkaldelse til militærtjeneste, ordrer fra en mand med epauletter, og menneskene ledes uden større vanskelighed til at dræbe. Selv det autoritetspres, der kan mobiliseres i et psykologisk eksperiment, kan i høj grad bidrage til, at det enkelte menneske

mister sin moralske kontrol. Moralske faktorer kan forholdsvis let skubbes til side gennem en velberegnet omstrukturering af de intellektuelle og sociale roller.

Hvad er det da, der får den enkelte til at adlyde forsøgslederen? For det første er der et sæt af bånd, som låser forsøgspersonen fast i situationen. De indbefatter sådanne faktorer som høflighed fra hans side, hans ønske om at overholde sit oprindelige løfte om hjælp til forsøgslederen, og det pinlige ved at trække sig tilbage. For det andet indtræder der en række tilpasninger i forsøgspersonens tænkemåde, som undergraver hans beslutning om at bryde med autoriteten. Disse tilpasninger hjælper forsøgspersonen til at bevare forholdet til forsøgslederen, medens de samtidig reducerer det pres, der er opstået gennem konflikten i forsøget. De er typiske for den tænkning, der forekommer hos lydige forsøgspersoner, når de af autoriteten får besked på at handle imod hjælpeløse individers interesser.

En af disse mekanismer er den enkeltes tilbøjelighed til at blive så optaget af opgavens mere snævre, tekniske aspekter, at han taber de bredere konsekvenser af syne. Filmen *Dr. Strangelove* gav en glimrende satire over et flyvemaskinemandskabs optagethed af den krævende tekniske opgave, det er at kaste atomvåben ned over et land. På samme måde bliver forsøgspersonerne i dette forsøg opslugt af selve arbejdet; de har travlt med at læse ordparrene med omhyggelig udtale og med at trykke på de rigtige kontakter. De vil gerne yde en dygtig indsats, men de udviser samtidig en aftagende interesse for den moralske side af sagen. Det mere generelle arbejde med at opstille målene og vurdere moralen overlader forsøgspersonen til den forsøgsautoritet, han er i tjene hos.

Den almindeligste tankemæssige tilpasning hos den lydige forsøgsperson går ud på, at han ikke anser sig for ansvarlig for sine handlinger. Han frigør sig fra ansvaret ved at overlade alt initiativ til forsøgslederen, den retmæssige autoritet. I samtalen efter forsøget, hvor forsøgspersonerne blev spurgt, hvorfor de var blevet ved, lød et typisk svar sådan: »Jeg ville ikke have gjort det af mig selv. Jeg gjorde blot, hvad jeg fik besked på«. Da de er ude af stand til at trods forsøgslederens autoritet, tillægger de ham ethvert ansvar. Det er den gamle historie om, at »jeg gjorde blot min pligt«, som man hørte

igen og igen i de anklagedes forsvarstaler i Nürnberg. Men det ville være forkert at betragte dette som et spinkelt alibi udtænkt til lejligheden. Det er snarere en fundamental tænkemåde for mange mennesker, når de først er låst fast i en underordnet stilling i autoritetsstrukturen. Bortfaldet af ansvarsfølelsen er den mest vidtrækkende konsekvens af underkastelse under autoriteten.

Selv om et menneske, der handler efter ordrer, udfører handlinger, der synes at overtræde samvittighedsnormerne, ville det ikke være rigtigt at sige, at han mister sin moralsfølelse. Derimod antager den en fuldkommen anderledes retning. Han reagerer ikke med en moralsk følelse mod de handlinger, han udfører. Hans moralsyn bliver til en overvejelse af, hvor godt han lever op til de forventninger, autoriteten stiller til ham. I krigstid spørger soldaten ikke, om det er godt eller ondt at bombardere en landsby; han oplever ikke skam eller skyldfølelse ved at lægge en landsby øde: han føler snarere stolthed eller skam afhængigt af, hvor godt han har udført den opgave, han har fået tildelt.

En anden psykologisk faktor, som virker i denne situation, kan kaldes »anti-antropomorfisme«. I årtier har psykologer diskuteret den primitive tilbøjelighed hos mennesker til at tilskrive døde genstande og kræfter menneskelige egenskaber. En modgående tendens er imidlertid, at man tillægger sådanne kræfter, som essentielt er af menneskelig oprindelse, upersonlige egenskaber. Nogle mennesker behandler systemer af menneskelig oprindelse, som om de eksisterede uden for og oven over enhver menneskelig faktor, uden for de menneskelige følelsers eller indskydelsers kontrol. Det menneskelige element bag institutioner og myndigheder benægtes. Når forsøgslederen således siger: »Forsøget kræver, at De fortsætter«, føler forsøgspersonen, at dette er en befaling, som er noget mere end blot en rent menneskelig ordre. Han stiller ikke det tilsyneladende så indlysende spørgsmål: »Hvis forsøg? Hvorfor skal lederen adlydes, medens ofret lider?« En mands ønske – forsøgets leder – er blevet en del af et system, som har en indflydelse på forsøgspersonens tanker, der går ud over det personlige. »Det skal fortsætte. Det skal fortsætte«, gentog en af forsøgspersonerne. For ham var den menneskelige faktor forsvundet ud af billedet, og »Forsøget« havde antaget sin egen upersonlige betydning.

Ingen handling har i sig selv en uforanderlig psykologisk kvalitet. Dens betydning kan ændres, ved at den anbringes i forskellige sammenhænge. En amerikansk avis citerede fornylig en pilot, som indrømmede, at amerikanerne bombarderede vietnamesiske mænd, kvinder og børn, men som følte, at bombardementerne fandt sted for et »ædelt formåls« skyld og dermed var berettigede. På samme måde ser de fleste af forsøgspersonerne deres adfærd i en videre sammenhæng, som er gavnlig for mennesker og nyttig for samfundet – en stræben efter videnskabelig sandhed. Det psykologiske laboratorium kan i høj grad påberåbe sig en retmæssig autoritet, og det indgiver de mennesker tillid, som kommer for at være med i et arbejde der. En handling som at give et offer elektriske stød, der isoleret set forekommer ond, antager en fuldkommen anderledes betydning, når den anbringes i denne ramme. Men det at tillade en handling at blive domineret af den ydre ramme, medens man ser bort fra dens menneskelige konsekvenser, kan være yderst farligt.

Mindst ét vigtigt træk ved situationen i Tyskland blev ikke undersøgt her – nemlig den intense nedværdigelse af ofret før grusomhederne. I ti år eller mere havde en voldsom anti-jødisk propaganda systematisk gjort den tyske befolkning rede til at acceptere udryddelsen af jøderne. Skridt for skridt blev jøderne udelukket fra kategorierne »borger« og »landsmand«, og til slut blev de nægtet status som menneskelige væsener. Systematisk nedværdigelse af ofret giver den brutale behandling en vis psykologisk berettigelse, og det har været et træk, der til stadighed har ledsaget massakrer, pogromer og krige. Sandsynligvis ville vore forsøgspersoner have haft lettere ved at give ofret de elektriske stød, hvis han på overbevisende måde var blevet skildret som en brutal eller pervers forbryder.

Af betydelig interesse er imidlertid det forhold, at mange forsøgspersoner højlydt bagtaler ofret, *efter* at de har mishandlet ham. Kommentarer som »Han var så dum og stædig, at han fortjente at få et stød«, var almindelige. Når disse forsøgspersoner først havde mishandlet ofret, fandt de det nødvendigt at betragte ham som et uværdigt individ, hvis straf var nødvendiggjort af hans egne intellektuelle eller karaktermæssige mangler.

Mange af de mennesker, der blev studeret i forsøget, var i en vis forstand imod det, de gjorde mod eleven, og mange protesterede, selv medens de adlød. Men mellem tanken, ordene og det kritiske skridt at gøre oprør mod en ond-sindet autoritet ligger der et andet element, nemlig evnen til at omsætte holdninger og normer til handling. Nogle forsøgspersoner var fuldkommen overbeviste om det forkerte i det, de gjorde, men de kunne ikke få sig selv til at gennemføre et åbent brud med autoriteten. Nogle var tilfredse med deres tanker og følte, at de – i hvert fald for sig selv – havde været på den rigtige side. Hvad de ikke indså var, at subjektive følelser i det store og hele er irrelevante for det foreliggende moralske spørgsmål, så længe de ikke omsættes til handling. Politisk kontrol udøves gennem handling. Vagternes personlige holdninger til koncentrationslejren er uden betydning, når de faktisk tillader, at nedslagtningen af uskyldige mennesker finder sted lige for deres øjne. På samme måde var den såkaldte »intellektuelle modstand« i det besatte Europa – hvor mennesker følte, at de i deres tanker havde trodset besættelsesmagten – blot en trøstende psykologisk mekanisme. Diktaturer opretholdes af svage mennesker, som ikke har mod til at omsætte deres tro til handling. Igen og igen tog folk i vort eksperiment afstand fra det, de gjorde, men de kunne ikke mønstre de indre ressourcer til at omsætte deres værdinormer til handling.

En variation af grundforsøget beskriver et dilemma, som er mere almindeligt end det ovenfor skitserede: forsøgspersonen skulle ikke trykke på den kontakt, som gav ofret stød, men blot udføre en hjælpehandling (forestå prøven med ordparrene), før en anden forsøgsperson gav selve det elektriske stød. I denne situation fortsatte 37 af 40 voksne fra New Haven-området lige til den sidste kontakt på apparatet. Meget forudsigeligt undskyldte forsøgspersonerne deres adfærd ved at sige, at ansvaret lå hos den mand, som faktisk trykkede på kontakten. Dette kan måske illustrere en uhyggeligt almindelig situation i et kompliceret samfund: det er psykologisk set let at ignorere ansvaret, når man blot er et led i en kæde af onde handlinger og ikke befinder sig i nærheden af handlingens endelige konsekvenser. Selv Eichmann følte sig dårligt tilpas, når han tog rundt til koncentrationslejrene, men for at deltage i massedrabene behøvede han blot at sidde

ved et skrivebord og ordne papirer. Samtidig var den mand, som faktisk kastede cyklon-B ned i gaskamrene, i stand til at undskylde sin adfærd med, at han blot udførte ordrer oppefra. Der er altså tale om en opsplitning af den totale menneskelige handling; intet enkelt menneske er i den situation både at træffe bestemmelse om den onde handling og at blive konfronteret med konsekvenserne. Den person, som har det fulde ansvar for handlingen, er forduftet. Dette er måske det mest almindelige fællestræk ved det organiserede onde i det moderne samfund.

Lydighedens problem er derfor ikke alene psykologisk. Samfundets form og struktur og den måde, det udvikler sig på, har meget at gøre hermed. Der har måske været en tid, da mennesker var i stand til at vise en fuldtud menneskelig reaktion på enhver situation, fordi de var fuldt og helt involveret i den som mennesker. Men så snart der er indført arbejdsling blandt mennesker, har forholdene forandret sig. Efter et vist punkt betyder opdelingen af samfundet i mennesker, der udfører snævre og meget specielle opgaver, at de menneskelige kvaliteter i arbejdet og i tilværelsen forringes. Et menneske kan ikke komme til at se hele handlingsforløbet, men kun en lille del af det, og derfor er han ude af stand til at handle uden en eller anden form for ledelse oppefra. Han overgiver sig til autoriteten, men når han gør det, fremmedgøres han fra sine egne handlinger.

George Orwell har indfanget essensen i situationen, hvor han skriver:

Medens jeg skriver dette, flyver højt civiliserede mennesker hen over mig og prøver at dræbe mig. De føler ingen fjendtlighed mod mig personligt, og jeg heller ikke imod dem. De »gør blot deres pligt«, som det hedder. De fleste af dem er, tror jeg, venlige, loylydige mænd, som aldrig ville drømme om at begå mord i deres private liv. Men på den anden side, hvis det lykkes en af dem at sprænge mig i luften med en velrettet bombe, vil han ikke komme til at sove dårligere af den grund.

2. Undersøgelsesmetode

Enkelhed er nøglen til effektiv videnskabelig forskning. Dette gælder i særlig grad, når stoffet har et psykologisk indhold. Psykologiske problemer er ifølge deres natur vanskelige at trænge til bunds i, og de kan rumme mange flere sider, end det ved første øjekast ser ud til. Komplicerede metoder kommer blot i vejen for den nøjere granskning af selve fænomenet. For at studere lydigheden på den enkleste måde må vi oprette en situation, hvor én person befaler en anden at udføre en handling, der lader sig iagttage, og vi må notere os, hvornår der forekommer lydighed over for ordren, og hvornår lydighed ikke forekommer.

Hvis vi skal måle lydighedens styrke og de betingelser, hvorunder den varierer, må vi sætte den op imod en eller anden magtfuld faktor, som arbejder i retning af ulydighed, og hvis betydning for mennesker umiddelbart forstås.

Af alle moralske principper er det, der er nærmest ved at være universelt accepteret, dette: man må ikke gøre ondt mod en hjælpeløs person, som hverken skader eller truer én selv. Dette princip er den modgående kraft, vi vil sætte ind imod lydigheden.

Et menneske, der kommer til vort laboratorium, får besked på at gøre et andet menneske ondt i stigende grad. Dermed vil der opbygges et pres i retning af ulydighed. På et tidspunkt, som ikke kendes i forvejen, vil forsøgspersonen måske nægte at udføre denne ordre og trække sig ud af forsøget. Adfærden forud for dette brud benævnes *lydighed*. Det punkt, hvor bruddet sker, er den *ulydige* handling, og den kan indfinde sig tidligt eller sent i rækken af befalinger, hvorved man kan foretage den ønskede måling.

Den præcise måde, man tilføjer ofret smerte på, er ikke af særlig vigtighed. Af tekniske grunde valgte vi tildeling af elektriske stød til vor undersøgelse. Vi fandt det velegnet,

for det første fordi det ville være let for forsøgspersonen at forstå, at elektriske stød kan gradueres i styrke, og for det andet fordi brugen heraf ville være i overensstemmelse med den almindelige videnskabelige aura i laboratoriet, og endelig fordi det ville være relativt let at simulere tildelingen af elektriske stød i laboratoriet.

Vi går nu videre til en skildring af undersøgelsens detaljer.

Rekruttering af deltagere til undersøgelsen

De studerende ved Yale, som jo var lige ved hånden, ville have været de letteste forsøgspersoner at studere. Inden for psykologien er det desuden en tradition, at man udfører forsøg med studerende. Men til dette eksperiment forekom anvendelsen af studerende fra et eliteuniversitet ikke velegnet. Den mulighed, at forsøgspersoner fra selve Yale ville have hørt om forsøget fra medstuderende, som allerede havde deltaget i det, ville være for stor en risiko. Det forekom bedre at indkalde forsøgspersoner fra en bredere kreds, hele New Haven-samfundet, som består af 300.000 mennesker. Der var også en anden grund til at sætte sin lid til New Haven i stedet for til universitetet: de studerende var en for homogen gruppe. De var bogstavelig talt alle lige omkring 20 år gamle, var meget intelligente og havde et vist kendskab til psykologisk forsøgsvirksomhed. Jeg ønskede en større variation af egenskaber hos forsøgsgruppen, især at det var mennesker med vidt forskellig klassebaggrund.

For at indkalde forsøgspersoner satte man en annonce i den lokale avis. Folk af alle fag opfordredes til at deltage i en undersøgelse af hukommelse og indlæring, og man tilbød en betaling på 4 dollars plus transport for en times deltagelse (se illustrationen). I alt 296 personer reagerede. Da det ikke var tilstrækkeligt til forsøget, supplerede vi denne rekrutteringsmetode med direkte brevopfordringer. Navne blev udtaget tilfældigt fra New Havens telefonbog, og der blev sendt indbydelser til flere tusinde indbyggere. Svarprocenten for denne invitation var ca. 12. Svargruppen, om hvem vi havde oplysninger om køn, alder og erhverv, udgjorde en reserve af forsøgspersoner, og der blev lavet en nærmere aftale med deltagerne nogle få dage før de skulle være med i undersøgelsen.

Fig. 1

ANNONCE

Vi betaler Dem doll. 4.00 i timen.

Deltagere søges til hukommelsesundersøgelse.

Vi vil gerne betale 500 indbyggere i New Haven for at hjælpe os med at gennemføre en videnskabelig undersøgelse af hukommelse og indlæring. Undersøgelsen skal foregå på Yale University.

Hver deltager får udbetalt doll. 4.00 plus transport for ca. 1 time. Vi har kun brug for Dem i én time; der er ikke tale om yderligere forpligtelser. De kan selv vælge det tidspunkt, der passer Dem bedst (aften, hverdag, weekend).

Der kræves ingen særlig uddannelse eller erfaring. Vi søger:

fabriksarbejdere	akademikere
kontorpersonale	telefonarbejdere
arbejdere	bygningsarbejdere
barberer	sælgere
forretningsfolk	funktionærer
sekretærer	andre

Alle deltagere skal være mellem 20 og 50 år gamle. Gymnasiaster og universitetsstuderende kan ikke anvendes.

Hvis De opfylder disse betingelser, beder vi Dem udfylde nedenstående kupon og straks sende den til professor Stanley Milgram, Department of Psychology, Yale University, New Haven. De vil senere få besked om nøjagtig tid og sted for undersøgelsen. Vi forbeholder os ret til at afvise ansøgere.

De får udbetalt de 4.00 doll. plus transportpenge, så snart De ankommer til laboratoriet.

Til PROF. STANLEY MILGRAM etc.

Jeg ønsker at deltage i denne undersøgelse vedrørende hukommelse og indlæring. Jeg er mellem 20 og 50 år gammel. Jeg modtager doll. 4.00, hvis jeg deltager.

Navn (blokbogstaver):

Adresse:

Telefon-nr.:

Alder:

Erhverv:

Køn:

Kan De komme:

Hverdage: ..... Aften: ..... Weekend: .....

Annonce indrykket i den lokale avis for at indkalde forsøgspersoner.

Typiske forsøgspersoner var postfunktionærer, lærere, sælgere, teknikere og arbejdere. Uddannelsesniveauet varierede lige fra én, der ikke havde gjort folkeskolen færdig, til nogle, som havde doktorgrader og andre akademiske grader. Man overvejede forskellige variationer af grundforsøget, og fra begyndelsen lagde jeg vægt på, at der i de enkelte forsøg var en rimelig fordeling på alder og socialgruppe. Socialgruppesammensætningen for det enkelte forsøg var: arbejdere, faglærte og ufaglærte: 40 %; kontor, salg, forretning: 40 %; akademikere: 20 %. Foruden denne opdeling var der en fordeling på tre alderskategorier (forsøgspersoner i tyverne og fyrrerne deltog i de enkelte forsøg i forholdet 20, 40 og 40).

Lokaleforhold og personale

Forsøget foregik i det fornemt udstyrede Interaction-laboratorium ved Yale University. Denne detalje har betydning for det indtryk af forsøgets officielle baggrund, deltagerne fik. I nogle senere variationer blev forsøget udført uden for universitetet (se kapitel 5). Forsøgslederens rolle blev spillet af en 31-årig biologilærer. Gennem hele forsøget var hans mine udtryksløs og hans fremtræden relativt fast og bestemt. Han var iført en grå laboratorieuniform. Ofret blev spillet af en 47-årig bogholder, som var uddannet til denne rolle; han var af irsk-amerikansk afstamning, og de fleste deltagere fandt ham venlig og tiltalende.

Fremgangsmåde

Der optrådte én ikke-indviet forsøgsperson og ét offer i hvert forsøg. Der måtte opfindes et påskud, som kunne berettige, at den uindviede forsøgsperson skulle uddele elektriske stød (grunden hertil er, at overalt, hvor der er tale om en retmæssig autoritet, må den underordnede mærke en eller anden forbindelse, den være sig nok så spinkel, mellem den særlige type autoritet og de befalinger, han udsteder). Forsøgslederen orienterede forsøgspersonerne om den situation, hvori lydheden skulle måles, med følgende vejledning:

Fig. 2 »Ofret«

Psykologerne har opstillet adskillige teorier til forklaring af, hvordan folk lærer forskellige former for stof.

Nogle af de bedst kendte teorier drøftes i denne bog (han viste forsøgspersonen en bog om indlæringsprocessen).

En af teorierne går ud på, at folk lærer ting korrekt, når de bliver straffet for at gøre fejl.

En almindelig anvendelse af denne teori ser vi for eksempel, når forældre slår et barn, hvis det gør noget forkert.

Tanken er, at klø, som er en form for straf, vil lære barnet at huske bedre, vil få det til at lære mere effektivt.

Men i virkeligheden ved vi meget lidt om straffens virkning på indlæringen, fordi der ikke er foretaget egentlige videnskabelige undersøgelser heraf med mennesker.

Vi ved for eksempel ikke, hvor megen straf der er bedst for indlæringen – og vi ved ikke meget om betydningen af, hvem der giver straffen, om en voksen person lærer bedst af en yngre eller af en ældre person – og meget andet af denne art.

Derfor bringer vi i denne undersøgelse en række voksne af forskellig alder og erhverv sammen. Og vi beder nogle af dem om at være lærere og nogle af dem om at være elever.

Vi ønsker at finde frem til, hvilken nærmere virkning folk har på hinanden som lærere og elever, og også hvilken virkning *straf* har på indlæringen i denne situation.

Derfor vil jeg bede den ene af Dem om at være læreren her i aften og den anden om at være eleven.

Er der nogen af Dem, der foretrækker det ene eller det andet?

(Forsøgspersonen og den forud indviede har mulighed for at vælge).

Nå, så tror jeg, at det mest retfærdige er, at jeg skriver ordet *Lærer* på ét stykke papir og *Elev* på et andet, så De kan trække lod.

(Forsøgspersonen trækker først, derefter den forud indviede).

Nå, hvem er så hvem?

Godt. Det første, vi nu skal gøre, er at anbringe eleven, så han kan få en eller anden form for straf.

Vil De begge komme med ind i værelset ved siden af.

Den omtalte lodtrækning var arrangeret, så at forsøgspersonen altid blev lærer, og den anden altid elev (der stod »lærer« på begge de to stykker papir). Straks efter lodtrækningen blev læreren og eleven ført ind i et tilstødende værelse, og eleven blev gjort fast i en »elektrisk stol«.

Forsøgslederen forklarede, at stropperne skulle hindre voldsomme bevægelser, når eleven fik stød. Virkningen heraf var, at man kunne se, at det var umuligt for ham at undslippe situationen. En elektrode blev fastgjort til elevens håndled, og der

blev smurt creme på for at »forhindre vabler og brandsår«. Forsøgspersonen fik at vide, at elektroden stod i forbindelse med apparatet i det tilstødende værelse.

For at øge troværdigheden erklærede forsøgslederen som svar på et spørgsmål fra »eleven«: »Selv om de elektriske stød kan være yderst smertefulde, vil de ikke forårsage permanente vævsskader«.

Indlæringsopgaven

Den lektion, forsøgspersonen skulle lede, drejede sig om indlæring af ordpar. Forsøgspersonen læste en række ordpar for eleven, og dernæst nævnte han det første ord af parret sammen med fire andre ord. Der kunne for eksempel være tale om følgende ordpar:

blå kasse
smukt vejr
vild and
etc.

I den følgende prøve læste han så:

blå: himmel blæk kasse lampe

Eleven skulle angive, hvilket af de fire ord der oprindeligt havde hørt sammen med det første ord. Han meddelte sit svar ved at trykke på én af fire kontakter foran sig, som så tændte en af fire nummererede kvadrater i et svarapparat, som stod oven på stødapparatet.

Stødapparatet

Instrumenbrættet bestod af 30 kontakter anbragt i en vandret række. Hver kontakt var tydeligt afmærket ved spændingsstyrken, som gik fra 15 til 450 volt. Der var en stigning på 15 volt fra den ene kontakt til den næste set fra venstre mod højre. Desuden var der tydelige verbale betegnelser for grupper på hver fire kontakter, set fra venstre mod højre: Svagt stød, Moderat stød, Stærkt stød, Meget stærkt stød, Intenst stød, Voldsomt stød, Fare: meget alvorligt stød. De to

kontakter efter denne sidste betegnelse var blot mærket XXX.

Når en kontakt blev trykket ned, lyste en lampe klart rødt, der hørtes en summelyd, og en blå lampe med ordet »spændingsfremkalder« glimtede; viseren på spændingsmåleren svingede mod højre, og der lød forskellige lyde fra apparatet.

Øverst til venstre på apparatet sad der et skilt med følgende ordlyd: STØDAPPARAT, TYPE ZLB, DYSON INSTRUMENT COMPANY, WALTHAM, MASS. STYRKE 15-450 VOLT.

Prøvestød

Hver forsøgsperson fik et prøvestød fra apparatet, inden han begyndte at fungere som lærer. Dette stød var altid på 45 volt og blev givet ved hjælp af den tredje kontakt på apparatet. Forsøgspersonen fik stødet på håndledet, og man styrkede herved hans tro på apparatets autenticitet.

Instruktion om de elektriske stød

Forsøgspersonen fik besked på at give eleven et stød, hver gang han gav et forkert svar. Tillige – og dette er den vigtigste ordre – blev forsøgspersonen instrueret om at »gå et trin opad på apparatet for hver gang eleven giver et forkert svar«. Han fik også besked på at annoncere spændingsstyrken, før han gav et stød. Dette skulle til stadighed minde forsøgspersonerne om den stigende styrke i de stød, de gav eleven.¹ Hvis forsøgspersonen nåede til det 30. stødniveau (450 volt), skulle han fortsætte processen ved at bruge denne maksimale styrke. Efter to yderligere prøver standsede forsøgslederen eksperimentet.²

Påvirkning fra forsøgslederen

På forskellige tidspunkter i forsøget hændte det, at forsøgspersonen vendte sig til forsøgslederen for at få råd om, hvorvidt han skulle vedblive med at give stød. Eller han kunne give udtryk for, at han ikke ønskede at fortsætte.

Forsøgslederen reagerede med en række »ansporinger«, idet han brugte så mange, som det var nødvendigt for at bringe forsøgspersonen til orden.

Ansparing no. 1: Gå venligst videre, *eller*

Vil De være venlig at fortsætte.

Ansparing no. 2: Forsøget kræver, at De fortsætter.

Ansparing no. 3: Det er absolut nødvendigt, at De fortsætter.

Ansparing no. 4: De har intet valg, De *skal* fortsætte.

Disse ansporinger blev givet i rækkefølge: Kun hvis no. 1 ikke lykkedes, kunne man bruge no. 2. Hvis forsøgspersonen nægtede at adlyde forsøgslederen efter no. 4, blev forsøget afbrudt. Forsøgslederens tonefald var hele tiden bestemt, men ikke uhøfligt. Denne sekvens begyndte forfra, hver gang forsøgspersonen vægrede sig eller viste modvilje mod at følge ordrene.

Specielle ansporinger

Hvis forsøgspersonen spurgte, om eleven eventuelt ville lide permanent fysisk skade, sagde forsøgslederen:

Selv om stødene er smertefulde, er der ikke tale om permanente vævsskader, så fortsæt venligst (efterfulgt af ansparing no. 2, 3 og fire, om nødvendigt.)

Hvis forsøgspersonen sagde, at *eleven* ikke ville være med mere, svarede forsøgslederen:

Hvad enten eleven kan lide det eller ikke, må De fortsætte, indtil han har lært alle ordparrene korrekt. Vær derfor så venlig at fortsætte (om nødvendigt efterfulgt af 2, 3 og 4).

Reaktioner fra ofret

Under alle forsøgsbetingelser gav eleven et forud aftalt sæt svar på ordpar-prøven, baseret på et gennemsnit af ca. 3 forkerte svar for hvert rigtigt.

Ofrets reaktioner var et nøgleelement i situationen og måtte udarbejdes meget omhyggeligt. I prøveundersøgelserne anvendte man først ingen verbale reaktioner fra ofrets side. Man mente, at skiltene på kontrolpanelet ville afstedkomme et tilstrækkeligt pres til at nedsætte forsøgspersonens lydighed.

Dete viste sig imidlertid ikke at være tilfældet. I fraværet af protester fra elevens side gik bogstavelig talt hver eneste forsøgsperson i prøveforsøget, når der var blevet givet besked på det, ubekymret videre til den anden ende af instrumentbrættet, tilsyneladende upåvirket af skiltene. Dermed var vi uden et egnet grundlag for måling af tendenserne til lydighed. Der måtte indføres en faktor, som kunne styrke forsøgspersonens modstand mod forsøgslederens ordrer og afsløre individuelle forskelle udtrykt ved en fordeling af de tidspunkter, hvor nægtelse fandt sted.

Denne faktor gav man form af protester fra ofret. I begyndelsen anvendte man svage protester, men de viste sig utilstrækkelige. Derfor indførte man mere voldsomme protester i forsøgsproceduren. Til vor forbløffelse forhindrede selv ikke de stærkeste protester fra ofret mange forsøgspersoner i at uddele den hårdeste straf, forsøgslederen gav besked om. Men protesterne nedsatte dog gennemsnittet af de maksimale stød noget og afstedkom en vis spredning i forsøgspersonernes præstation; derfor blev ofrets skrig optaget på bånd og indlemmet i den regulære forsøgsprocedure.

Situationen gjorde mere end blot at kaste lys over de tekniske vanskeligheder ved at finde frem til en funktionsdygtig forsøgsprocedure: *den viste, at forsøgspersonerne i højere grad, end vi havde antaget, var villige til at adlyde autoriteten.* Den pegede også på, at ofrets reaktioner havde en betydelig indvirkning på forsøgspersonens adfærd.

Man koordinerede hver enkelt af ofrets verbale reaktioner med et bestemt styrkeniveau på apparatet. På tryk er det vanskeligt at gengive den virkelige klang af ofrets reaktioner, for vi har ingen egnet betegnelse for den stemmemæssige intensitet, for timingen eller for de almindelige kvaliteter i udtrykket. I almindelighed kan det dog anføres, at ofret ikke gav udtryk for ubehag, før man nåede op på 75 volt, hvor der kom en svag stønnen. En lignende reaktion fulgte på stødene ved 90 og 105 volt, og ved 120 volt råbte ofret til forsøgslederen, at stødene begyndte at gøre ondt. Man hørte en pinefuld stønnen ved 135 volt, og ved 150 volt råbte ofret: »Forsøgsleder, luk mig ud! Jeg vil ikke være med mere! Jeg nægter at fortsætte!« Høje råb af denne type vedblev med stigende intensitet, så at ofret ved 180 volt skreg: »Jeg kan ikke holde det ud!« og ved 270 volt var hans reaktion på stødet

ganske enkelt et forpint skrig. Fra 150 volt krævede han hele tiden at blive frigjort fra forsøget. Ved 300 volt skreg han i fortvivlelse, at han ikke længere ville svare på hukommelsesprøven.

På dette tidspunkt fandt man, at forsøgspersonerne i regelen vendte sig til lederen for at få råd. Forsøgslederen instruerede da forsøgspersonen om at behandle manglende svar som et forkert svar og at give ofret stød i henhold til det sædvanlige skema. Han rådede forsøgspersonen til at lade 5–10 sekunder gå, før han regnede manglende svar for et galt svar, og til at øge spændingsniveauet et trin, hver gang eleven ikke svarede korrekt. Ved 315 volt gentog ofret, efter et forpint skrig, at han ikke deltog længere. Han svarede ikke mere, men skreg i smerte, hver gang der blev givet et stød. Efter 330 volt hørte man ikke fra ham, og der kom heller ikke svar fra ham på signalskærmen.

Måling

Det vigtigste mål, vi har for alle forsøgspersonerne, er det maksimale stød, de tildeler ofret, før de nægter at gå videre. I princippet kan dette variere fra 0 (for en forsøgsperson, som nægter at give selv det svageste stød) til 30 (for den forsøgsperson, der giver ofret det stærkeste stød på apparatet).

Interview og afsluttende samtale

Et vigtigt led i proceduren fandt sted ved afslutningen af forsøgssessionen. Alle forsøgspersoner fik en omhyggelig efterbehandling. Selve sessionens nøjagtige indhold varierede med forsøgsbetingelserne og med den stigende erfaring hos os. I det mindste fik hver enkelt forsøgsperson at vide, at ofret ikke havde fået farlige elektriske stød. Hver enkelt forsøgsperson oplevede en venskabelig forsoning med det uskadte offer og havde en langvarig samtale med forsøgslederen. Forsøget blev forklaret for de ulydige forsøgspersoner på en sådan måde, at deres beslutning om at gå imod forsøgslederen blev støttet. De lydige forsøgspersoner blev forsikret om, at deres adfærd var fuldkommen normal, og at deres oplevelse af konflikt eller anspændelse deltes af andre deltagere. Forsøgspersonerne fik at vide, at de ville modtage en omfattende

rapport, når forsøgsserien var afsluttet. I nogle tilfælde fandt der også detaljerede og langvarige drøftelser sted med enkelte forsøgspersoner.

Da forsøgsrækken var fuldført, modtog deltagerne en skriftlig rapport, som beskrev detaljer ved forsøgsproceduren og resultaterne. Igen blev deres egen andel i forsøget omtalt på en værdig måde, og deres adfærd under forsøget blev behandlet hensynsfuldt. Alle deltagere modtog et spørgeskema angående deres deltagelse i forskningsprojektet, som igen gav dem mulighed for at give udtryk for tanker og følelser i forbindelse med deres adfærd.

Sammenfatning

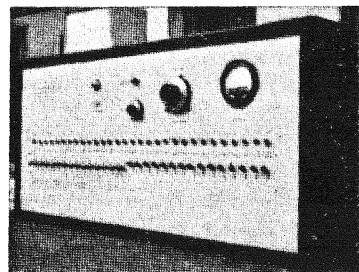
I forsøgssituationen skal forsøgspersonen løse en konflikt mellem to gensidigt uforenelige krav fra de sociale omgivelser. Han kan enten vedblive med at følge lederens ordrer og give eleven stadig stærkere stød, eller han kan nægte at adlyde lederens ordrer og rette sig efter elevens bønner. Lederens

autoritet udspilles ikke i et tomt rum, men imod det stadig stigende, modgående pres fra den person, som straffes.

Denne laboratoriesituation giver os en struktur, hvori vi kan studere forsøgspersonens reaktioner på forsøgets hovedkonflikt. Igen: der er tale om konflikten mellem lederens befalinger om, at han skal blive ved med at udløse elektriske stød, og elevens bønner, som bliver stadig mere indtrængende, om at forsøget må høre op. Det centrale i undersøgelsen er systematisk at variere de faktorer, man mener ændrer graden af lydighed over for forsøgets befalinger, og at finde frem til, under hvilke betingelser underkastelse under autoriteten er mest sandsynlig, og under hvilke betingelser modstanden rykker i forgrunden.

Forsøgssituationens funktion er at samle de elementer, der er til stede, når lydigheden optræder ude i den større verden, så at de væsentlige ingredienser bringes ind på en relativt lille scene, hvor de er åbne for videnskabelig granskning. Styrken i situationen kommer af, at vi kan observere, og forsøgspersonen opleve, den samtidige virkning af modstående kræfter, som ude i verden sjældent vil trænge sig ind på ham på nøjagtig samme tid.

Fig. 3.

Støddapparat.

Ofret gøres fast i stolen.

Forsøgsperson får prøvestød.

Forsøgsperson afbryder forsøget.

3. Den forventede adfærd

Det sker alt for ofte, at et socialvidenskabeligt arbejde bagatelliseres, ved at man peger på resultaternes selvindlysende karakter. Imidlertid har vi kun sjældent en klar viden om, hvordan folk nærmere forventer, at adfærden skal udvikle sig under givne omstændigheder. Hvis vi kan nå frem til en sådan viden, vil vi kunne sammenligne den med undersøgelsens faktiske resultater. Dette vil give os et fikspunkt, hvorfra vi kan se, hvor meget eller hvor lidt vi lærer gennem forsøget. Og skulle der derefter være en væsensforskel mellem det, folk forventer, og det, der faktisk sker, står vi tilbage med det interessante problem at gøre rede for årsagen til dette svælg. Forventningerne vil nemlig da have karakter af en illusion, og vi må spørge, om en sådan illusion er et tilfældigt udtryk for uvidenhed, eller om den udfylder en eller anden bestemt funktion i det sociale system.

Metoden til at finde frem til disse forventninger er ligetil. I dette tilfælde består svarpersonerne af et publikum, som er kommet for at høre et foredrag om emnet lydighed over for autoriteter. Vort lydighedsforsøg beskrives i detaljer, dog uden at resultaterne på nogen måde afsløres. Publikum får udleveret en tegning af stødapparatet, hvor man kan se styrkeangivelserne og skiltene, der beskriver effekten. Hver svarperson bliver bedt om at tænke over forsøget og derefter nedskrive, hvordan han selv ville bære sig ad. Disse forudsigelser blev foretaget af tre grupper: psykiatere, universitetsstuderende samt et publikum bestående af voksne af forskellige middelklasseerhverv.

Tabel 1 viser de tidspunkter for afbrydelse af forsøget, som disse grupper forudsagde.

Hver af de 110 svarpersoner regner med, at han selv vil nægte at adlyde forsøgslederen på et eller andet tidspunkt

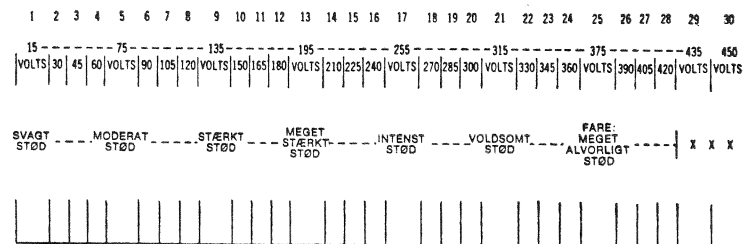

Fig. 4. Tegning af kontrolpanel.

i rækken af befalinger, og typiske forklaringer på deres ulydighed er:

»... Jeg er selv meget bange for elektriske stød, og jeg ville ikke give andre stød, når de protesterede, fordi jeg jo var årsag til smerten. Jeg kunne ikke med vilje skade en helt fremmed«. (Maksimum: 90 volt).

»Jeg mener ikke, noget eksperiment kan berettige, at man giver et andet menneske stærke elektriske stød. Det, at ofret reagerede, som han gjorde, siger mig, at han følte et slemt ubehag. Jeg vil ikke være den, der påfører ham dette ubehag. I det øjeblik, ofret forlanger at forlade forsøget, respekterer jeg hans krav«. (Maksimum: 135 volt).

»... Jeg kan ikke holde ud at se andre mennesker lide. Hvis eleven ville ud, ville jeg slippe ham fri, for at han ikke skulle lide«. (Maksimum: 150 volt).

»... eftersom ofret var frivillig, og jeg var frivillig, og da lederen ikke har nogen fysisk magt over mig, må ofret gives fri, når han er nået dertil, at han beder om at blive givet fri, og så ville jeg lukke ham ud«. (Maksimum: 150 volt).

»Grunden til, at jeg ville holde op, er at manden skriger af smerte. Jeg ved, hvordan jeg selv har det, bare jeg slår mit knæ lidt, og derfor ville jeg have medlidenhed med eleven«. (»Maksimum: 180 volt).

Tabel 1. Enkeltpersoner forudsiger, hvornår de selv vil afbryde forsøget.

Stød-niveau	Styrke og beskrivelse	Psykiatere (n = 39)	Studerende (n = 31)	Voksne fra middelklassen (n = 40)
	Svagt stød	2*		3*
1	15	1		
2	30			
3	45			1
3	60	1		1
	Moderat stød			
5	75	6	4	7
6	90	1	3	1
7	105	4		1
8	120	4	1	3
	Stærkt stød			
9	135	1	3	2
10	150	14	12	9
11	165		1	2
12	180	2	6	3
	Meget stærkt stød			
13	195	2		1
14	210		1	
15	225			1
16	240			1
	Intenst stød			
17	255			1
18	270			
19	285			
20	300	1		3
	Voldsomt stød			
21	315			
22	330			
23	345			
24	360			
	Fare:			
	Meget alvorligt stød			
25	375			
26	390			
27	405			
28	420			
	XXX			
29	435			
30	450			
Gennemsnitligt maximum stødniveau		8.20	9.35	9.15
Procentandel, som forudsagde ulydighed		100.00 %	100.00 %	100.00 %

n refererer til antallet af forsøgspersoner i dette forsøg.

* Disse forsøgspersoner angav, at de ville nægte at give selv det svageste stød.

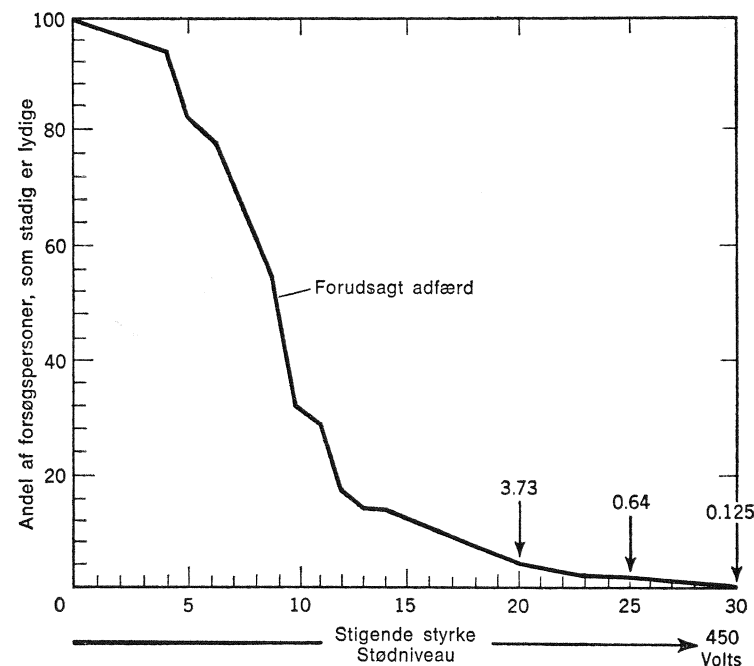

Fig. 5. Psykiaternes forudsigelser af adfærden i forsøget med verbale reaktioner.

Disse personer ser deres reaktioner som hidrørende fra indfølingsevne, medfølelse og en følelse af retfærdighed. De gør rede for en opfattelse af, hvad der er ønskeligt, og antager, at handlingerne vil være i overensstemmelse hermed. Men de viser kun ringe indsigt i det net af kræfter, der virker med i en social situation i virkelighedens verden.

Måske var det stillede spørgsmål ikke rimeligt. Folk vil gerne se sig selv i et gunstigt lys. Derfor stillede vi et noget anderledes spørgsmål for at eliminere den skævhed, der hidrører fra folks forfængelighed. Vi bad dem da forudsige, hvordan andre mennesker ville bære sig ad (eller mere nøjagtigt, vi bad dem om at arrangere fordelingen af oprørstidsunktet for et hundrede amerikanere af forskellig alder og erhverv). Psykiatere, studerende og lærere i adfærdsvidenskab, gymnasieelever og voksne fra middelklassen svarede på spørgsmålet,

og der er en bemærkelsesværdig ensartethed i de forskellige gruppers forudsigelser. De forudsiger, at bogstavelig talt alle forsøgspersoner vil nægte at adlyde forsøgslederen; kun en lille patologisk gruppe på højst 1 eller 2 % forventedes at gå videre til den anden ende af instrumentbrættet. Psykiaternes forudsigelser vises i detaljer i figur 5. De forudsagde, at de fleste forsøgspersoner ikke ville gå videre end til det 10. stødniveau (150 volt, hvor ofret for første gang udtrykkelig beder om at blive fri); ca. 4 % ville nå til det 20. niveau, og ca. én forsøgsperson ud af tusind ville give det stærkeste stød på instrumentbrættet.

Hvilke antagelser ligger der bag disse forudsigelser? For det første, at folk i det store og hele er flinke og ikke gerne tilføjer en uskyldig person skade. For det andet, at medmindre den enkelte tvinges af fysisk vold eller trusler, bestemmer han selv fuldstændigt over sin adfærd. Et menneske handler på en bestemt måde, fordi han har *besluttet* at gøre sådan. Handlingen finder sted i en fysisk-social ramme, men det er blot scenen for begivenheden. Selve adfærden kommer fra en indre kerne i personen; inden for denne kerne vejes de personlige værdier, belønninger vurderes, og de deraf følgende beslutninger omsættes i handling.

De fleste mennesker starter med forudsætninger af denne art, når de bliver bedt om at overveje lydighedsforsøget. De lægger vægten på det selvstændige individs karakter snarere end på den situation, han befinder sig i. Med denne synsmåde er det rimeligt, at de forventer, at kun få forsøgspersoner vil fortsætte med at efterkomme lederens befalinger.

4. Afstand til ofret

Lad os nu igen se på forsøgspersonernes faktiske adfærd i forsøget. Først vil vi se på resultaterne af variationen med ofret på afstand (eksperiment 1). Det adskiller sig en smule fra den sædvanlige situation derved, at der ikke høres nogen verbal klage fra ofret. Han er anbragt i et andet værelse, hvor forsøgspersonen ikke kan se ham, og hvorfra hans stemme ikke kan høres; hans svar glimter tavst på signalskærmen. Men ved 300 volt runger laboratoriets vægge, når han hamrer på dem i protest. Efter 315 volt kommer der ikke flere svar, og bankelydene hører op.

Det kan være lærerigt at gengive forsøgspersonernes bemærkninger på det punkt, hvor de ikke længere adlyder, sådan som de er skrevet ned efter båndoptagelserne:

»Jeg tror han vil sige noget, han banker ... Nej, det er ikke rimeligt at give fyren stød ... de er jo stærke. Jeg synes ikke, det her er særlig human ... Ah, jeg kan ikke blive ved; nej, det er ikke rigtigt. Det er da et helvedes forsøg. Fyren derinde lider jo. Nej, jeg vil ikke mere. Det her er skørt«. (Forsøgspersonen nægter at give flere stød).

»Han banker derinde. Jeg vil ikke være med mere. Jeg ville gerne fortsætte, men jeg kan ikke gøre det her mod et menneske ... jeg er ked af det, men det kan jeg ikke. Hans hjerte kan jo tage skade. Behold Deres penge ... Nej, jeg kan virkelig ikke gøre det«.

Af 40 forsøgspersoner adlød de 26 lederen lige til afslutningen og fortsatte med at straffe ofret, indtil de nåede det kraftigste stød på apparatet. Da de havde givet 450 volt tre gange, standsede lederen sessionen.

Forsøgspersonerne var hyppigt i en ophidset tilstand. Undertiden var der kun tale om et minimum af verbale protester, og forsøgspersonen rejste sig ganske simpelt op fra stolen foran apparatet og gjorde tegn til, at han ønskede at forlade laboratoriet. Nogle lydige forsøgspersoner udtrykte modvilje mod at give stød højere end 300 volt og røbede spændinger i lighed med de personers, som trodsede lederen.

Efter at de maksimale stød var blevet givet, og forsøgslederen havde standset foretagendet, var der mange af de lydige forsøgspersoner, som udstødte et lettelsens suk, gned sig over panden og øjnene eller famlede nervøst efter cigaretter. Nogle rystede på hovedet, åbenbart i anger. Nogle var forblevet rolige under hele forsøget og udviste kun minimale tegn på spændinger fra begyndelsen til afslutningen.

Ofret bringes nærmere

Et kontrolleret forsøg adskiller sig fra en enkeltstående demonstration derved, at det i forsøgssituationen er muligt, når en effekt først er iagttaget, systematisk at ændre de betingelser, hvorunder den fremkommer, og på denne måde finde frem til de relevante årsager.

Det, vi hidtil har set, gælder kun i en situation, hvor ofret er usynligt og ude af stand til at meddele sig ved hjælp af sin egen stemme. Modtageren af straffen er altså langt borte, og han giver ikke på nogen særlig klar måde udtryk for sine ønsker. Der forekommer en banken på væggen, men dette har ifølge sagens natur en uklar betydning; det er muligt, at nogle af forsøgspersonerne ikke tolkede denne banken som tegn på smerter hos ofret. Den fortsatte lydighed kan måske tilskrives dette. Måske vil der ikke forekomme lydighed, når ofrets lidelser kommunikerer mere klart; når ofret får en form for nærvær og ses, høres og føles.

Den adfærd, vi noterede i vore prøveforsøg, gør denne opfattelse troværdig. I disse forsøg kunne forsøgspersonen skimte ofret svagt gennem en matteret glsrude. Ofte vendte forsøgspersonerne blikket væk fra den person, de gav stød, eller de drejede hovedet på en akavet og iøjnefaldende måde. En forsøgsperson forklarede: »Jeg ville ikke se følgerne af det, jeg havde gjort«.

Iagttagere noterede:

... forsøgspersonerne viser modvilje mod at se på ofret, som de kunne se gennem glasset foran sig. Når de blev gjort opmærksomme herpå, gav de udtryk for, at det var ubehageligt for dem at se ofret pines. Vi ser imidlertid, at selv om forsøgspersonen nægter at se på ofret, vedbliver han med at give elektriske stød.

Dette tydede på, at ofrets tydelige tilstedeværelse i et vist omfang kan have reguleret forsøgspersonens adfærd. Hvis forsøgspersonen for at kunne adlyde lederen fandt det nødvendigt at undgå at se på ofret, ville lydigheden da blive svækket i den situation, hvor ofret blev gjort stadig mere synligt for forsøgspersonen? En forsøgsrække bestående af fire forsøg blev indrettet med henblik på at besvare dette spørgsmål. Vi har allerede beskrevet forsøget med det skjulte offer.

Eksperiment 2 (verbal kontakt) var identisk med det første, bort set fra, at der indførtes verbale protester. Som i det første forsøg blev ofret anbragt i et tilstødende værelse, men hans klager kunne tydeligt høres gennem laboratoriets vægge.

Eksperiment 3 (nærhed) lignede det andet, bortset fra, at ofret blev anbragt i samme værelse som forsøgspersonen, nogle få meter fra ham. Han var altså synlig såvel som hørlig, og der var tale om verbale stikord.

Eksperiment 4 (berøringsnærhed) var identisk med det tredje, med denne undtagelse: ofret fik kun stød, når hans hånd hvilede på en metalplade. Ved 150 volt bad ofret om at blive sluppet fri og nægtede at lægge hånden på pladen. Lederen befalede forsøgspersonen at tvinge ofrets hånd ned på pladen. I denne situation krævede lydigheden altså, at forsøgspersonen skulle have fysisk kontakt med ofret for at kunne straffe ham med 150 volt eller derover.

I hvert forsøg deltog 40 voksne. Resultaterne, som vises i tabel 2, afslørede, at lydigheden blev tydeligt reduceret, når ofret føltes umiddelbart nærmere ved forsøgspersonen. Det gennemsnitlige maksimale stød under disse betingelser vises i figur 6.

35 % af forsøgspersonerne trodsede lederen i fjern-forsøget, 37,5 % i forsøget med verbal kontakt, 60 % i nærhedsforsøget og 70 % i forsøget med berøringsnærhed.

Tabel 2. Maksimale stød, udløst i eksperiment 1, 2, 3 og 4.

Stød-niveau	Verbal betegnelse og styrkeangivelse i volt	Eksperiment 1 Usynlig (n = 40)	Eksperiment 2 Verbal kontakt (n = 40)	Eksperiment 3 Nærhed (n = 40)	Eksperiment 4 Berørings-nærhed (n = 40)
Svagt stød					
1	15				
2	30				
3	45				
4	60				
Moderat stød					
5	75				
6	90				
7	105			1	
8	120				
Stærkt stød					
9	135		1		1
10	150		5	10	16
11	165		1		
12	180		1	2	3
Meget stærkt stød					
13	195				
14	210				1
15	225			1	1
16	240				
Intenst stød					
17	255				1
18	270			1	
19	285		1		1
20	300	5*	1	5	1
Voldsomt stød					
21	315	4	3	3	2
22	330	2			
23	345	1	1		1
24	360	1	1		
Fare: Alvorligt stød					
25	375	1		1	
26	390				
27	405				
28	420				
	X X X				
29	450				
30	435	26	25	16	12
Gennemsnitligt maximum stødniveau					
		27.0	24.53	20.80	17.88
Andel lydige forsøgspersoner					
		65.0 %	62.5 %	40.0 %	30.0 %

* Viser, at i eksperiment 1 gav 5 forsøgspersoner et maksimalt stød på 300 volt.

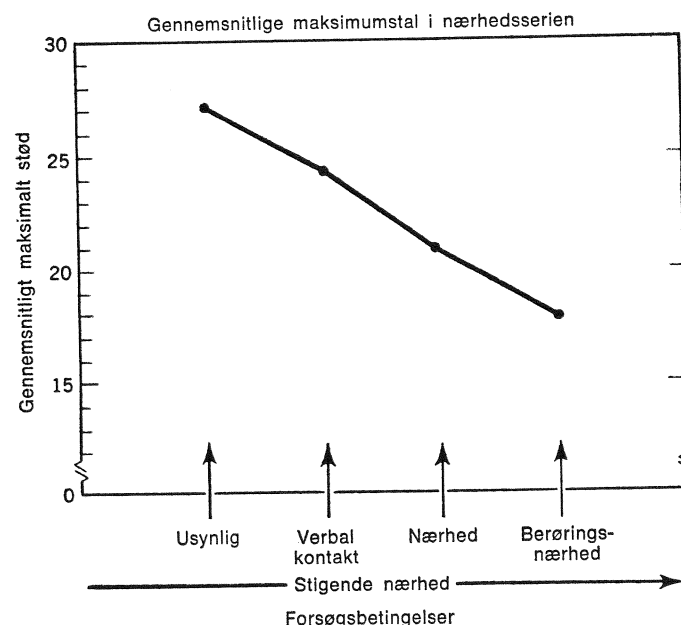
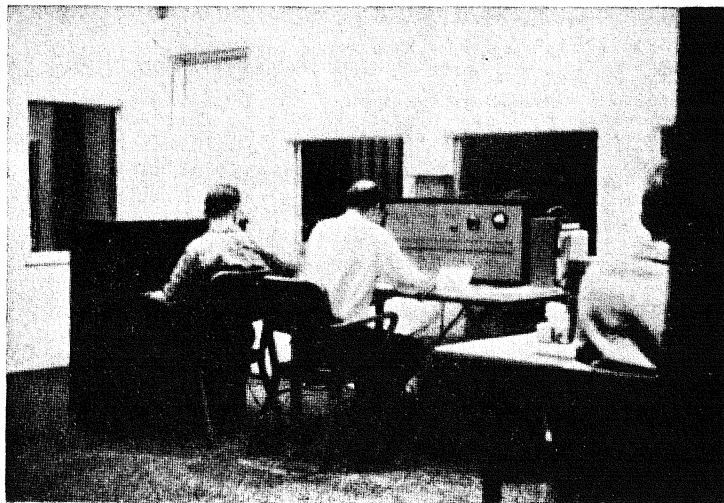

Fig. 6. Gennemsnitlige maksimale stød i eksperiment 1, 2, 3 og 4.

Hvordan skal vi forklare den aftagende lydighed, efterhånden som ofret bringes nærmere? Adskillige faktorer kan tænkes at spille ind.

1. *Stikord, der vækker medfølelse.* I forsøget med usynligt offer og, i mindre grad, i forsøget med verbal kontakt, er ofrets lidelser af en abstrakt, fjern art for forsøgspersonen. Han er sig bevidst, men kun rent abstrakt, at hans handlinger er årsag til smerte hos et andet menneske; denne kendsgerning forstås, men føles ikke. Fænomenet er ret almindeligt. Den, der kaster bomber ned fra en flyvemaskine, kan nok regne med, at hans våben vil bringe lidelse og død over andre mennesker, men denne viden er fri for affekt og vækker ikke hos ham nogen følelsesmæssig reaktion på den lidelse, han er årsag til.

Det er muligt, at de visuelle signaler i forbindelse med ofrets lidelse udløser medfølelser hos forsøgspersonen og giver ham en mere fuldkommen forståelse af ofrets følelser. Det er også muligt, at de medfølelser reaktioner i

Opstilling til forsøget med berøringsnærhed.

Fig. 7.

Lydig forsøgsperson i forsøget med berøringsnærhed.

sig selv er ubehagelige og rummer nogle drivkræfter, som får forsøgspersonen til at afslutte den situation, der har vakt dem til live. Den aftagende lydighed skulle da forklares ved den stigende mængde medynkvækkende stikord i rækken af forsøgsbetingelser.

2. *Undertrykkelse og indsnævring af erkendelsesområdet.* Forsøget med usynligt offer muliggør en indsnævring af det erkendelsesmæssige område, så at ofret glemmes. Når ofret er tæt ved, er det vanskeligere at udelukke ham fra tankerne. Han trænger sig uvægerligt ind på forsøgspersonens bevidsthed, eftersom han hele tiden er synlig. Under de to første forsøgsbetingelser markeres hans eksistens og reaktioner først, efter at det elektriske stød er udløst. Den hørlige reaktion er sporadisk og stykkevis. I forsøget med ofret tæt ved bevirker hans tilstedeværelse i det umiddelbare synsfelt, at han er et permanent fremtrædende element for forsøgspersonen. Undertrykkelsesmekanismen kan ikke længere gøre sig gældende. En forsøgsperson i forsøget med usynligt offer sagde: »Det er mærkeligt, som man virkelig begynder at glemme, at der er en fyr derude, selv om man kan høre ham. I lang tid koncentrerende jeg mig kun om at trykke på kontakterne og læse ordene«.

3. *Gensidig iagttagelse.* Hvis forsøgspersonen i forsøgene med ofret tæt ved har bedre mulighed for at iagttage ofret, gælder det modsatte også: forsøgspersonens handlinger kommer nu under ofrets iagttagelse. Det er muligvis lettere at gøre et menneske ondt, når han ikke kan iagttage vore handlinger, end når han kan se, hvad vi gør. Hans overvågelse af den handling, der er rettet imod ham, kan give anledning til skam eller skyldfølelse, som da kan tjene til at afkorte handlingen. Mange sproglige udtryk refererer til det ubehag eller de hæmninger, der opstår ved angreb ansigt til ansigt. Det siges ofte, at det er lettere at kritisere et menneske »bag dets ryg« end at sige tingene direkte. Hvis vi lyver over for et andet menneske, siger vi, at det er svært at »se ham i øjnene«. Vi »vender os bort i skam« eller i »forlegenhed«, og denne handling tjener til at reducere vort ubehag. Den udtrykkelige mening med at lade en henrettelsespelotons offer få bind for øjnene er at gøre begivenheden mindre belastende for ham, men det kan

også tjene den skjulte funktion at reducere belastningen for bøddelen. Kort sagt, i forsøgene med ofret tæt ved kan forsøgspersonen føle, at han er blevet mere fremtrædende i ofrets bevidsthedsfelt, og han kan derfor blive mere genert, forlegen og hæmmet i sin afstraffelse af ofret.

4. *Oplevelse af handlingens enhed.* Under forsøget med usynligt offer er det vanskeligere for forsøgspersonen at se en forbindelse mellem sine handlinger og deres konsekvenser. Forsøgspersonen trykker på en kontakt i det ene værelse, og protester og skrig lyder fra det andet. De to begivenheder hænger sammen, men mangler en tvingende enhed. Enheden opnås i højere grad under de forsøgsbetingelser, hvor ofret bringes nærmere til den handling, der volder ham smerte. Den bliver fuldkommen i forsøgene med berøringsnærhed.

5. *Begyndende gruppedannelse.* Ofrets placering i et andet værelse betyder ikke blot, at han fjernes fra forsøgspersonen; tillige bringes forsøgspersonen og lederen forholdsvis tæt på hinanden. Der forekommer en begyndende gruppedannelse mellem lederen og forsøgspersonen, som ofret er udelukket fra. Muren mellem ofret og de andre berører ham en intimitet, som lederen og forsøgspersonen har mulighed for at føle. I forsøget med usynligt offer er ofret fuldtud en outsider, som står alene både fysisk og psykisk.

Når ofret anbringes tæt ved forsøgspersonen, bliver det lettere at danne en alliance med ham imod forsøgslederen. Forsøgspersonen står ikke alene længere over for lederen. Han har en allieret, som er lige ved hånden og ivrig efter at være med i et oprør mod lederen. Således fører de ændrede rumlige relationer til mulighed for skiftende alliancer gennem de forskellige forsøgsbetingelser.

6. *Erhvervede adfærdsegenskaber.* Det er en almindelig iagttagelse, at laboratoriemus sjældent slås med mus fra samme kuld som de selv. Scott (1958) forklarer dette med passiv hæmning. Han skriver: »Ved intet at gøre under ... omstændigheder lærer dyret intet at gøre, og dette kan benævnes passiv hæmning ... Dette princip har den store betydning, at det lærer individet at være fredeligt, for det betyder, at det kan lære ikke at slås ved simpelthen ikke at slås«. På samme

måde lærer vi måske at lade være med at skade andre ved simpelthen ikke at skade dem i vort daglige liv. Men denne indlæring finder sted i en ramme af nære relationer til andre og kan måske ikke overføres til situationer, hvor de andre er fysisk langt borte fra os. Eller måske har i fortiden aggressive handlinger mod andre, som var fysisk tæt ved, resulteret i straffe, som førte til, at den oprindelige reaktionsform ophørte. Modsat har aggression på afstand måske sjældent ført til straf.

Vi bevæger os omkring; vore rumlige relationer ændres fra den ene situation til den anden, og det forhold, at vi er nær ved eller langt borte kan have en stærk indvirkning på de psykologiske processer, som betinger vor adfærd over for andre. I disse forsøg, hvor ofret blev bragt nærmere til den mand, der havde fået besked på at give ham elektriske stød, afbrød et stigende antal forsøgspersoner eksperimentet og nægtede at adlyde. Ofrets konkrete, synlige og direkte nærvær havde den vigtige betydning, at det modarbejdede forsøgslederens magt og fremkaldte ulydighed. Enhver teoretisk model af lydigheden må tage dette forhold i betragtning.

Ikke-forventet adfærd

Det generelle lydighedsniveau, når man betragter alle fire forsøgsvarianter under ét, kræver en kommentar. Forsøgspersonerne har fra barndommen lært, at det er et fundamentalt brud på de moralske normer at påføre et andet menneske ondt mod dets vilje. Alligevel opgiver næsten halvdel af forsøgspersonerne denne læresætning, idet de følger instrukserne fra en autoritet, som ikke har nogen særlig magt at sætte bag sine ordrer. Ulydighed ville ikke medføre noget særligt tab eller nogen straf. Det fremgår klart af mange deltageres bemærkninger og adfærd, at når de straffede ofret, handlede de ofte stik imod deres egne værdinormer. Forsøgspersonerne udtrykte ofte misbilligelse af det at give en mand elektriske stød trods hans indvendinger, og andre stemplede det som dumt og meningsløst. Alligevel fulgte mange af dem ordrene i forsøget.

Resultaterne afveg stærkt fra forudsigelserne i svarene på det spørgeskema, vi tidligere har omtalt. (Her er det imidlertid muligt, at svarpersonernes afstand til den faktiske situa-

tion og vanskelighederne ved at bibringe dem eksperimentets mere konkrete detaljer kan forklare den stærke undervurdering af den faktisk forekommende lydighed). Men resultaterne var også uventede for de mennesker, der fulgte eksperimentet, mens det stod på, gennem ruder, der er gennemsigtige fra den ene side. Iagttagere gav ofte udtryk for vantrø, når de så en forsøgsperson give ofret stærkere og stærkere stød; selv mennesker med nøje kendskab til enkelthederne i situationen undervurderede konsekvent den grad af lydighed, forsøgspersonerne ville udvise.

Det andet uforudsete forhold var den anspændelse, fremgangsmåden fremkaldte. Man kunne have troet, at den enkelte forsøgsperson simpelthen ville bryde af eller fortsætte, alt efter hvad hans samvittighed tilsagde ham. Det var langt fra det, der skete. Der sås hos nogle forsøgspersoner slående tegn på følelsesmæssig anspændelse.

I de samtaler, der fulgte efter forsøgene, blev forsøgspersonerne bedt om at vise på en 14-punkts skala, nøjagtigt hvor nervøse de følte sig, da de var mest anspændte (figur 8). Skalaen gik fra »Overhovedet ikke nervøs eller anspændt« til »Yderst nervøs og anspændt«. Den slags beretninger af-

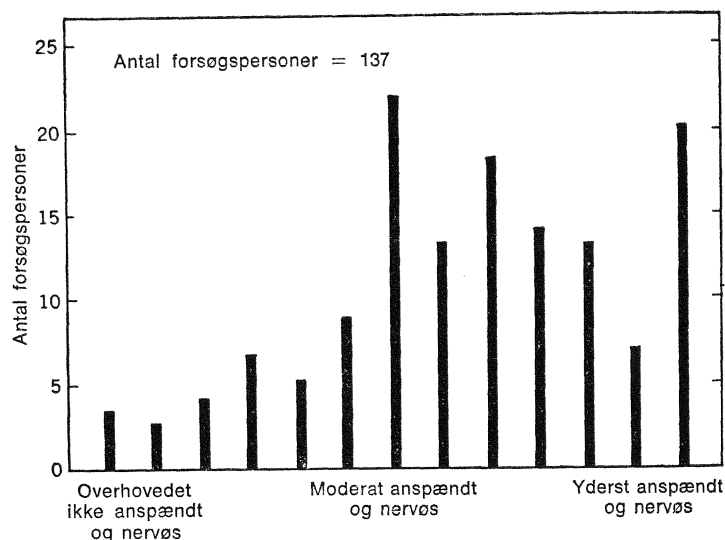

Fig. 8. Grad af nervøsitet og anspændelse som angivet af forsøgspersonerne.

givet af personerne selv er af begrænset nøjagtighed og kan højst give en grov angivelse af forsøgspersonens følelsesmæssige reaktion. Men selv når vi tager rapporterne med dette forbehold, kan vi se, at fordelingen af reaktionerne går over hele skalaens bredde med største delen af forsøgspersonerne samlet i midten og mod det yderste punkt. En yderligere analyse viste, at de lydige forsøgspersoner regnede sig selv for at have været en smule mere anspændte og nervøse end de ulydige forsøgspersoner på den tid, hvor der var tale om maksimal anspændelse.

Hvordan skal man fortolke denne forekomst af anspændelse? For det første peger den hen imod tilstedeværelsen af en konflikt. Hvis en tilbøjelighed til at rette sig efter autoriteten var den eneste psykologiske faktor, der opererede i situationen, ville alle forsøgspersoner have fortsat lige til afslutningen, og der ville ikke have været tale om nogen anspændelse. Anspændelsen kommer, må man formode, af den samtidige tilstedeværelse af to eller flere uforenelige reaktionstendenser (Miller, 1944). Hvis en medfølgende bekymring for ofret var den eneste faktor, ville alle forsøgspersonerne roligt have trodset forsøgslederen. I stedet forekom der både lydighed og lydighedsnægtelse, hyppigt ledsaget af ekstrem anspændelse. Konflikten udvikler sig mellem den dybt rodfæstede tilbøjelighed til ikke at gøre andre ondt og den lige så tvingende tilbøjelighed til at adlyde andre, som sidder inde med magt. Forsøgspersonen drages hurtigt ind i et dilemma, og tilstedeværelsen af stærk anspændelse peger på en betydelig styrke i hver af de modsat rettede kræfter.

Desuden definerer anspændelsen styrken af den oprørte tilstand, som forsøgspersonen ikke er i stand til at slippe ud af gennem ulydighed. Når et menneske er utilpas, anspændt eller stresset, søger han at foretage sig et eller andet, som kan gøre en ende på denne ubehagelige tilstand. Men i denne situation, selv hvor anspændelsen er ekstrem, er mange forsøgspersoner ude af stand til at gennemføre den reaktion, som kan bringe dem lettelse. Der må derfor findes en konkurrerende drift, tilbøjelighed eller hæmning, som umuliggør aktiveringen af den ulydige reaktion. Styrken i denne hæmmende faktor må være større end den oplevede anspændelse; ellers ville den frigørende handling finde sted. Ethvert

tegn på ekstrem anspændelse er samtidig et tegn på de faktors styrke, som holder forsøgspersonen fast i situationen.

Endelig kan anspændelsen tages som et tegn på, at forsøgspersonen oplever situationen som virkelig. Normale forsøgspersoner vil ikke skælve og svede, medmindre de befinder sig i en alvorlig og oprigtig følt knibe.

---

5. Individer over for autoriteten

Om hver enkelt deltager i forsøget ved vi én ting: om han har adlydt eller trodset autoriteten. Men det er urimeligt kun at betragte forsøgspersonen under denne synsvinkel. For han bringer jo med sig til laboratoriet en hel skala af følelser, holdninger og personlige udtryksformer. Ja, så forskellige med hensyn til temperament og væremåde er de mennesker, der passerer gennem laboratoriet, at det undertiden forekommer at være et mirakel, at vi finder frem til nogen lovmæssighed overhovedet. En forsøgsperson kan være en uartikuleret murer, usikker og underdanig i selskab med en videnskabsmand; efter ham følger så en selvsikker forretningsmand, som peger på forsøgslederen med sin cigar for at understrege sine udtalelser.

Vi må se nærmere på de enkelte individer, som deltog i undersøgelsen, ikke blot fordi dette forlener eksperimentet med en personlig dimension, men også fordi den enkelte forsøgspersons særlige oplevelser giver os nogle fingerpeg med hensyn til lydighedsprocessens natur.

Vi vil i høj grad bygge på deltagerens egne kommentarer og erklæringer, når vi danner os et billede. Samtidig er en advarsel på sin plads. Selv om vi må tage alt, hvad forsøgspersonen siger, meget alvorligt, behøver vi ikke nødvendigvis tro, at han selv fuldtud forstår årsagerne til sin adfærd. Der må trækkes en grænse mellem det at lytte opmærksomt til, hvad forsøgspersonen siger, og at tage det for hele sandheden. Forsøgspersonen ligger under for mange faktorer i situationen, som han ikke er bevidst om, indbyggede strukturer, som regulerer hans adfærd, uden at dette står ham klart. Og vi har én enorm fordel frem for forsøgspersonen: under hver forsøgsbetingelse har vi foretaget en lille ændring af de vilkår, forsøgspersonen står overfor, og vi kender altså betydningen af hver af faktorerne. Deltageren, og kun han, har gennem-

levet den vanskelige situation, men han kan ikke placere den i det perspektiv, som man kun opnår ved et bredere overblik.

Informationskilderne er altså for det første vor iagttagelse af individet, sådan som han bærer sig ad under forsøget – især den samtale, der udspiller sig mellem ham og forsøgslederen. Tillige gav alle forsøgspersoner oplysninger om deres baggrund i en samtale efter forsøget (vi har ændret navnene i de følgende beretninger). Endelig deltog et antal forsøgspersoner i individuelle samtaler og gruppediskussioner ledet af et medlem af Yale School of Psychiatry.

Bruno Batta, svejser (eksperiment 4).

Mr. Batta er en 37-årig svejser. Han er født i New Haven, hans forældre i Italien. Han har groft skårne ansigtstræk, som udtrykker en påfaldende mangel på årvågenhed. Hele hans fremtoning virker lidt brutal. En iagttager beskrev ham som »værende af grov legemstype og klart begrænset intelligens«. Men dette er ikke helt fyldestgørende, for over for forsøgslederen optræder han med ydmyg og underdanig blidhed.

Han har lidt besvær med at beherske forsøgsproceduren og må flere gange korrigeres af lederen. Han viser påskønnelse for hjælpen og vilje til at gøre, hvad han bliver bedt om. Forsøget er varianten med berøringsnærhed. Efter 150 volt må Batta tvinge elevens hånd ned på pladen, da han nægter at røre ved den.

Da eleven klager sig første gang, tager Mr. Batta sig ikke af det. Hans ansigt forbliver udtryksløst, som om han tager afstand fra elevens oprørske adfærd. Da lederen giver ham besked på at vinge elevens hånd ned, går han helt mekanisk frem. Han prøver først kontakten. Da den ikke fungerer, tvinger han straks elevens hånd ned på pladen. Hele tiden bevarer han det samme følelsesløse ansigtsudtryk. Eleven, som sidder ved siden af ham, beder ham om at holde op, men han fortsætter proceduren med robotagtig ufølsomhed. Det bemærkelsesværdige er hans tilsyneladende totale ligegyldighed over for eleven; han tager knap nok notits af ham som et menneskeligt væsen. Samtidig er hans holdning over for lederen stadig høflig og underdanig.

Ved 330 volt nægter eleven ikke blot at røre ved pladen,

men også at svare. Ærgerlig vender Batta sig imod ham og revser ham: »Du må hellere svare og få det overstået. Vi kan ikke blive her hele natten«. Det er de eneste ord, han henvender til eleven under hele timen. Mere siger han ikke til ham. Scenen virker brutal og deprimerende; hans hårde, ufølsomme ansigt udviser total ligegyldighed, mens han kuer den skrigende elev og giver ham stød. Han synes ikke at have nogen fornøjelse af handlingen, kun en rolig tilfredshed ved at gøre sit arbejde ordentligt.

Da han giver eleven 450 volt, vender han sig til lederen og spørger: »Hvad gør vi så, professor?« Hans tonefald er ærbødigt og udtrykker hans vilje til at samarbejde, i modsætning til den stædige elev.

I samtalen bagefter giver han en forvirret beretning om forsøget. Forsøgslederen spørger ham rutinemæssigt, om han kan tænke sig, at forsøget har noget andet formål. Uden særlig logik bruger han spørgsmålet som en anledning til at rakke ned på eleven, idet han siger: »Ja, det er jo en stædig person, vi har her (eleven). Hvis han forstod, hvad det her gik ud på, ville han have klaret sig uden at blive straffet«. Ifølge hans opfattelse var eleven selv årsag til straffen.

Forsøgslederen spørger, om han følte sig anspændt eller nervøs under forsøget. Igen bruger han spørgsmålet til at udtrykke sine følelser over for eleven. »Den eneste gang jeg blev lidt – jeg vil ikke sige nervøs – jeg *væmmedes*, var da han ikke ville samarbejde«. Forsøgslederen har stort besvær med at udspørge forsøgspersonen om problemet ansvar. Han synes ikke at forstå begrebet. Intervieweren forenkler spørgsmålet. Endelig tillægger forsøgspersonen lederen hovedansvaret: »Jeg siger, det er Deres skyld, af den simple grund, at jeg fik penge for at gøre det. Jeg skulle følge ordrerne. Sådan ser jeg på det«.

Han tillægger lederen alle muligheder for at tage initiativet og siger: »De kunne jo bare have sagt 'Giv mig pengene tilbage og lad os glemme det hele'. Så kunne vi selv have bestemt, hvad vi ville«.

Vi bemærker, at medens mange forsøgspersoner ser det som en hæderlig måde at trække sig tilbage på at tilbyde at betale pengene tilbage, kan denne forsøgsperson kun tænke sig en sådan handling, hvis det er autoriteten, der tager initia-

tivet til den. Lederen indvender: »Men jeg sagde, at De fik pengene alene for at komme, lige meget hvad der skete«.

»Det er rigtigt nok«.

Da sessionen er forbi, siger han til lederen, at det har været ham en ære at hjælpe ham, og i et øjebliks anger bemærker han: »Jeg er ked af, at det nok ikke har været et vellykket eksperiment«.

Han har virkelig gjort sit bedste. Det er kun elevens mangelfulde adfærd, der har hindret, at lederen kunne blive tilfreds.

I et spørgeskema, som Mr. Batta returnerede flere måneder senere, meddeler han, at han fulgte lederens instrukser lige til afslutningen, at han var fuldtud klar over, at eleven fik smertefulde stød, og at forsøget overhovedet ikke har bekymret ham. Han mener, at der burde udføres flere forsøg af denne art, og han svarer »Ja« på vort spørgsmål om, hvorvidt han har lært noget af personlig værdi for ham. Men han fortæller ikke hvad.

Professor i teologi (eksperiment 3).

Denne forsøgsperson, som er en mager, asketisk udseende mand, kunne godt tages for en præst fra New England. I virkeligheden underviser han i gammeltestamentelig liturgi ved et teologisk fakultet. Under forsøget (nærhed) flyttede han på sin stol, så han kunne se på eleven, mens han gav ham elektriske stød. Når han læste ordparrene højt, gjorde han det med overdrevent omhyggelig udtale, og han lyder studs og geskæftig, når han siger »korrekt«. Når eleven gør en fejl, synes han nærmest at tugte ham for hans ufuldkommenhed. Hver gang han giver et elektrisk stød, strammer han læberne, så tænderne blive synlige. En overdreven omhu præger alle hans handlinger. Da han har givet 150 volt, vægrer han sig ved at gå videre. Lederen siger, at der ikke skal tages hensyn til elevens protester, og at forsøget skal fortsætte.

Lederen: Det er absolut nødvendigt for forsøget, at vi fortsætter.

Forsøgspersonen: Jeg forstår den udtalelse, men jeg forstår ikke, hvorfor forsøget skal gå forud for dette menneskes liv.

Lederen: Der er ikke tale om permanente vævsskader.

Forsøgspersonen: Ja, det mener De. Hvis han ikke vil fortsætte, vil jeg rette mig efter ham.

Forsøgslederen: De har intet valg, hr. De skal fortsætte.

Forsøgspersonen: Måske hvis dette var Rusland, men ikke i Amerika.

(Forsøget afbrydes).

I sin diskussion med lederen synes forsøgspersonen på ingen måde kuet af lederens status, men behandler ham snarere som en indskrænket tekniker, der ikke ser de fulde virkninger af det, han gør. Da lederen forsikrer ham om apparatets sikkerhed, bringer forsøgspersonen med harme spørgsmålet frem om de følelsesmæssige snarere end de fysiologiske virkninger på eleven.

Forsøgspersonen (*spontan*): De må da have overvejet det moralske aspekt af det her. (*yderst ophidset*). Han vil jo ikke mere, og De mener, at forsøget er vigtigere? Har De undersøgt ham? Ved De noget om hans fysiske tilstand? Hvis han nu har et svagt hjerte (*stemmen skælver*).

Lederen: Vi kender maskinen, hr.

Forsøgspersonen: Men De kender ikke den mand, De gør forsøg med ... Det er meget risikabelt (*næsten hulkende*). Hvad med den angst, han følte? Det er umuligt for Dem at afgøre, hvilken virkning det har på ham ... den frygt, der opstår hos ham ... Men gå videre, stil Deres spørgsmål; det er jo ikke mig, der skal spørge Dem ud.

Han holder op med at spørge, for det første fordi han, som han siger, ikke har ret til at stille spørgsmål, men man føler, at han anser lederen for en alt for usmidig og indskrænket tekniker, til at han kan føre en intelligent samtale. Desuden bemærker man hans spontane omtale af *moral*, som kommer på en belærende måde og skriver sig fra hans professionelle stilling som lærer i religion. Endelig er det interessant, at han i begyndelsen ikke begrunder sin afbrydelse af forsøget ved at erklære sig ulydig, men ved at sige, at han nu ville tage mod ordrer fra ofret.

Han taler altså om ligeværdighed mellem lederens og elevens ordrer, og der er ikke så meget tale om ulydighed, som om at han udskifter den person, han vil tage imod ordrer fra.

Efter at have forklaret det virkelige formål med forsøget spørger lederen: »Hvad er efter Deres mening den mest effektive metode til at styrke modstanden mod en umenneskelig autoritet?«

Forsøgspersonen svarer: »Hvis Gud er ens højeste autoritet, bliver den menneskelige autoritet en bagatel«.

Igen ligger svaret for denne mand ikke i en tilbagevisning af autoriteten, men i at man indsætter en god – dvs. guddommelig – autoritet i stedet for den onde.

Jack Washington, arbejder (i eksperiment 2).

Jack Washington er en 35-årig neger, som er født i South Carolina. Han understreger, at selv om han ikke har fuldført sin skolegang, så gik han ikke selv ud af skolen, men blev indkaldt til militærtjeneste, før han kunne få sin eksamen. Han er en venlig mand, lidt kraftig og skaldet, og han ser ældre ud end sine år. Hans bevægelser er langsomme og hans væremåde kølig; han taler med svag sydstatsaccent.

Da ofrets første protester lyder, vender han sig mod lederen, ser bedrøvet ud og fortsætter så med at læse ordparrene. Under hele forsøget viser han næsten ingen følelser eller legemlige reaktioner. Han gør, hvad lederen giver ham besked på, i en rolig, langsom takt, som kontrasterer skarpt med ofrets skærende skrig. Hele tiden har han et bedrøvet, melankolsk udtryk i ansigtet. Han fortsætter til 450 volt, spørger lederen, hvad han så skal gøre, giver efter ordre ofret to stød til og er så færdig med sin opgave.

Han forklarer under samtalen, at selv om han er klar over, at de elektriske stød var yderst smertefulde, accepterede han lederens forklaring om, at de ikke ville gøre permanent skade. Han bekræfter denne opfattelse i et spørgeskema næsten et år efter sin deltagelse. Da han bliver spurgt ud angående ansvaret for ofrets lidelser, lægger han den tungeste byrde på lederen, dernæst på ofret, og den mindste del til lægger han sig selv. Om eleven siger han: »Han gik ind på det, og derfor må han tage et ansvar«. Lederen har »den største del af ansvaret. Jeg var bare med. For jeg adlød ordrer... Jeg fik besked på at fortsætte. Jeg fik ikke besked på at holde op«.

Han vikler sig ind i denne formulering, som han gentager flere gange. Han forklarer lederen, at *hvis* han havde fået et stikord fra lederen, ville han være holdt op, hvormed han vil sige, at han ville gøre nøjagtig, hvad lederen bad ham om. Den eneste forsømmelighed, han kan forestille sig i situationen, er den ikke at adlyde lederen.

Han forklarer dette roligt og støt: »Jeg ved, at op til et bestemt punkt er et elektrisk stød ikke dræbende. Jeg har engang fået et stød, som næsten slog mig ud ... hele min ene hånd var følelsesløs. Men jeg døde ikke af det«.

Han accepterer altså lederens forklaring om, at de elektriske stød kan være smertefulde, men at de ikke er farlige. I alle henseender udtrykker han total tillid til lederen, ja, han accepterer hans autoritet med større lethed og med mindre indre konflikt end mange andre forsøgspersoner.

Jan Rensaleer, ingeniør (i eksperiment 2).

Forsøgspersonen er en 32-årig ingeniør med blond hår og overskæg. Han er selvsikker og taler med en anelse udenlandsk accent. Han er nydeligt klædt. I samtalen fortæller han, at han udvandrede fra Holland efter den 2. verdenskrig, og at han er medlem af den hollandske reformerte kirke. Han virker venlig og intelligent.

Da ofret klager sig ved 150 volt, vender forsøgspersonen sig til lederen og spørger: »Hvad gør jeg nu?«

Lederen giver ham besked på at fortsætte.

Ingeniøren tager sig til hovedet og fortsætter med prøven. Han ser oftere og oftere på lederen. Ved 255 volt skubber han sin stol væk fra apparatet og vender sig om mod lederen.

Rensaleer: Jeg kan ikke blive ved med det; det er et frivilligt program, og hvis manden ikke vil være med mere...

Lederen: Vær så venlig at fortsætte.

(En lang pause).

Rensaleer: Nej, jeg kan ikke blive ved. De må undskylde.

Lederen: Forsøget kræver, at De fortsætter.

Rensaleer: Men manden, det lader til at gøre ondt på ham.

Lederen: Der er ikke tale om permanente vævsskader.

Rensaleer: Nej, men jeg ved, hvordan det er at få elektrisk stød. Jeg kender til den slags, og jeg har selv fået stød ... man bliver virkelig rystet af det – især når man ved, at der kommer ét til. Undskyld.

Lederen: Det er absolut nødvendigt, at De fortsætter.

Rensaleer: Jamen, jeg vil ikke – ikke når manden skriger for at komme ud.

Lederen: De har ikke noget valg.

Rensaleer: Vist har jeg et valg (*vantrø og vred*): Hvorfor skulle jeg ikke have et valg? Jeg er kommet her af egen fri vilje. Jeg troede, jeg kunne hjælpe til i et forskningsprojekt. Men hvis jeg skal gøre en anden ondt for at kunne det, eller hvis jeg var i hans sted, så ville jeg ikke blive her. Jeg kan ikke blive ved med det. De må meget undskylde. Jeg tror, jeg måske allerede er gået for vidt.

Da han blev spurgt, hvem der var ansvarlig for, at eleven fik elektriske stød mod sin vilje, sagde han: »Det tager jeg helt på mig«.

Han vægrede sig ved at lægge noget ansvar på eleven eller på lederen.

»Jeg skulle være holdt op, første gang han klagede sig. Jeg ville gerne standse den gang. Jeg vendte mig om og så på Dem. Jeg tror, det er et spørgsmål om ... autoritet, hvis man kan kalde det det: at jeg er imponeret af det hele og bliver ved, selv om jeg ikke har lyst. Hvis man for eksempel er i hæren, og man skal gøre noget, man ikke bryder sig om, men den overordnede befaler det. Sådan noget, forstår De, hvad jeg mener?

»Noget af det, jeg virkelig synes er fejlt, er at prøve at skubbe ansvaret over på andre. Se, hvis jeg nu sagde: 'Det er Deres skyld – det er ikke min skyld', så ville jeg kalde det fejlt'.

Selv om denne forsøgsperson trodsede lederen ved 255 volt, føler han stadig et ansvar for i det hele taget at have givet elektriske stød efter ofrets første protester. Han er streng ved sig selv og vil ikke tillade, at den autoritetsstruktur, han fungerede i, fritager ham for noget af ansvaret.

Hr. Rensaleer gav udtryk for overraskelse over psykiaternes undervurdering af lydigheden. Han sagde, at set på baggrund af erfaringerne i det nazi-besatte Europa ville han for-

udsige en høj grad af lydighed over for ordrene. Han foreslår: »Det kunne være interessant at udføre de samme forsøg i Tyskland og andre lande«.³

Forsøget gjorde et dybt indtryk på forsøgspersonen, så meget, at han nogle dage efter sin deltagelse skrev et langt, udførligt brev til staben og spurgte, om han kunne komme og arbejde hos os.

»Selv om jeg arbejder med teknik, er jeg blevet overbevist om, at socialvidenskaberne og især psykologien er langt vigtigere i vor tid«.

Morris Braverman, socialarbejder (eksperiment 2).

Morris Braverman er en 39-årig socialarbejder. Han ser ældre ud end sine år på grund af sit skaldede hoved og alvorlige optræden. Hans pande er furet, som om alverdens byrder hvilede på ham. Han forekommer intelligent og interesseret. Han efterlader et indtryk af uhyre beherskelse, en alvorlig mand med indestængte følelser, hvis omhyggeligt modulerede stemme ikke har nogen forbindelse med hans følelsesliv. Han taler flydende, men affekteret. Efterhånden som forsøget skrider frem, lærer han undertiden. Først er det blot en svag fnisen, senere bliver det en stadig højere og mere ukontrolleret latter. Latteren synes udløst af elevens skrig.

Da eleven nægter at svare, og lederen instruerer ham om at behandle mangelen på svar som svarende til et forkert svar, lægger han sig denne intruks på sinde.

Før han udløser de 315 volt, meddeler han i en officiel tone ofret: »Hr. Wallace, Deres tavshed bliver betragtet som et forkert svar«. Så udløser han det elektriske stød. Han tilbyder halvhjertet at bytte plads med eleven og spørger derpå lederen: »Skal jeg følge disse instrukser bogstaveligt?« Han stiller sig tilfreds med lederens svar, at det skal han. Hans meget forfinede og autoritative tale afbrydes stadig hyppigere af latter.

Lederens notater om Braverman ved de første få stød lyder:

Er lige ved at bryde sammen, hver gang han giver stød. Tager hånden op til ansigtet for at skjule latteren.

Flakkende øjne, søger at skjule ansigtet med hånden, ler stadig.

Kan ikke på nogen måde beherske sin latter.
Knytter hånden på bordet.

Under samtalen opsummerer Braverman forsøget på imponerende flydende og intelligent måde. Han mener, at forsøget også kan være indrettet på at »afprøve virkningen på læreren af det at befinde sig i en egentlig sadistisk rolle, så vel som elevens reaktioner på en indlæringssituation, som var autoritativ, streng og straffende«. På spørgsmålet om, hvor smertefulde de sidste få stød, eleven fik, har været, siger han, at den yderste betegnelse på skalaen ikke er korrekt (der stod YDERST SMERTEFULD) og anbringer sit mærke på den yderste kant af skalaen med en pil, der peger ud over skalaen.

Det er næsten umuligt at beskrive den yderst afslappede, sindige måde, han talte på under samtalen. Med de roligste udtryk taler han om sin ekstreme indre anspændelse.

Lederen: Hvornår var De mest anspændt eller nervøs?

Braverman: Ja, da han først begyndte at skrike i smerte, og jeg blev klar over, at det gjorde ondt. Det blev værre, da han blokerede og nægtede at svare. Der sad jeg. Jeg er en flink mand, mener jeg, og sidder her og gør en anden ondt, jeg er fanget i noget, der forekommer at være en vanvittig situation ... og i videnskabens interesse fortsætter man med det. På et tidspunkt følte jeg mig tilskyndet til bare at nægte at fortsætte med denne form for undervisningssituation.

Lederen: Hvornår var det?

Braverman: Det var da der havde været et par forkerte svar efter hinanden og også tavshed. Så var det, jeg spurgte, om jeg havde noget valg med hensyn til undervisningsmetode. På dette tidspunkt følte jeg mig tilskyndet til at argumentere med ham, tale med ham, opmuntre ham, prøve at være solidarisk med ham, prøve om vi kunne klare det i fællesskab, så jeg ikke behøvede at skade ham.

Når Braverman siger, at han overvejede »ikke at fortsætte«, mener han ikke, at han overvejede at trodse lederen, men snarere at han tænkte på at lave om på den måde, eleven blev undervist på.

Da interviewereren kommer ind på det generelle spørgsmål om anspændelse, nævner Braverman spontant sin latter.

»Mine reaktioner var højst ejendommelige. Jeg ved ikke, om De så på mig, men jeg reagerede ved at fnise, og jeg måtte prøve at dæmpe min latter. Sådan er jeg ellers ikke. Det var simpelthen en reaktion på en fuldkommen umulig situation. Altså min reaktion på den situation, at jeg skulle gøre en anden ondt. Og at jeg var fuldkommen hjælpeløs og fanget i nogle forhold, hvor jeg ikke kunne bestemme selv og ikke kunne hjælpe. Det var det, jeg ikke kunne tage«.

Et år efter sin deltagelse i forsøget bekræfter han i spørgeskemaet, at han afgjort har lært noget af personlig betydning ved at være med i forsøget, og han tilføjer: »Det, der forfærdede mig, var, at jeg virkelig besad denne evne til lydighed og føjelighed over for en oveordnet idé, dvs. værdien af hukkommelsesforsøget, selv efter at det var blevet klart, at min fortsatte loyalitet over for denne værdi måtte være på bekostning af overtrædelse af en anden værdinorm, dvs. du må ikke skade en anden, som er hjælpeløs og ikke gør dig ondt. Som min kone sagde: »Du kan kalde dig selv Eichmann«. Jeg håber, jeg vil klare mig bedre, hvis jeg i fremtiden kommer i moralske konfliktsituationer«.

6. Flere varianter og kontrol-opstillinger

Eksperiment 5: En ny grundbetingelse.

Efter at forsøgsrækken med afstandsvariation var fuldført, flyttede forsøget ud af det elegante Yale Interaction Laboratory og ned i mere beskedne lokaler i kælderen i den samme bygning. Det nye laboratorium var praktisk, men ret enkelt, med utildækkede varmerør under loftet og cementgulv i modsætning til det tidligere lokales fine tæpper og gardiner. Jeg vidste ikke, om de mindre imponerende lokaler ville føre til et lavere lydniveau. I hvert fald var det nødvendigt at etablere et nyt grundforsøg. Det var udformet lige som forsøget med stemmekontakt, men med en lille ændring. Eleven skulle ikke blot reagere ved at skrig af smerte, men skulle komme med nogle bemærkninger om et problem med hjertet. Måske ville dette nye element gøre det ekstra berettiget at være ulydig og få en sådan holdning til at tage sig endnu mere tvingende og nødvendig ud.

Jeg ville ikke gøre »hjerterproblemet« så alvorligt, at det kunne forhindre eleven i at deltage, men blot lige antyde, at der eksisterede et problem. Dette opnåede man gennem nogle bemærkninger, ofret kom med, mens han blev gjort fast til den elektriske stol. Forsøgslederen og den uindviede forsøgsperson (som har hjulpet til med at binde eleven fast i stolen) er ved at forlade eleven og gå tilbage til kontrolrummet. Lederen spørger rutinemæssigt: »Er der nogen spørgsmål?« Eleven svarer en lille smule forknytt: »Da jeg for nogle år siden var på hospitalet, fandt de en lille fejl ved hjertet. Ikke noget alvorligt, men er de stød farlige?«

Lederen svarer i et bestemt, ret afvisende tonefald, at selv om de elektriske stød nok er smertefulde, vil de ikke forårsage permanente vævsskader, og går derpå videre med det rutinemæssige arbejde.

Den nye række af klager fra ofret, som skulle være normen i alle følgende forsøg, svarede til det første sæt med den undtagelse, at der tales om elevens hjerteproblem ved 150, 195 og 330 volt. Det nøjagtige skema over klagerne er som følger:

Eksperiment 5: Nyt grundforsøg.

Skema for elevens klager.

75 volt	Av!
90 volt	Av!
105 volt	Av! (højere).
105 volt	Av! Hov, det gør rigtig ondt.
135 volt	Av!
150 volt	Av!! Forsøgsleder! Det er nok. Luk mig ud. Jeg sagde, jeg havde noget med hjertet. Nu begynder mit hjerte at gøre vrøvl. Luk mig ud nu. Mit hjerte laver kludder. Jeg nægter at fortsætte. Luk mig ud.
165 volt	Av! Luk mig ud! (råber).
180 volt	Av! Jeg kan ikke holde det ud mere.
180 volt	Av! Jeg kan ikke holde det ud mere. Luk mig ud (råber).
195 volt	Av! Luk mig ud. Luk mig ud nu. Mit hjerte gør vrøvl. Luk mig ud! De har ingen ret til at holde mig lukket inde! Luk mig ud! Luk mig ud! Luk mig ud! Luk mig ud! Jeg har vrøvl med hjertet. Luk mig ud! Luk mig ud!
210 volt	Av!! Forsøgsleder! Luk mig så ud! Jeg har fået nok. Jeg vil ikke være med i forsøget mere.
225 volt	Av!
240 volt	Av!
255 volt	Av! Luk mig så ud!
270 volt	(Forpint skrig). Luk mig ud. Luk mig ud. Luk mig ud. Luk mig ud. Hører De? Luk mig nu ud.
285 volt	(Forpint skrig).
300 volt	(Forpint skrig). Jeg nægter bestemt at svare mere. Luk mig ud. I kan ikke lade mig blive her. Luk mig ud. Luk mig nu ud.
315 volt	(Stærkt forpint skrig). Jeg sagde, jeg ikke vil svare. Jeg er ikke med i forsøget mere.
330 volt	(Højt og langvarigt, forpint skrig). Luk mig ud. Luk mig ud. Jeg har vrøvl med hjertet. Luk mig

ud, siger jeg. (*Hysterisk*). Luk mig nu ud. Luk mig ud. I har ikke ret til at beholde mig her. Luk mig ud. Luk mig ud. Luk mig ud. Luk mig nu ud. Luk mig ud! Luk mig ud!

Hverken det mindre elegante laboratorium eller omtalen af en hjertefejl fører til større ulydighed. 26 af de 40 forsøgspersoner fortsatte til slutningen i dette forsøg, til sammenligning med 25 af 40 i forsøget med stemmekontakt, hvilket blot er en lille tilfældig variation. Fordelingen af afbrydelsestidspunkterne vises i tabel 3.

Måske kan ofret intet sige, som kan fremkalde ulydighed hos alle forsøgspersoner; for lærerens handlinger styres ikke af ham.

I samtalen efter forsøget blev forsøgspersonerne spurgt: »Hvad er det maksimale prøvestød, De vil være villig til at acceptere?« Der findes tal for 39 forsøgspersoner i dette forsøg, og de vises i figur 9. Tre ulydige forsøgspersoner var villige til at prøve stød, som var stærkere end dem, de selv havde givet. Af de 26 lydige forsøgspersoner var 7 villige til at prøve det stød på 450 volt, de selv lige havde tildelt ofret, medens 19 ikke var rede hertil. I de fleste tilfælde er der et svælg mellem det stød, forsøgspersonen har givet eleven, og den styrke, han selv er parat til at prøve. De tre nederste prikker yderst til højre på tegningen står altså for de tre forsøgspersoner, som gav ofret 450 volt, men som ikke selv ville prøve mere end 45 volt.

Lignende og endnu mere ekstreme resultater finder man under alle forsøgsbetingelserne, når dette spørgsmål blev stillet.

Eksperiment 6: Udskiftning af personale.

Er det muligt, at forsøgspersonerne i det væsentlige reagerer på forsøgslederens og ofrets personligheder? Måske virkede forsøgslederen som en stærkere person end ofret, og forsøgspersonen har så allieret sig med den mest imponerende personlighed. Den følgende sammenligning er opstået ved en tilfældighed, men den kan kaste noget lys over dette forhold. For at fremskynde forsøget havde vi etableret et ekstra hold, som bestod af en ny forsøgsleder og et nyt offer. I det første hold var forsøgslederen en ret tør og teknisk udseende mand.

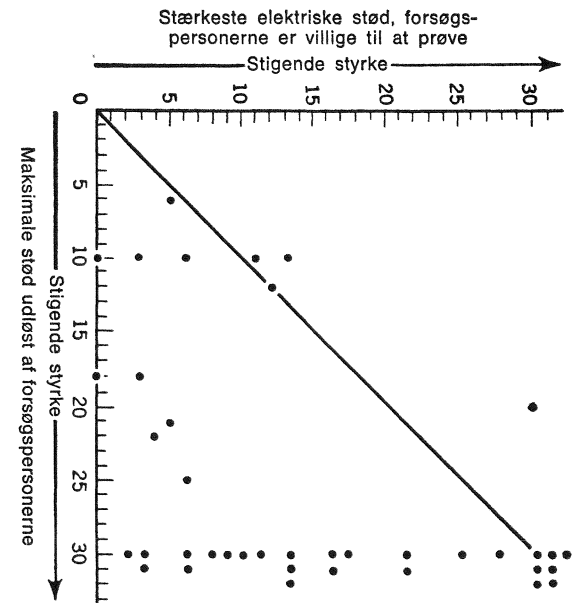

Fig. 9. Maksimalt stød, forsøgspersonerne ville acceptere, som funktion af de tidligere udløste stød.

Ofret så derimod blid, hyggelig og ufarlig ud. Disse personlige træk var mere eller mindre vendt om i det andet hold. Den nye forsøgsleder var ret blid og ikke-aggressiv. Det nye offer blev derimod spillet af en mand med et hårdt, benet ansigt og fremstående kæbe, som så ud til at kunne klare sig udmærket i et slagsmål. Resultaterne, som vises i tabel 3, tyder på, at personskiftet kun havde ringe betydning for lydighedsniveauet. Forsøgslederens og ofrets personlige egenskaber var ikke af altoverskyggende betydning.

Eksperiment 7: Afstand til autoriteten.

Vi så i nærhedsforsøget, at de rumlige relationer mellem forsøgsperson og offer påvirkede lydighedsniveauet. Ville afstanden mellem forsøgsperson og forsøgsleder da ikke også spille en rolle?

Der er grund til at tro, at forsøgspersonerne, når de ankom, først og fremmest var orienteret i retning af forsøgslederen og ikke i retning af ofret. De var kommet til labo-

Tabel 3. Maksimale stød, udløst i eksperiment 5-11.

Stød-niveau	Verbal betegnelse og styrkeangivelse i volt	Eksperiment 5 Nyt grundforsøg (n = 40)	Eksperiment 6 Udskiftning af personale (n = 40)	Eksperiment 7 Lederen ikke til stede (n = 40)
1	Svagt stød			
2	15			
3	30			
4	45			
5	60			
6	Moderat stød			
7	75			
8	90	1		1
9	105			1
10	120		2	
11	Stærkt stød			
12	135			1
13	150	6	4	7
14	165		1	3
15	180	1	3	1
16	Meget stærkt stød			
17	195		1	5
18	210		2	
19	225			1
20	240			
21	Intenst stød			
22	255			
23	270	2	2	3
24	285			
25	300	1	1	3
26	Voldsomt stød			
27	315	1	2	
28	330	1	1	1
29	345		1	2
30	360			
31	Fare: Alvorligt stød			
32	375	1		
33	390			
34	405			1
35	420			1
36	X X X			
37	435			
38	450	26	20	9
39	Gennemsnitligt maximum stødniveau	24.55	22.20	18.15
40	Andel lydige forsøgspersoner	65.0 %	50.0 %	20.5 %

Tabel 3 (fortsat).

Stød-niveau	Verbal betegnelse og styrkeangivelse i volt	Eksperiment 8 Kvinder (n = 40)	Eksperiment 9 Begrænset kontrakt (n = 40)	Eksperiment 10 Kontor i Bridgeport (n = 40)	Eksperiment 11 Forsøgsperson vælger stødniveau** (n = 40)
1	Svagt stød			2*	3
2	15				6
3	30				7
4	45				7
5	60				
6	Moderat stød				
7	75				5
8	90				5
9	105			1	1
10	120				1
11	Stærkt stød				
12	135		1		3
13	150	4	7	7	1
14	165	1	2		
15	180	2	1	1	
16	Meget stærkt stød				
17	195		1	3	
18	210	1			
19	225				
20	240		1		
21	Intenst stød				
22	255		1	1	
23	270	2	2		
24	285				
25	300	1	1	4	
26	Voldsomt stød				
27	315	2	3	1	
28	330	1		1	
29	345		1		
30	360		1		
31	Fare: Alvorligt stød				
32	375		1		1
33	390		1		
34	405				
35	420				
36	X X X				
37	435				
38	450	26	16	19	1
39	Gennemsnitligt maximum stødniveau	24.74	21.40	20.95	5.50
40	Andel lydige forsøgspersoner	65.0 %	40.0 %	47.5 %	2.5 %***

* To forsøgspersoner i Bridgeport nægtede at udløse selv det svageste stød.

** Angiver den højeste styrke, forsøgspersonen har valgt, uanset på hvilket tidspunkt i forløbet.

*** Andelen af forsøgspersoner, som benyttede det sidste stød på apparatet. Angiver ikke lydighed, da forsøgspersonen selv valgte styrken.

ratoriet for at tilpasse sig en struktur, som lederen – og ikke ofret – havde etableret. De var i mindre grad kommet for at forstå adfærden end for at *røbe* denne adfærd over for en erfaren videnskabsmand, og de var villige til at stille sig selv til skue, sådan som videnskabsmandens formål krævede det. De fleste forsøgspersoner syntes at lægge ret stor vægt på, hvordan de virkede på lederen, og man kunne hævde, at denne optagethed i relativt nye og fremmede omgivelser til dels gjorde forsøgspersonerne ufølsomme over for den sociale situations treleddede natur. Forsøgspersonerne var så optagne af, hvordan de tog sig ud for lederen, at påvirkninger fra andre led i den sociale situation ikke fik megen vægt. Denne stærke orientering i retning af lederen kan forklare forsøgspersonens relative ufølsomhed over for ofret og kunne også tænkes at betyde, at ændringer i forholdet mellem forsøgsperson og forsøgsleder ville have vigtige konsekvenser for lydigheden.

I en anden forsøgsrække varierede vi herefter den fysiske afstand til lederen og graden af den overvågning, han udøvede. I eksperiment 5 sad lederen kun nogle få meter fra forsøgspersonen. I eksperiment 7 forlod lederen laboratoriet, når han havde givet de første instrukser, og gav derefter sine ordrer i telefonen.

Lydigheden faldt brat, da lederen ikke længere var fysisk til stede i laboratoriet. Antallet af lydige forsøgspersoner i det første forsøg (26) var næsten tre gange større end i det andet (9), hvor lederen gav sine ordrer over telefonen. Forsøgspersonerne lod til meget bedre at kunne modstå lederen, når de ikke skulle sidde ansigt til ansigt med ham.

Når lederen ikke var til stede, udviste forsøgspersonerne desuden en interessant form for adfærd, som ikke var indtruffet under hans tilstedeværelse. Selv om de gik videre med forsøget, var der adskillige forsøgspersoner, som gav svagere stød, end der var forlangt, og de fortalte aldrig lederen om deres afvigelse fra den korrekte procedure. Ja, nogle forsøgspersoner forsikrede i telefonen lederen om, at de øgede styrken i henhold til instrukserne, medens de i virkeligheden gentagne gange brugte det svageste stød på instrumentbrættet. Denne form for adfærd er særlig interessant: Selv om disse forsøgspersoner handlede på en måde, som tydeligt nok undergravede de erklærede formål med forsøget, fandt de det

lettere at klare konflikten på denne måde end ved at kaste sig ud i et åbent brud med autoriteten.

Der blev opstillet andre betingelser, hvor lederen var fraværende under den første del af forsøget, men kom til syne igen, når forsøgspersonen havde nægtet at give stærkere stød, når han fik ordren pr. telefon. Selv om lederen havde opbrugt sin magt i telefonen, kunne han ofte fremtvinge yderligere lydighed, når han kom tilbage til laboratoriet.

Denne forsøgsrække viste, at en autoritets fysiske *tilstedeværelse* var en vigtig faktor for forsøgspersonens lydighed eller trods. Lydighed over for destruktive ordrer afhang til en vis grad af det afstandsmæssige forhold mellem autoritet og forsøgsperson, og enhver teori vedrørende lydighed må tage dette forhold i betragtning.⁴

Eksperiment 8: Kvinder som forsøgspersoner.

I de hidtil beskrevne forsøg var forsøgspersonerne voksne mænd. Man studerede også 40 kvinder. De er af særlig teoretisk interesse på grund af to generelle socialpsykologiske erfaringer. For det første er kvinderne i de fleste lydighedsprøver mere føjelige end mænd (Weiss, 1969; Feinberg, dupl.). Altså kunne man have ventet, at de i nærværende undersøgelse ville have vist større lydighed. På den anden side anses kvinder for at være mindre aggressive og mere indfølelse end mænd; derfor skulle deres modvilje mod at give ofret også være større. Principielt skulle de to faktorer arbejde i hver sin retning. Resultaterne vises i tabel 3. Lydighedsniveauet var bogstavelig talt identisk med mændenes;⁵ dog var det konfliktniveau, kvinderne oplevede, i det hele højere end vore mandlige forsøgspersoners.

Der var mange specifikt kvindelige måder at klare konflikten på. I samtalerne efter forsøget satte kvinderne langt oftere end mændene deres oplevelse i forbindelse med problemer vedrørende børneopdragelse.

Kvinderne blev kun undersøgt i rollen som lærer. Det ville være interessant også at anbringe dem i andre roller. Som ofre ville de sandsynligvis fremkalde større ulydighed, for de kulturelle normer går imod vold mod kvinder endnu mere end imod vold mod mænd. (Hvis man anbragte et barn i ofrets rolle, ville ulydigheden også være langt større).

Det ville være særlig interessant at anbringe kvinder i autoritetens rolle. Her er det uklart, hvordan mandlige forsøgspersoner og andre kvinder ville reagere på hende. Vi har kun få erfaringer med kvindelige chefer; på den anden side vil mange mænd måske vigte sig af deres styrke over for en kvindelig leder ved at udføre hendes ubarmhertige ordrer uden at vise deres følelser. I kapitel 7 har vi tre kvindelige forsøgspersoners beretninger.

Eksperiment 9: Ofrets kontrakt er begrænset.

Nogle forsøgspersoner lægger vægt på tilstedeværelsen af en stiltiende social kontrakt, når de skal forklare deres egen lydlighed. De ræsonnerer som følger: De havde en aftale med lederen om at give afkald på en del af deres frihed for det gode formåls skyld – nemlig videnskabens fremme. Desuden mente de, at der var tale om en slags *gensidigt samtykke*: Ofret havde også indgået en kontrakt med forsøgsautoriteten og kunne ikke ensidigt opsige sine forpligtelser. Desuden, fortsætter argumentet, var ofret gået ind i lederens autoritetssystem uden på forhånd at stille betingelser med hensyn til, hvordan han skulle behandles. Han måtte derfor tage følgerne af sin egen, frivilligt trufne afgørelse. Hvor ubehagelig oplevelsen end måtte være for ham, så skal kontraktlige forpligtelser overholdes. Det er det grundlag, samfundet bygger på.

Dette argument optrådte med så stor hyppighed, at det betragtede en empirisk efterprøvning. Tanken var at ændre den måde, ofret kom ind i forsøget på, så at han ikke, stiltiende eller på anden måde, samtykkede i at få elektriske stød imod sin vilje.

Der behøvedes kun en mindre ændring af proceduren for at opnå dette. Det må huskes, at begge de formodede forsøgspersoner blev informeret om indlæringsforsøgets natur, endnu inden eleven blev spændt fast i den elektriske stol, og inden det første stød blev givet. Derpå underskrev forsøgspersonerne en almindelig frigørelseserklæring, som lød: »Idet jeg deltager i dette forskningsprojekt af egen fri vilje, frigør jeg Yale University og de ansatte fra alle juridiske krav, som måtte opstå som følge af min deltagelse.«

I regelen blev denne erklæring behandlet som en rutinesag, men i dette forsøg sker der det – efter at lodtrækningen er

overstået og forsøget beskrevet –, at eleven tøver. Han ser på frigørelseserklæringen med pennen i hånden og siger, at som følge af sin hjertefejl kan han kun gå ind på at deltage i forsøget på betingelse af, at forsøget kan standses, når han beder om det. »Jeg vil gerne deltage, men kun på betingelse af, at De lukker mig ud, når jeg siger til; det er min eneste betingelse.« Forsøgslederen såvel som den uindviede forsøgsperson hører tydeligt denne betingelse, og lederen grynter på en venligt positiv måde. Eleven underskriver erklæringen og gøres fast i den elektriske stol. Eleven har hermed på forhånd fastlagt grænserne for sit samarbejde. Forsøget går videre.

Når eleven protesterer ved 150 volt, ignorerer lederen ham og giver den uindviede forsøgsperson besked på at fortsætte ligesom i alle de foregående forsøg. Der var hermed indført et element af bedrag og åbenlys uretfærdighed. Det empiriske spørgsmål er, hvorvidt det gjorde nogen forskel. Eller er »kontrakt«-argumentet blot et filosofisk spørgsmål uden forbindelse med de virkelige kræfter i situationen?

Omkring en fjerdedel af de ulydige forsøgspersoner nævnte udtrykkeligt det forhold, at ofret havde knyttet betingelser til sin deltagelse, og de brugte dette som et argument for deres ulydlighed:

Forsøgsperson: »Han sagde jo, at han ville lukkes ud, hvis der blev problemer . . . Jeg vil ikke høre mere på det, lige meget hvad De siger om vævsskader.« (Ulydig ved punkt 18).

Forsøgsperson: »Vi må respektere hans ønsker; han vil gerne lukkes ud, og det må vi gøre. De sagde, han kunne komme ud, når han ville. Jeg véd, at jeg ville lukkes ud, hvis det var mig.« (Ulydig ved punkt 10).

Forsøgsperson: »Jeg vil ikke mere. Jeg kan ikke blive ved med det her. Det er imod min natur at volde andre mennesker smerte. Den mand kan jo være i livsfare . . . Og så er der også det, synes jeg, at manden gik kun med, hvis han kunne få lov til at komme ud, og han skrev under på den betingelse. Det er ikke rimeligt, at vi bliver ved, når han har skrevet under på den måde . . .« (Ulydig ved punkt 12).

Størstedelen af de ulydige forsøgspersoner henviste imidlertid ikke udtrykkeligt til kontrakten, selv om der i deres større interesse for forsøgets »lovlighed« er tegn på, at de tænkte på den. Læg mærke til udtalelserne fra den følgende forsøgsperson, en 36-årig sælger:

Forsøgsperson (195 volt): Nej, vent lige et sekund. Hvordan med ansvaret her? Jeg mener det juridiske ansvar. Jeg tror ikke, De har ret til at holde ham derinde, hvis han ikke vil være med mere.

Forsøgsleder: Selv om stødene kan være smertefulde, er der ikke tale om permanente vævsskader.

Forsøgsperson: Det er ikke noget svar. Hvis manden ikke vil fortsætte, skal han selv bestemme.

Forsøgsleder: Forsøget kræver, at De fortsætter.

Forsøgsperson: Ja, fra Yale's synspunkt, men ikke fra et juridisk synspunkt eller fra hans synspunkt. Og i denne sag er jeg lige så juridisk forpligtet, som De er, hvis der sker manden nogen skade . . .

Forsøgsperson (efter at have givet 270 volt): Nej, jeg vil ikke være med mere . . . Jeg forstår godt, hvad det er De gerne vil, men jeg forstår også hans rettigheder.

(Forsøgspersonen bryder af).

Disse kommentarer bør ikke overskygge forsøgets samlede resultater, som vises i tabel 3.

Resultaterne her viser, at kontrakt-ræsonnementet kun har svag betydning for adfærden. 16 af 40 forsøgspersoner vedblev med at adlyde lederen lige til den yderste ende af skalaen uden at tage hensyn til den kontraktlige begrænsning, ofret havde knyttet til sin deltagelse. Dette skal sammenlignes med de 20 forsøgspersoner, som vedblev med at adlyde i »normal«-tilfældet, forsøg 6. Der er en vis forøgelse af lydigheden, men det kan let være udtryk for en tilfældig variation. Forsøgspersonerne var klar over den uretfærdighed, der blev begået mod ofret, men de tillod lederen at afgøre problemet, som han fandt bedst.

Eksperiment 10: Institutionel ramme.

I psykofysikken, dyrepsykologien og i andre grene af psykologien er det forhold, at resultaterne fremkommer i den ene institution frem for i den anden, uden relevans for fortolkningen af resultaterne, når blot de tekniske målefaciliteter er tilstrækkelige, og arbejdet udføres på kompetent måde.

Men det kan ikke antages, at dette gælder for nærværende undersøgelse. Effektiviteten af lederens ordrer kan afhænge af den institutionelle ramme, de udstedes i. De forsøg, vi hidtil har beskrevet, blev udført ved Yale University, en organisation, som de fleste forsøgspersoner betragtede med respekt og undertiden med ærefrygt. I de senere samtaler erklærede flere deltagere, at lokaliteterne og den institution, der stod bag undersøgelsen, gav dem tillid til personalets integritet, kompetence og gode formål; mange anførte, at de ikke ville have givet eleven elektriske stød, hvis forsøgene var foregået et andet sted.

Problemet om baggrundsautoriteten måtte tages i betragtning, når vi fortolkede de hidtil fremkomne resultater; i øvrigt er det yderst relevant for enhver teori om menneskelig lydighed. Tænk på, hvor tæt vor lydighed over for andres befalinger er knyttet til særlige institutioner og lokaliteter i vor daglige tilværelse. Når vi bliver bedt om det, blotter vi halssknen for manden med kniven i barbersalonen, men det ville vi ikke gøre i en skotøjsforretning; dér følger vi beredvilligt ekspedientens anmodning om at stå på strømpefødder, men den befaling ville vi modsætte os i en bank. I et berømt universitets laboratorium vil forsøgspersonerne måske rette sig efter et sæt ordrer, som de ville modsætte sig, hvis de blev givet et andet sted. *Man må altid overveje lydighedens relation til det enkelte menneskes opfattelse af den ramme, han fungerer i.*

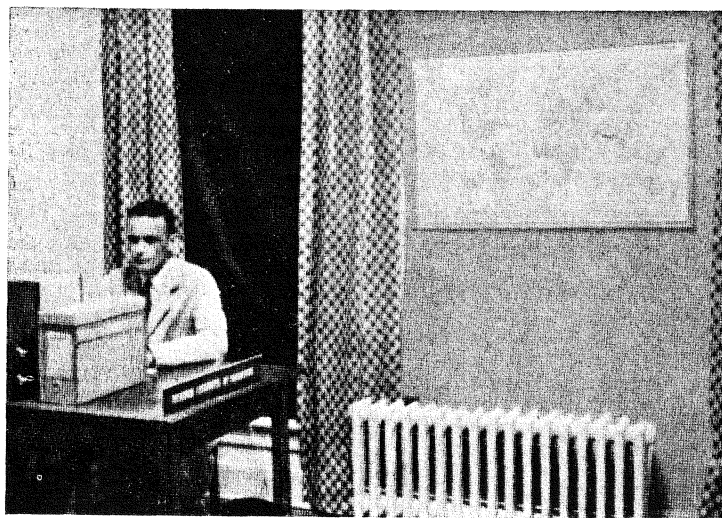
For at kunne undersøge problemet flyttede vi vort apparatur til en kontorbygning i en nærliggende industriby, Bridgeport, og indrettede de samme forsøgsbetingelser, men uden at der var nogen synlig tilknytning til universitetet.

Dernæst blev indbyggerne i Bridgeport opfordret til at deltage i forsøget gennem et cirkulærebrev i lighed med det, vi havde brugt i Yale-undersøgelsen, dog med ændringer i brev-

Stedet for Bridgeport-forsøgene (bygningen til venstre for Austin).

Fig. 10.

Bridgeport (interiør).

hovedet etc. Ligesom i den tidligere undersøgelse fik forsøgspersonerne 4.50 dollars for at komme til laboratoriet. Man anvendte samme alders- og erhvervsfordeling som ved Yale og det samme personale.

Formålet med at flytte til Bridgeport var at bryde enhver forestilling om tilknytning til Yale, og dette lykkedes fuldt ud. Overfladisk set lod undersøgelsen til at blive udført af Research Associates of Bridgeport, en institution af ukendt karakter (navnet var opfundet til denne undersøgelse).

Forsøgene fandt sted i en kontorlejlighed på tre værelser i en lidt medtaget bygning, der lå midt i det centrale indkøbskvarter. Laboratoriet var sparsomt møbleret, omend rent og nogenlunde respektabelt udseende. Når forsøgspersonerne stillede spørgsmål om vort professionelle tilhørsforhold, fik de blot at vide, at vi var et privat firma, som udførte forskning for industrien.

Nogle forsøgspersoner gav udtryk for skepsis med hensyn til Bridgeport-forsøgslederens motiver. En mand gav os en skriftlig rapport om de tanker, han gjorde sig, mens han sad ved instrumentbordet:

... Skulle jeg gå fra det forbandede forsøg? Måske besvi- mede han? Hvor var vi dumme, at vi ikke havde undersøgt dette foretagende nærmere. Hvordan kan vi vide, om disse fyre er lovyldige? Ingen møbler, nøgne vægge, ingen telefon. Vi kunne have tilkaldt politiet. Jeg fik en lærestreg i aften. Hvordan kan jeg vide, om hr. Williams (forsøglederen) siger sandheden? ... Jeg ville ønske, jeg vidste, hvor mange volt et menneske kan tåle, før man mister bevidstheden ...

En anden forsøgsperson erklærede:

Da jeg var ankommet, betvivlede jeg min egen sunde sans (med hensyn til at komme). Jeg nærmede tvivl om foretagendets lovlighed og om følgerne af min deltagelse. Jeg syntes, det var hjerteløst at udføre den slags hukommelses- eller indlæringsforsøg på mennesker, og i hvert fald måtte det være farligt uden en læges tilstedeværelse.

Der forekom ingen mærkbar reduktion af anspændelsen hos Bridgeport-forsøgspersonerne. Og forsøgspersonernes vurde-

ring af graden af den smerte, ofret følte, var en smule, men ikke signifikant, højere end i Yale-undersøgelsen.

Hvis det ikke lykkedes at opnå fuld lydighed i Bridgeport, ville det betyde, at den ekstreme fjelighed, man fandt hos New Haven-forsøgspersonerne, var nært knyttet til Yale University's indbyggede autoritet; hvis en stor andel af forsøgspersonerne stadig var fuldkommen lydige, måtte vi drage helt andre konklusioner.

Det viste sig imidlertid, at lydighedsniveauet i Bridgeport, selv om det var noget reduceret, ikke var signifikant lavere end det, man fandt i Yale. En stor andel af Bridgeport-forsøgspersonerne adlød fuldtud lederens ordrer (48 % af dem udløste det maksimale stød, til sammenligning med 65 % i det tilsvarende forsøg i Yale), som tabel 3 viser.

Hvordan skal disse resultater fortolkes? Det er muligt, at hvis ordrer af potentielt skadelig eller destruktiv art skal opfattes som legitime, skal de optræde inden for en eller anden form for institutionel struktur. Men det fremgår klart af undersøgelsen, at der ikke behøver at være tale om en særlig anset eller fornem institution. Bridgeport-forsøgene blev ledet af et uanseligt firma, som helt manglede professionelt ry. Laboratoriet var indrettet i en respektabel kontorbygning, og dets navn var opført i bygningens liste over lejere; i øvrigt var der ingen tegn på dets gode hensigter eller kompetence. Det er muligt, at det er institutionskategorien, bedømt efter dens erklærede funktion, snarere end dens kvalitative position inden for denne kategori, der sikrer vor fjelighed. Folk sætter penge i de elegante banker, men også i de mere lurvet udseende, uden at spekulere meget over, om de mon tilbyder samme sikkerhed. På samme måde anser vore forsøgspersoner måske det ene laboratorium for lige så kompetent som det andet, når blot det *er* et videnskabeligt laboratorium.

Det ville være af værdi at fortsætte undersøgelsen i rammer, der går endnu længere end Bridgeport-undersøgelsen med hensyn til at fratage forsøgslederen institutionel støtte. Det er muligt, at lydigheden efter et vist punkt helt vil forsvinde. Men dertil nåede man ikke i Bridgeport-kontoret: Næsten halvdelen af forsøgspersonerne adlød fuldtud lederen.

Eksperiment 11: Forsøgspersonen vælger selv det elektriske støds styrke.

I de hidtil beskrevne forsøg har forsøgspersonen handlet efter ordre, og vi har antaget, at ordren er den virkelige årsag til hans handling. Men denne konklusion er ikke berettiget, før vi har foretaget en nødvendig kontrol. Det er nemlig muligt, at ordren er overflødig, at den simpelthen svarer til, hvad forsøgspersonen ville gøre af sig selv.

Ja, én teoretisk fortolkning af adfærden går ud på, at mennesker nærer nogle dybt aggressive instinkter, som presser sig på for at finde udtryk, og at forsøget tilvejebringer en institutionel retfærdiggørelse for udløsningen af disse impulser. I henhold til denne anskuelse skulle det forholde sig sådan, at hvis et menneske anbringes i en situation, hvor han har fuldkommen magt over et andet menneske, som han kan straffe, så meget han har lyst, rykker alt det sadistiske og dyriske hos mennesket i forgrunden. Impulsen til at give ofret stød betragtes som hidrørende fra de stærke, aggressive tilbøjeligheder, som er en del af den enkeltes motivmønster, og idet forsøget tilvejebringer en social legitimering, åbner det simpelthen mulighed for, at de kan komme til udtryk.

Det er derfor nødvendigt at sammenligne forsøgspersonernes adfærd, når de handler efter ordre, og når de selv kan vælge det elektriske støds styrke.

Fremgangsmåden var den samme, som blev anvendt i eksperiment 5, med undtagelse af, at læreren fik at vide, at han selv kunne vælge stødets styrke ved hver fejl. (Forsøgslederen forklarede omhyggeligt, at læreren kunne bruge den største styrke på apparatet, den laveste, de mellemste eller en hvilken som helst kombination af dem). Hver forsøgsperson skulle igennem 30 kritiske prøver. Elevers protester var koordineret med de elektriske stød på sædvanlig måde; hans første stønnen lød ved niveau 5, de første voldsomme protester ved niveau 10. Forsøgets resultater vises i tabel 3.

Gennemsnittet af de afgivne stød for alle de 30 kritiske prøver vises i figur 11, hvor det samlede gennemsnit er 3.6. (Man bør huske, at ofret ikke viste tegn på ubehag overhovedet før niveau 5). Vi kan også se på det maksimale stød, den enkelte forsøgsperson udløste (selv om han kun brugte det én gang, og ligegyldigt på hvilket tidspunkt under forsøget). Tre

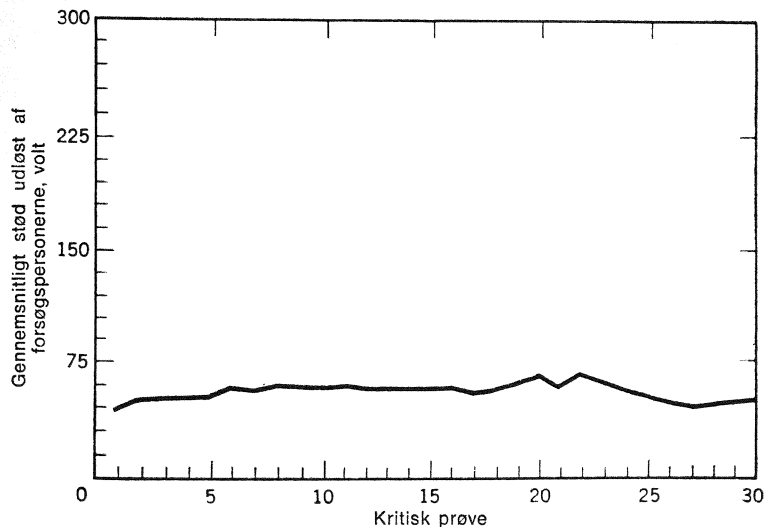

Fig. 11. Gennemsnitligt stødniveau for hver prøve, når forsøgspersonerne selv kan vælge niveauet. (Kritisk prøve refererer til den enkelte situation, hvor eleven gør fejl og pådrager sig et stød. Der er 30 kritiske prøver i løbet af en time i laboratoriet.

forsøgspersoner nøjedes med at bruge den allerlaveste styrke, 28 gik ikke længere end til det første tegn på ubehag, og 38 gik ikke ud over det punkt, hvor eleven protesterede voldsomt (niveau 10). To forsøgspersoner dannede undtagelsen og udløste det 25. og det 30. niveau. Men det samlede resultat var, at det store flertal af forsøgspersonerne kun gav ofret de laveste stød, når valget var overladt til dem selv.

Vi må hele tiden huske på dette resultat, når vi tolker betydningen af disse forsøg. Det er ikke tilstrækkeligt at sige, at situationen tilvejebragte en ramme, hvori det var acceptabelt for forsøgspersonen at gøre et andet menneske ondt. Rammen var den samme i dette forsøg, og forsøgspersonerne var i det store og hele ikke tilbøjelige til at lade ofret lide. For så vidt som forsøgene fortæller os noget om den menneskelige natur, har vi her en påvisning af, hvordan mennesker handler over for andre, når de selv kan bestemme. Hvad det end måtte være, der får folk til at give ofret de allerstærkeste stød, så kan det ikke forklares med en uafhængigt opstået aggression, men kan kun forklares ved den ændring af adfærden, der opstår gennem lydigheden over for andres ordrer.

7. Individer over for autoriteten II.

Vi vil nu se på adfærden hos nogle forsøgspersoner, som deltog i de forskellige udformninger af forsøgssituationen.

Fred Prozi, arbejdsløs (eksperiment 5).

Forsøgspersonen er ca. 50 år gammel, iført jakke, men uden slips; hans fremtoning virker venlig. Han taler arbejderklassens sprog og lader til at være en ret almindelig fyr.

Han begynder roligt på forsøget, men bliver stadig mere anspændt, efterhånden som forsøget skrider frem. Efter at have udløst et stød på 180 volt svinger han rundt i stolen, ryster på hovedet og tiltaler forsøgslederen i et ophidset tonefald:

Forsøgspersonen: Jeg kan ikke tage det. Jeg vil ikke slå den mand ihjel. Kan De høre ham råbe?

Forsøgslederen: Som jeg sagde, kan de elektriske stød være smertefulde, men –

Forsøgsperson: Jamen han råber. Han kan ikke tage det. Hvad sker der med ham?

Lederen (*med tålmodig, saglig stemme*): Forsøget kræver, at De fortsætter.

Forsøgsperson: Ja, men-eh, jeg vil ikke have, at manden bliver syg derinde . . . forstår De, hvad jeg mener?

Lederen: Hvad enten han kan lide det eller ej, må vi fortsætte og tage alle ordene igennem.

Forsøgsperson: Jeg tager ikke ansvaret. Han skrider derinde!

Lederen: Det er absolut nødvendigt, at De fortsætter.

Forsøgsperson (*peger på de endnu ikke brugte spørgsmål*): Der er for mange tilbage; jeg mener, hvis han gør forkert, så er der for mange. Jeg mener, hvem skal tage ansvaret, hvis der sker noget med den herre?

Lederen: Jeg er ansvarlig for, hvad der sker ham. Gå venligst videre.

Forsøgsperson: Godt. (*Ser på listen*). Det næste er: »Langsom – tur, lastbil, dans, musik.« Svar nu. (En summetone angiver, at eleven har meddelt sit svar). Forkert. Hundrede fem og halvfems volt. »Dans.«

Eleven (*skrigende*): Luk mig ud. Jeg har vrøvl med hjertet! (*Læreren ser på lederen*).

Lederen: Vær så venlig at fortsætte.

Eleven (*skrigende*): Luk mig ud, De har ikke ret til at beholde mig her. Luk mig ud, luk mig ud, jeg har vrøvl med hjertet, luk mig ud! (*Forsøgspersonen ryster på hovedet og banker nervøst i bordet*).

Forsøgsperson: Hør selv, han skriger. Hører De? Ja, jeg ved minsandten ikke.

Lederen: Forsøget kræver ...

Forsøgsperson (*afbryder*): Det ved jeg, men altså –! Nu skal han op på 195 volt! Han ved slet ikke, hvad der venter ham. (Forsøget fortsætter gennem 210 volt, 225 volt, 240 volt, 255 volt, 270 volt, hvor læreren til sin synlige lettelse løber tør for ordpar).

Lederen: De må begynde forfra på siden og tage dem igen igen, indtil han har lært dem alle rigtigt.

Forsøgsperson: Nej tak. Jeg vil ikke slå den mand ihjel. Mener De, at jeg skal blive ved med at gå op på skalaen? Nej, hr. Han skriger jo derinde. Jeg giver ham ikke 450 volt.

Lederen: Forsøget kræver, at De fortsætter.

Forsøgsperson: Det er jeg klar over, men han skriger jo derinde, hr.

Lederen (*samme saglige tonefald*): Som jeg sagde, selv om stødene kan være smertefulde ...

Forsøgsperson (*afbryder*): Avv. Han-han skriger derinde.

Lederen: Begynd med »Blå« øverst på siden. Gå venligst videre. Bare fortsæt.

Forsøgsperson (*koncentrerer sig intenst om ordlisten, som for at lukke alt andet ude*): »Blå – dreng, pige, gæs, hat.« (*Summetone angiver svaret*). Rigtigt. »Nat – dag, himmel, arbejde, stol.« (*Summen*). Forkert. Svaret er »dag«. To hundrede og otte og firs volt.

Eleven: Åååååå!

Lederen: Vær så venlig at gå videre.

Forsøgsperson: »Fed – mand, dame, badekar, hals.« Svar nu. (*Summen*). Forkert. Svaret er »hals«. Tre hundrede volt.

Eleven: Aaaaav. Jeg nægter bestemt at svare mere. (*Råber nu højt*). Luk mig ud. I kan ikke holde mig herinde. Luk mig ud. Luk – mig – ud.

Lederen: Fortsæt. Næste ord er »Grøn«.

Forsøgsperson: »Grøn – græs, hat, blæk, æble.« (*Intet sker. Ingen svarsummen. Kun uhyggelig tavshed.*)

Forsøgsperson: Jeg tror ikke, han vil svare.

Forsøgsleder: Hvis eleven ikke svarer inden for en rimelig tid, ca. 4 eller 5 sekunder, regnes svaret for forkert. Og De gør det samme som ved forkerte svar. Sig »Forkert«, meddel ham styrken, giv ham straffen og læs det rigtige svar for ham. Fortsæt venligst.

Forsøgsperson: »Grøn – græs, hat, blæk, æble.« Svar nu. (*Tavshed igen. Forsøgspersonen sidder stille.*)

Lederen: Gå videre, lærer.

Forsøgspersonen: Tre hundrede og femten volt. Svaret er »blæk«.

Eleven: Åh. Åh.

Forsøgsperson (lettet over at høre en reaktion): Næste ...

Eleven: Jeg nægter bestemt at svare.

Forsøgsperson: Det er De nødt til. De får et stød, hvis De ikke svarer. (*Forsøget fortsætter, eleven nægter at svare, og til sidst hører man end ikke hans stønnen mere. Ved 375 volt rejser forsøgspersonen sig op.*)

Forsøgsperson: Jeg tror, der er sket noget med fyren derinde. Jeg får ikke noget svar. Han skreg, da jeg gav ham mindre stød. Kan De ikke gå ind og se, hvordan det går?

Lederen (med samme reservede holdning): Ikke, når vi er begyndt. Gå videre.

Forsøgsperson (*sætter sig, sukker dybt*): »Kølig – dag, skygge, vand, maling.« Svar så. Har De det godt derinde? Har De det godt?

Lederen: Vær så venlig at fortsætte. Gå videre. (*Forsøgspersonen trykker på kontakten*).

Forsøgsperson (*svinger stolen rundt*): Der er sket noget med ham derinde (*svinger tilbage igen*). Den næste. »Lav – dollar, halsbånd, måne, maling.« (*Vender sig om igen*). Der er sket noget med manden derinde. De må hellere se til ham, hr. Han hverken svarer eller noget.

Lederen: Vær så venlig at fortsætte.

Forsøgsperson: Tager De ansvaret?

Lederen: Ansvaret er mit. Det er rigtigt. Vær så venlig at fortsætte.

(Forsøgspersonen ser igen på sin liste, begynder at gennemgå ordene, så hurtigt han kan læse dem, arbejder sig videre til 450 volt).

Forsøgsperson: Det var det.

Lederen: Fortsæt med at bruge 450 volt- kontakten ved hvert forkert svar. Vær så venlig at fortsætte.

Forsøgsperson: Men der kommer ingen svar!

Lederen: Vær så venlig at fortsætte. Næste ord er »hvid«.

Forsøgsperson: Tror De ikke, De skulle se ind til ham?

Lederen: Ikke når forsøget er i gang.

Forsøgsperson: Men hvis der nu sker ham noget?

Lederen: Forsøget kræver, at De fortsætter. Vær så venlig at fortsætte.

Forsøgsperson: Har mandens helbred ikke noget at sige?

Lederen: Hvad enten eleven kan lide det eller ej ...

Forsøgsperson: Hvis han nu er død derinde? (*peger mod værelset med den elektriske stol*). Jeg mener, han sagde til mig, at han ikke kan tåle stød, hr. Jeg vil ikke være uhøflig, men jeg synes, De skulle se ind til ham. De behøver jo bare at se ind. De kan jo bare kigge ind ad døren. Jeg får ingen svar, ikke en lyd. Der kan jo være sket noget med den herre derinde.

Lederen: Vi skal fortsætte. Gå venligst videre.

Forsøgspersonen: Gå videre med hvad? Fire hundrede og halvtreds volt, det er han oppe på nu?

Lederen: Det er korrekt. Fortsæt. Næste ord er »hvid«.

Forsøgspersonen (*nu med rasende fart*): »Hvid – sky, hest, sten, hus.« Svar nu. Svaret er »hest.« Fire hundrede og halvtreds volt. (Udløser stødet). Næste ord: »Pose – maling, musik, klovn, pige«. Svaret er »maling«. Fire hundrede og halvtreds volt. (Udløser stødet). Næste ord er: »Kort – sætning, film ...«

Lederen: Undskyld, lærer. Vi skal afbryde forsøget nu.

Forsøgspersonens adfærd taler mere eller mindre for sig selv, men vi kan notere os nogle få punkter. For det første fortsætter han, trods sine mange ophidsede indvendinger, trods

sin stigende og vedvarende uenighed, med at udløse stødene, som han får besked på det af lederen. Der er altså en manglende overensstemmelse mellem ord og handling. For det andet kan man ikke på nogen måde sige, at denne mand ønskede at give eleven stød. Tværtimod var det en pinefuld handling for ham, som kun fandt sted på grund af hans forhold til lederen. For det tredje ser vi, at »ansvar« er et spørgsmål, der er vigtigt for forsøgspersonen, og først da lederen udtrykkeligt påtager sig ansvaret, og efter flere sekunders tøven, er forsøgspersonen i stand til at fortsætte. Endelig er det sprog, deltageren anvender, afslørende. Trods den betydelige spænding i situationen opretholder han omhyggeligt en høflig og tone. Forsøgspersonens indvendinger slår os som overordentlig vage og utilstrækkelige i betragtning af de begivenheder, han er indviklet i. Han tror, han er ved at slå et menneske ihjel, og alligevel bruger han samme høflige sprog som ved et tebord.

Karen Dontz, sygeplejerske (eksperiment 8).

Karen Dontz beskriver sig selv som en 40-årig husmor, der i de sidste seks år har arbejdet på deltid som sygeplejerske. Hendes mand er blikkenslager. Hun er katolik, og hendes mor er født i Tjekkoslaviet. Fru Dontz taler meget langsomt, og hendes tonefald udtrykker en stadig ydmyghed; det er, som om hver af hendes udtalelser indebærer et følelsesmæssigt budskab: »Jeg er bare et ganske almindeligt menneske, vent ikke for meget af mig.« Af udseende minder hun om Shirley Booth i filmen *Come Back, Little Sheba*.

Under hele forsøget virker hun nervøs.

Ved 225 volt vender hun sig til lederen og siger med forsigtig stemme, som for ikke at støde an: »Jeg er ikke så meget for at trykke på dem.«

Da han giver hende besked på at følge proceduren, gør hun det uden yderligere kommentar. Men før hun udløser de 345 volt, peger hun på skilte med FARE på apparatet.

Lederen bemærker, at selv om stødene er smertefulde, forårsager de ikke permanent vævsskade. Han accepterer lederens kommentar med disse ord: »Jeg fortsætter, hvis det ikke er farligt.« Hun sidder helt ude på kanten af stolen, men hendes stemme er rolig, når hun læser ordene højt. Da eleven

ikke høres mere, spørger hun: »Skal jeg blive ved til enden, hr.? Jeg håber, der ikke er noget i vejen med ham.«

Hun begynder at mumle lavt for sig selv. Da lederen giver hende besked på også at bruge kontakten med 450 volt, siger hun i et tonefald, der både er bekymret, men også overordentlig ydmygt: »Hvad nu, hvis der er noget galt med manden, hr.?«

Men hun fortsætter.

Under den følgende samtale kommer hendes svar meget langsomt, og selv efter at hun har fået at vide, at eleven ikke har fået stød, mener hun stadig, at forsøget drejer sig om straffens virkning på indlæringen. Hun understreger, at hun gjorde, hvad lederen gav hende besked på, og hun synes tilfreds med sin følelse. Hun erklærer, at hun var nervøs, fordi hun ved, at 210 volt (sic) er husholdningsstrøm, og at »de fleste mennesker kan dø af det.« Hun understreger, at hun var mere nervøs her end på hospitalet, fordi »på hospitalet kender jeg mine rettigheder; det gjorde jeg ikke her.«

Interviewer: Tænkte De på noget tidspunkt på at standse?

Fru Dontz (*med påtaget ligegyldighed*): Han sagde: »Fortsæt.« Det gjorde jeg. Jeg sagde til ham: »Jeg tror ikke, jeg vil gå længere.« Han sagde: »Fortsæt med forsøget.«

Interviewer: Er der noget, hr. Wallace (*eleven*) kunne have sagt, som ville have fået Dem til at standse eksperimentet?

Fru Dontz: Det tror jeg ikke.

Fru Dontz gør opmærksom på, at på et hospital har sygeplejerskerne ret til at drage lægernes ordrer i tvivl, hvis de mener, de vil skade patienten.⁷

»Hvis jeg kommer i tvivl om en dosis af en medicin, kan jeg spørge lægen tre gange: »Er det denne dosis, De mener?« Og hvis han stadig siger: »Ja, det er i orden«, og jeg ved, at det er mere end den sædvanlige dosis, kan jeg gøre ham opmærksom på, at det er for meget. Det er ikke fordi man er bedre end han, men man kan sige: »Var det meningen, at hun skulle have så meget?« og så gentage spørgsmålet. Derefter har man ret til at bringe spørgsmålet op for forstanderinden.

I forsøget var hun »i tvivl om« stødernes styrke, men stillede sig tilfreds med de svar, lederen gav hende. Læg mærke til, at hendes mest ekstreme reaktion på lægens autoritet er

at henvise problemet til forstanderinden. Det er desuden klart, at fru Dontz rutinemæssigt redegør for hospitalets procedure, snarere end hun beskriver sine personlige tilbøjeligheder.

Interviewer: Har De nogen sinde haft lejlighed til at gøre det på hospitalet?

Fru Dontz: Ja, jeg har.

Interviewer: Ofte?

Fru Dontz: Nej, meget, meget sjældent. Nu har jeg jo arbejdet i seks år. Jeg tro, jeg én gang er kommet i tvivl om en dosis.

Interviewer: Hvordan virkede skrigene på Dem? Lød De virkelige?

Fru Dontz: Ih, ja! Jeg var virkelig meget bekymret for manden derinde. Bange for, at han havde fået et hjerteanfald. Han sagde, at han havde dårligt hjerte. Ja, jeg ved, det er en mulighed.

Fru Dontz er et beskedent og venligt menneske, hvis væremåde er den udslidte husmors. Hun argumenterer ikke. Hun udfører sine pligter på hospitalet meget pålideligt og med et minimum af vrøvl. Hun har en blid væremåde, som hendes patienter og lægerne nyder godt af. Hendes forhold til autoriteten er ikke problematisk. For hun har valgt at arbejde i et hospitalsmiljø, hvor der er overensstemmelse mellem hendes venlige natur og de krav, autoriteten stiller til hende.

Ved samtalens slutning liver fru Dontz op og spørger: »Må jeg have lov at spørge, om nogen af mændene gik op til 450 volt og videre derefter?«

Intervieweren siger, at han er interesseret i *hendes* mening om det spørgsmål. Hun svarer: »Nej, jeg tror ikke, mændene ville adlyde.«

Elinor Rosenblum, husmor (eksperiment 8).

Fru Rosenblum fortæller med glæde om sin baggrund: Hun tog eksamen fra University of Wisconsin for over tyve år siden, og hendes mand, som er filmudlejer, har gået på Dartmouth. Hun udfører frivilligt arbejde blandt unge kriminelle en gang om ugen og har været aktiv i pigespejderbevægelsen samt i en forening for skole og hjem. Hun er veltalende og

snakkesalig og fremhæver sig selv stærkt, med mange henvisninger til sin sociale succes. Hun har en vis indtagende, omend noget snakkesalig charme.

Ved begyndelsen af forsøget erklærer hun, at hun intet kender til elektricitet, og at hun er lidt bange for prøvestødet. Mens hun udfører sin opgave, søger hun at skabe et indtryk af dygtighed og elskværdighed, men hun bliver revet med af konflikten i forsøget. Hun læser ordene for eleven i et overdrevent korrekt, næsten autoritativt tonefald, som står i stærk kontrast til de vege, pigeagtige kommentarer, hun retter til forsøgslederen. Hun giver udtryk for stigende bekymring, efterhånden som hun når opad på stødskaalen. Ved 270 volt meddeler hun eleven det rigtige svar ved at sige det højt. Medens hun stadig læser ordene med påtaget ydre styrke, hvisker hun hjælpeløst til lederen: »Er jeg nødt til at blive ved? Ah, jeg er bekymret for ham. Skal vi helt derhen? (*Peger på den yderste del af apparatet*). Kan vi ikke holde op? Jeg ryster. Jeg ryster. Skal vi helt derhen?«

Hun genvinder midlertidigt fatningen, men kan derefter ikke tilbageholde periodiske udbrud af angst. Hun mumler for sig selv: »Jeg ryster nu«, men hendes kommunikation med eleven fortsætter i samme emsige tone. Det er næsten, som om hun var to kvinder, én der viser omverdenen en kompetent præstation, og den anden en indre, fortvivlet kvinde, som er ude af stand til at tilbageholde nogle ængstelige udbrud. Hun fortsætter til den anden ende af skalaen og giver tre gange et stød på 450 volt. I samtalen bagefter siger hun, at de stød, eleven fik, var yderst smertefulde. Da lederen spørger hende: »Hvad er det stærkeste stød, De vil prøve selv?« svarer hun indigneret: »Femten volt. Jeg tror ikke engang, det er nødvendigt. Femten, hvis jeg skal, og det bryder jeg mig ikke engang om. Jeg tror ikke, det er nødvendigt.«

Interviewer: Var De anspændt eller nervøs?

Fru Rosenblum: I høj grad.

Interviewer: Husker De, hvornår De var mest anspændt eller nervøs?

Fru Rosenblum: Da han begyndte at skrike: »Luk mig ud.«

Hvordan kan jeg påføre et andet menneske straf på den måde? Jeg rystede. Jeg vidste ikke engang, hvad jeg læste.

Jeg ryster endnu. Jeg er nervøs, fordi det gjorde ondt på ham.

Hun var nervøs, ikke fordi det gjorde ondt på manden, men fordi det var *hende*, der udførte handlingen. På samme måde siger hun, at hendes egen ængstelse var hovedgrunden til, at eksperimentet blev standset. Hendes udtalelser er præget af en egocentrisk karakter.

Hun afleverer spontant nedenstående beretning om sit frivillige arbejde, fortalt med stor veloplagthed:

Fru Rosenblum: Jeg arbejder på Farrell High School – med tabere. De er allesammen mere eller mindre læderjakker. Det er mine drenge. Jeg prøver at få dem til at blive på skolen og få dem til at gøre noget ved undervisningen . . . men jeg gør det ikke med straf, jeg gør det med interesse og med *kærlighed*. Faktisk regner de det nu for et privilegium at tage ud med mig. I begyndelsen gjorde de det bare for at komme væk fra skolen og få nogle cigaretter. Men det gør de ikke mere. Jeg har fået alt ud af dem gennem kærlighed og venlighed. Men *aldrig* gennem straf.

Interviewer: Hvad lærer De dem?

Fru Rosenblum: Ja, først og fremmest lærer jeg dem manerer. Det var det første, jeg måtte gøre; lære dem respekt for andre mennesker, for ældre mennesker, for piger på deres egen alder, respekt for samfundet. Det måtte jeg gøre allerførst, før jeg kunne lære dem noget andet. Så kunne jeg lære dem at gøre noget for sig selv, at gå efter det man kalder luksus.

Den betydning, hun tildeler respekten for samfundet, er ikke uden forbindelse med hendes egen underdanige holdning til forsøgslederen. Og en meget konventionel synsmåde præger hendes tanker.

Hendes tale er fyldt med feminine henvisninger.

Jeg har fået så meget gennem kærlighed, og jeg har en vidunderlig datter. Hun er femten, og hun er en *klog* pige. Og et *dejligt* barn. Men allsammen takket være *kærlighed*, ikke gennem straf. Å Gud nej.

Det værste, man gøre er ... med straf. Den eneste tid, hvor straf er godt, er med helt små børn.

Interviewer: Hvad synes De om forsøget?

Fru Rosenblum (*Hun lader ikke spørgsmålet påvirke sin tankerække*): Jeg tror ikke, man opnår noget med straf, kun med helt små børn, som ikke kan tænke. Da min datter var lille, straffede jeg hende for tre ting. Ja, jeg lod hende faktisk straffe sig selv. Jeg lod hende røre ved det varme komfur. Hun brændte sig, hun rørte det aldrig igen.

Interviewer: Lad mig fortælle Dem lidt om forsøget. For det første: Hr. Wallace fik ingen stød.

Fru Rosenblum: Det mener De ikke! Han fik altså ikke engang det, jeg fik (*Hun hylér op*). Jeg kan ikke tro det! Vil De påstå, at det alt sammen var noget, han forestillede sig?

Forsøgslederen: Åh, nej, han er ansat her, han er skuespiller.

Fru Rosenblum: Hver gang jeg trykkede på kontakten, var jeg lige ved at dø. Så De, hvor jeg rystede? Jeg var ved at dø ved tanken om, at jeg gav den stakkels mand stød.

(*Eleven føres ind. Hun ser på ham*).

Fru Rosenblum: De er skuespiller, bevar mig vel. De er meget god! Åh, min Gud, hvad er det han (forsøgslederen) har gjort med mig. Jeg er helt udmattet. Jeg ville jo ikke fortsætte. De ved ikke, hvad jeg gik igennem derinde. At én som jeg skulle gøre Dem ondt, åh Gud. Det var ikke min mening at gøre det mod Dem. De må tilgive mig. Jeg kan ikke komme over det. Jeg er helt rød i ansigtet. Jeg kunne ikke gøre en flue fortræd. Jeg arbejder med drenge, prøver at undervise dem, og jeg har de mest fantastiske resultater, *uden* straf. Jeg sagde til mig selv lige fra begyndelsen, jeg tror ikke, man opnår noget ved straf.

Vi har imidlertid bemærket, at hun, da hun jo lod sin datter røre ved det varme komfur, ikke er imod straf som sådan, men kun er imod sin egen aktive udførelse af den. Hvis den bare »sker«, er den acceptabel.

Hun betror eleven: »Jeg prøvede faktisk at trykke meget let på kontakten. Hørte De mig ikke *understrege* ordene. Jeg håbede, at De kunne høre mig.«

Interviewer: Er det ikke det samme, som en sygeplejerske skal gøre, når lægen giver hende besked på at give en sprøjte?

Fru Rosenblum: Jeg er meget god i en nødsituation. Jeg kan gøre det, der skal gøres, ligemeget hvem det gør ondt på. Og jeg ryster ikke. Men jeg gør det uden at tænke først. Jeg tøver ikke engang.

Dette svarer stort set til hendes adfærd i laboratoriet.

Fru Rosenblum: Jeg sagde hele tiden: »Af hvilken grund gør jeg den stakkels mand ondt?«

Interviewer: *Hvorfor* blev De ved?

Fru Rosenblum: Det er jo et forsøg. Der er en grund til, at jeg er her. Derfor måtte jeg gøre det. Det sagde De. Jeg ville ikke gøre det. Jeg er meget interesseret i dette – i hele projektet. Må jeg spørge Dem om noget? Har De tid? Hvordan reagerer andre mennesker?

Forsøgslederen: Hvad tror De selv?

Fru Rosenblum: Ja, det skal jeg sige Dem. At vælge mig som kvinde til at gøre dette ... der er De sandelig kommet til den rette. I mit frivillige arbejde er der ikke mange kvinder, som kan gøre det, jeg gør ... Jeg er ikke almindelig; jeg er meget blid. Jeg ved ikke, hvordan jeg som kvinde er i sammenligning med andre kvinder; de er lidt hårdere end jeg. Jeg tror ikke, de bekymrer sig om tingene.

Jeg var i den grad fristet til at holde op og sige: »Hør, jeg vil ikke mere. Undskyld, jeg vil ikke mere.« Jeg blev ved med at sige til mig selv: »Undskyld, jeg gør det ikke mere.« Så tav han stille. Og jeg tænkte, måske er han i chok, fordi han sagde, at han havde noget med hjertet. Men jeg vidste, at De ville sørge for, at der ikke skete ham noget. Så fortsatte jeg, *meget* imod min vilje. Det var et helvede for mig ... Jeg tror ikke, andre ville være lige så nervøse, som jeg var ... Jeg tror ikke, de ville tage sig så meget af det. Sådan som de er mod deres børn, tror jeg ikke, de egentlig bryder sig ret meget om andre mennesker.

Sine egne reaktioner fortolker hun alene som tegn på gode egenskaber: hun var nervøs, fordi hun tænkte på ofret. Hun insisterer på at tale om sig selv.

Fru Rosenblum: Jeg siger sommetider til mig selv: »Hvorfor bliver du ikke formand for kvindeforeningen og får hyldest, ære, avisomtale og en masse prestige, i stedet for at arbejde med læderjakker ganske uden reklame?« Jeg gør det en gang om ugen. Jeg har aldrig oplevet noget som det her. Jeg var spejderleder i fem år. Det endte med, at der var tredive piger i min trop, og alle tiggede om at komme med. Men det kunne jeg ikke, for det er jo begrænset. Jeg er meget lettet nu. Jeg er meget interesseret i videnskab; det var jo det, jeg gerne ville studere. Jeg prøver at få min datter i gang med det. Jeg er meget glad for, at jeg har været med her; kan De se, hvor afslappet jeg er nu?

Samtalen fortsatte, indtil fru Rosenblum syntes rolig nok til, at hun kunne sendes hjem fra laboratoriet.

Fru Rosenblum er et menneske uden et integreret psykisk liv. Hun har ikke kunnet finde et mål i livet, som svarer til hendes behov for ære og succes. Hendes mål, tanker og følelser er opsplittede. Hun udførte sin forsøgsrolle som lærer med stor ydre sikkerhed, medens hun samtidig viste en anden side af sig selv til forsøgslederen, idet hun forholdt sig sagtom og underdanig over for ham.

Det er ikke overraskende, at hun ikke kunne mobilisere tilstrækkelige psykiske ressourcer til at omsætte sin medfølelse med eleven til en ulydig handling. Hendes følelser, mål og tanker var alt for forskelligartede og uintegrerede.

Alt tyder på, at hun under forsøget troede på, at eleven fik stød. Men det er ikke vanskeligt for en kvinde med hysteriske tendenser at tilpasse sine tanker på en sådan måde, at de stemmer overens med en positiv egenvurdering. I det spørgeskema, hun returnerede til os nogle få måneder senere, erklærer hun, at under forsøget havde hendes »modne og veluddannede forstand« ikke troet på, at eleven fik stød. Ved hjælp af en eftertænkning beskytter hun det skattede – omend urealistiske – billede af sin egen natur.

Gretchen Brandt, hospitalslaborant (eksperiment 8)

Forsøgspersonen er en tiltrækkende, 31-årig laborant, som arbejder ved universitetets lægefakultet. Hun var udvandret fra Tyskland fem år tidligere og taler med tydelig tysk accent.

Ved flere lejligheder, når eleven klager sig, vender hun sig roligt mod lederen og spørger: »Skal jeg fortsætte?« Hun vender straks tilbage til sin opgave, når lederen giver hende besked på det. Da hun udløser de 210 volt, vender hun sig om mod lederen og siger med bestemt tonefald: »Undskyld, men jeg synes ikke, vi skal blive ved længere.«

Forsøgslederen: Forsøget kræver, at De fortsætter, indtil han har lært alle ordene.

Gretchen: Han har jo noget med hjertet. Det sagde han til Dem før.

Lederen: De elektriske stød er smertefulde, men de er ikke farlige.

Gretchen: De må undskylde, men når man bliver ved med at give stød på denne måde, så mener jeg, at det er farligt. Spørg ham, om han vil ud. Han er der af egen fri vilje.

Lederen: Det er absolut nødvendigt, at vi fortsætter ...

Gretchen: Jeg vil gerne have, at De spørger ham. Vi er kommet her frivilligt. Hvis han vil fortsætte, bliver jeg også ved. Han sagde til Dem, at han havde noget med hjertet. De må undskylde; jeg vil ikke have ansvaret for, at der sker ham noget. Jeg ville ikke bryde mig om det, hvis det var mig selv.

Lederen: De har ikke noget valg.

Gretchen: Jeg mener, at vi er her frivilligt. Jeg vil ikke have ansvaret, hvis han har dårligt hjerte, og der sker noget med ham. Det beder jeg Dem forstå.

Hun nægter at fortsætte, og forsøget standses.

Denne kvinde er resolut og bestemt hele tiden. Hun siger i samtalen bagefter, at hun på ingen måde var anspændt eller nervøs, og det svarer til hendes beherskede adfærd undervejs. Hun føler, at det sidste stød, hun gav eleven, var meget smertefuldt, og gentager, at hun »ikke ville have ansvaret for, at der skete ham skade.« Hun lytter interesseret til lederens forklaring, giver udtryk for overraskelse over, at eleven ikke fik stød, og siger, at hun kun vil gå med til 45 volt som prøve-stød.

Kvindens ligefremme, høflige optræden under forsøget, hendes mangel på anspændelse og totale beherskelse af sine egne handlinger synes at gøre ulydigheden til en enkel og

rationel handling. Hendes adfærd er selve legemliggørelsen af, hvad jeg oprindelig havde forestillet mig ville gælde for næsten alle forsøgspersonerne.

Ironisk nok var Gretchen Brandt vokset op i Hitlers Tyskland og var i størstedelen af sin ungdom udsat for nazistisk propaganda. Da hun bliver spurgt om den eventuelle indflydelse fra hendes baggrund, svarer hun langsomt: »Måske har vi set for megen smerte.«

Pasqual Gino, vandkontrollør (eksperiment 7).

Pasqual Gino er 43 år og er født i USA af italienske forældre. Han deltog i den variant, hvor forsøgslederen efter at have instrueret forsøgspersonen og ofret forlader laboratoriet, hvorefter der kan telefoneres til ham. Forsøgspersonen er altså alene med ofret i laboratoriet, men har mulighed for at ringe til lederen, hvis der opstår problemer. Hr. Gino ringer flere gange til lederen. Efter at have givet et stød på 150 volt ringer han og siger: »Professor, herren klager sig. Han vil ud. Han vil ikke være med mere ... Jeg har lige givet ham 150 volt, og han sagde: »Så er det nok!«

Forsøgslederen giver i telefonen forsøgspersonen besked på at fortsætte, og det gør hr. Gino.

Han sidder alene i forsøgsværelse og adlyder troligt sine ordrer; samtidig protesterer ofret energisk. Ved 300 volt, da ofret nægter at svare, ringer hr. Gino igen til lederen, og igen siger lederen, at han skal fortsætte, og at intet svar skal behandles som et forkert svar.

»De vil altså have, at jeg skal gå hele rækken igennem? Uha, og når jeg er færdig med det, hvad skal jeg så?«

Efter 330 volt hører man ikke mere til ofret, hverken protester eller klager. Bekymret ringer hr. Gino op igen:

»Professor, jeg kan ingenting høre derinde fra nu. Jeg er oppe på 330 volt. Jeg kan ikke høre den mindste lyd eller noget, og jeg er lidt bekymret over det her. Tror De, der kan være sket noget med den herre?«

Forsøgslederen forsikrer, at selv om de elektriske stød er smertefulde, bliver der ikke tale om permanente vævsskader. Forsøgspersonen sætter sig ved bordet igen og er stadig alene i værelset. Efter at have udløst et stød på 450 volt ringer

han til lederen og siger igen, at der ikke kommer reaktioner fra eleven.

Til sidst kommer forsøgslederen tilbage til laboratoriet og meddeler hr. Gino, at eleven er uskadt. I samtalen bagefter, da han bliver spurgt, hvor nervøs han følte sig, svarede han: »Jeg var mere nervøs for den anden herre end for mig selv. ... Jeg var mere nervøs for ham. Jeg var nervøs, fordi De ikke var her. Hvis De havde været her, ville jeg slet ikke have været nervøs. Jeg mener, hvis manden var besvimet, mens jeg gjorde det her, altså gav ham stød – ja, jeg synes, jeg har ansvaret fordi – jeg giver ham de stød.«

Forsøgspersonen påtager sig ansvaret på en generelt filosofisk måde, men føler kun, at situationen har samlet ansvaret på ham, fordi han var alene med eleven. Han fortsætter: (Hvis De havde været her) ville De have sagt: 'Lad os stoppe' eller 'Lad os gå videre' eller sådan. De ved det jo bedst. Det er Dem, der er professor. Det er jeg jo ikke ... Men på den anden side må jeg sige, at det sidste jeg hørte til ham var omkring 255 volt, og det var sidste gang han klagede sig.« (Forsøgspersonen efterligner elevens klager.)

Nogle måneder efter forsøget deltog hr. Gino i en gruppesamtale om sin oplevelse. Når han så tilbage på forsøget, betragtede han det som »fantastisk.« »Jeg var helt optaget af det (og) ... den aften var jeg til selskab; jeg har nogle svigerinder, som er sygeplejersker, forstår De, og de var også meget optaget af det ... jeg vil sige, at det er noget, jeg aldrig glemmer, så længe jeg lever.«

Selv måneder senere synes forsøget aldrig at have fået ham til at spørge sig selv, om han ikke burde have overvejet at trods ordrene om at vedblive med at give stød.

»... jeg havde ca. otte knapper tilbage, og han (eleven) var helt hysterisk derinde, og han ville tilkalde politiet og jeg ved ikke hvad. Jeg ringede til professoren tre gange. Og tredje gang sagde han: 'Bliv bare ved,' og så gav jeg ham det næste stød. Og så hører jeg ikke flere svar fra ham, ikke en lyd. Jeg sagde: 'Du gode Gud, han er død; nå ja, lad os så gøre det helt af med ham! Og jeg fortsatte hele vejen til 450 volt.«

Hr. Gino har ikke noget imod at tage imod ordrer, selv om han taler om, at han ville føle sig bedre tilpas, hvis lederen havde været i laboratoriet sammen med ham. Da han blev spurgt, om han havde været bekymret eller foruroliget,

fordi han gav disse stød, sagde han: »Nej ... jeg tænkte: godt, det er et forsøg, og Yale ved nok, hvad det drejer sig om, og hvis de synes, det er i orden, ja så er det i orden med mig. De ved mere, end jeg gør ... Jeg vil gøre hvad som helst, de giver mig besked på...« Derpå forklarer han:

»Det har alt sammen noget at gøre med et menneskes principper i livet, og hvordan han er opdraget, og hvilke mål han sætter sig. Hvordan han vil leve. Jeg ved, at da jeg var i hæren (hvis der blev sagt til mig) 'I skal op over bakken, og vi skal angribe,' så angriber vi. Hvis løjtnanten siger: 'Vi skal inden for skudvidde, og I skal kravle på maven,' så kravler man på maven. Og hvis man møder en slange, hvad jeg har set mange fyre gøre, giftslanger, og folkene har besked på ikke at rejse sig op, og de så alligevel rejste sig. Så blev de dræbt. Så jeg mener, at det alt sammen drejer sig om, hvad man lærte som ung.«

Selv om giftslangerne var en reel fare og var årsag til den instinktive reaktion at rejse sig op, så var det at gøre dette en overtrædelse af løjtnantens ordrer om at kravle hen over jorden. Og det endte med, at de, der ikke adlød, blev dræbt. Lydighed er, selv under de mest enerverende omstændigheder, den sikreste vej til overlevelse. Da samtalen er ved at være forbi, opsummerer hr. Gino sine reaktioner på sin egen præstation.

»Ja, jeg troede fuldt og fast, at manden var død, indtil vi lukkede døren op. Da jeg så ham, sagde jeg: »Godt, det er godt.« Men det havde ikke gjort mig noget, hvis han var død. Jeg gjorde mit arbejde.«

Han beretter, at han ikke har følt sig ængstelig over forsøget i månederne efter, men at han var nysgerrig efter at vide mere om det. Han fortæller, at han, da han fik den endelige rapport, sagde til sin kone: »Jeg mener, at jeg opførte mig ordentligt og var lydig, og jeg udførte ordrene, som jeg altid gør. Så jeg sagde til min kone: 'Nå, det var det. Og jeg synes, jeg gjorde det godt.' Hun sagde: 'Hvis nu manden var død?'

Hr. Gino svarede: »Ja, så var han død. Jeg gjorde mit arbejde.«

8. Rollerne byttes om

Indtil nu har vi iagttaget forsøgspersonens reaktioner i en situation, som kun er blevet ændret på rent mekanisk måde, men hvis grundlæggende struktur hele tiden har været intakt. Ganske vist har den skiftende afstand mellem forsøgsperson og offer nogle vigtige psykologiske følgevirkninger, men en mere vidtgående ændring af situationen er nødvendig, hvis man skal kunne undersøge årsagerne til den sociale adfærd. En sådan fremgangsmåde kræver ikke alene, at ofret flyttes fra det ene sted til det andet i laboratoriet, men også at man går videre og inddrager de mere essentielle forsøgs-elementer i analysen og søger at sammenstille dem igen, så at forsøgssituationen får en ændret karakter.

Inden for rammen af vort forsøg finder vi følgende tre elementer: *Position*, *status* og *handling*. Positionen angiver, om personen beordrer, udløser eller modtager stød. Dette kan begrebsmæssigt udskilles fra rollen som leder eller forsøgsperson, som vi vil få at se. *Status* – som i denne undersøgelse kun antager to værdier – angiver, om personen fremtræder som en autoritet eller som et almindeligt menneske. *Handling* vil sige personens adfærd i hver af de tre positioner, og mere specifikt, om han går ind for eller modsætter sig at give ofret elektriske stød.

I de hidtil beskrevne forsøg har alle relationer mellem disse elementer været holdt konstante. *Handling* har for eksempel hele tiden været knyttet til en bestemt status. Den person, der har været udsat for at få stød, har således hele tiden været et almindeligt menneske (i modsætning til en autoritet), og hans handling har stadig været den at protestere mod stødet.

Så længe disse relationer mellem *position*, *handling* og *status* fastholdes, er der visse fundamentale spørgsmål, vi ikke kan besvare. For eksempel: reagerer forsøgspersonen hoved-

	Person I	Person II	Person III
Position	Person som giver ordre til udløsning af stød	Personen ved kontrolpanelet	Personen, som modtager stød
Status	Autoritet	Almindeligt menneske	Almindeligt menneske
Handling	Går ind for udløsning af stød	Uvis	Modsætter sig stød
Specifik benævnelse	»Forsøgsleder«	Lærer	Elev
Begrebsmæssig betegnelse	Autoritet	Forsøgsperson	Offer

Fig. 12. Rolleombytninger.

sageligt på indholdet af ordren om at udløse elektriske stød eller på den persons *status*, som udsteder ordren? Er det det, der bliver sagt, eller hvem der siger det, der i det hele bestemmer hans handlinger?

Eksperiment 12: Eleven forlanger at få stød.

Lad os begynde med at bytte om på forsøgslederen og ofret med hensyn til at afgive ordrer.

Hidtil har forsøgslederen hele tiden givet forsøgspersonen ordre til at fortsætte med at give elektriske stød, og eleven har hele tiden protesteret. I den første rolleombytning vil dette blive forandret. Det er eleven, der beder om at få stød, og forsøgslederen, der nu udsteder forbud mod at give ham stød.

Denne variant blev udført som følger: eleven skreg af smerte, når han fik stød; men trods sit ubehag gav han udtryk for, at han ønskede at fortsætte. Da der var udløst et stød på 150 volt, standsede lederen forsøget og erklærede, at elevens reaktioner var usædvanligt voldsomme, og at der som følge af hans dårlige hjerte ikke måtte udløses flere stød. Eleven råbte da, at han *ville* forsætte forsøget, at en af hans venner fornylig havde deltaget i undersøgelsen, og at det ville være en krænkelse af hans mandighed, hvis han blev afske-

diget fra undersøgelsen. Forsøgslederen svarede, at selv om det ville være af værdi for forsøget, at man fortsatte, ville der, i betragtning af elevens reaktioner på smerten, ikke blive givet flere stød. Eleven bad igen om, at forsøget måtte fortsætte, og erklærede, at han var kommet til laboratoriet »for at gøre et stykke arbejde,« og at han var besluttet på at gennemføre det. Han insisterede på, at læreren skulle gå videre i programmet. Forsøgspersonen stod altså over for en elev, som bad om at få stød, og en forsøgsleder, som forbød det.

Resultaterne af forsøget vises i tabel 4. Ikke en eneste forsøgsperson rettede sig efter elevens bøn; hver eneste forsøgsperson holdt op med at udløse stød på lederens befaling.

Forsøgspersonerne er villige til at give eleven stød på autoritetens befaling, men ikke på elevens bøn. I denne forstand betragter de eleven som havende mindre råderet over sig selv, end autoriteten har over ham. Eleven er blot et led i et større system, som kontrolleres af autoriteten. Det er ikke ordrens indhold, men dens autoritære kilde, der er af afgørende betydning. I grundforsøget vil de fleste forsøgsperso-

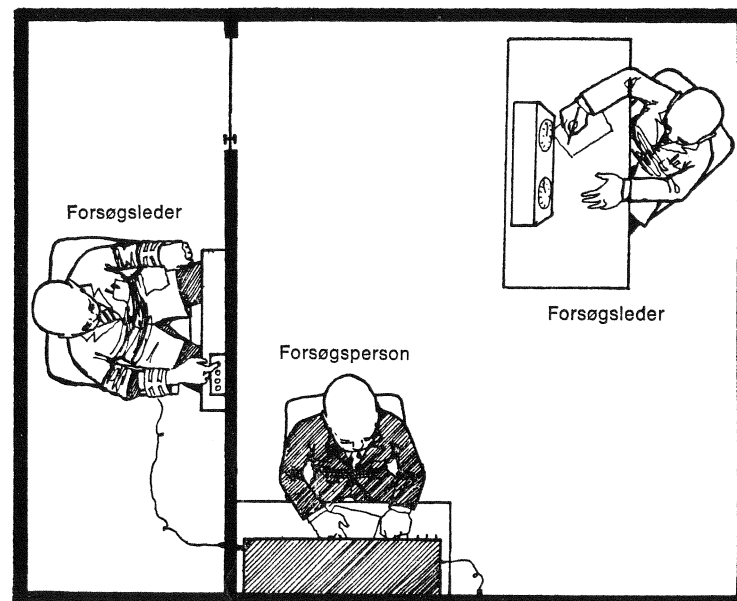

Fig. 13. Eleven beder om at få stød.

ner, når lederen siger: »Giv 165 volt,« gøre dette på trods af elevens protester. Men når det er eleven selv, der siger »giv 165 volt,« er der ikke en eneste forsøgsperson, der er villig til det. Og med det formål, autoriteten har defineret, er det naturligvis heller ikke meningsfuldt at gøre det, hvilket blot viser, i hvor høj grad hele situationen er domineret af autoritetens formål. Eleven vil gennemføre hele rækken af stød med det formål at demonstrere sin mandighed, men dette personlige ønske er totalt irrelevant i en situation, hvor forsøgspersonen helt har overtaget autoritetens synspunkt.

Beslutningen om at give eleven stød afhænger ikke af elevens ønsker eller forsøgspersonens gode eller onde impulser, men snarere af det omfang, hvori forsøgspersonen føler sig bundet til autoritetssytemet.

Ombytningen af ordreudstedelsen mellem offer og forsøgsleder udgør en ekstrem forandring i forhold til standard-situationen. Den fremkalder nogle klare, omend ikke helt overraskende virkninger; men her har vi ændret for meget i forhold til den sædvanlige situation, til at vi kan lokalisere de nøjagtige årsager til resultatet. Vi bør undersøge nogle mere moderate ændringer af situationen, hvor vi måske, selv om resultaterne er mindre slående, kan angive kilden til dem mere præcist.

Eksperiment 13: En almindelig mand giver ordrer.

Det mest afgørende spørgsmål drejer sig om årsagen til forsøgslederens magt til at få forsøgspersonen til at give ofret stød. Er det ordrens indhold i sig selv, eller hidrører ordrens styrke fra den autoritet, som udsteder den? Som sagt rummer forsøgslederens rolle både et status-element og en speciel placering med hensyn til at afgive ordrer om at give ofret stød. Vi vil nu eliminere status-elementet. Den enkleste måde at gøre dette på er ved at flytte ordreafgivelsen bort fra forsøgslederen og lægge den over på en almindelig mand.

Fremgangsmåden i denne variant var at lade en almindelig mand, som angiveligt er en forsøgsperson, give ordrer om de enkelte støds styrke. Tre forsøgspersoner (hvoraf de to er indviede på forhånd) kommer til laboratoriet, og ved en lodtrækning på skrømt får den sædvanlige medsamsvorne tildelt ofrets rolle. Den anden forud indviede får den opgave

at notere tiden på et ur, der står på lederens skrivebord. Den ikke-indviede forsøgsperson får ved lodtrækningen den opgave at læse ordlisten højt og give eleven stød. Forsøgslederen giver de sædvanlige instrukser, gør ofret fast i den elektriske stol og giver deltagerne prøvestød. Imidlertid siger forsøgslederen på intet tidspunkt noget om, hvor stærke stød der skal gives. En telefonopringning bruges som påskud til at kalde forsøgslederen bort fra laboratoriet. Noget fortravlet, men ivrig efter at få sit forsøg gennemført siger lederen, før han går, at resultaterne automatisk vil blive optaget på bånd, og at forsøgspersonerne skal fortsætte forsøget, indtil alle ordparrene er færdigindlært (igen nævner han ikke, hvor stærke stød der skal gives).

Da lederen er gået, meddeler den indviede forsøgsperson i nærmest begejstret tonefald, at han netop har fundet på et godt system for tildelingen af stød, nemlig at man skal gå et trin opad i styrke, hver gang eleven gør en fejl; under hele forsøget insisterer han på, at denne fremgangsmåde skal følges.

Forsøgspersonen befinder sig altså i en situation, som er defineret af forsøgsautoriteten, men med ordrer vedrørende de enkelte støds styrke, som udstedes af en ihærdig almindelig mand, som mangler enhver status som autoritet.

Før vi begynder at drøfte resultaterne, må vi gøre nogle få bemærkninger om situationen i almindelighed. For det første var scenen for dette forsøg nødvendigvis mere anspændt end sædvanligt. Forsøgslederens forsvinden fra laboratoriet var lidt forstyrrende og undergravede til en vis grad situationens troværdighed. For det andet: selv om hensigten med forsøget var at berøve ordrene enhver autoritativ kilde, var det næsten umuligt at gøre dette til fuldkommenhed. Der fandtes mange rester af afledt autoritet, selv når forsøgslederen ikke var til stede. Situationen var som helhed defineret af autoriteten, hvilket også gjaldt den idé at udløse elektriske stød. Det var alene beslutningen om de enkelte støds styrke, der var overladt den almindelige mand. Autoriteten svævede over det hele, og det var den, der havde skabt den grundsituation, deltagerne befandt sig i.

Ikke desto mindre forekom der et brat fald i lydigheden: 16 af de 20 forsøgspersoner brød med den almindelige mand trods hans krav om, at forsøget skulle fortsætte, og trods en

Tabel 4. Maksimale stød, udløst i eksperimenterne med rolleombytning.

Stød-niveau	Verbal betegnelse og styrkeangivelse i volt	Eksperiment 12 Eleven forlanger at få stød (n = 20)	Eksperiment 13 En almindelig mand giver ordrer (n = 20)	Eksperiment 13 a Forsøgspersonen som tilskuer (n = 16)
	Svagt stød			
1	15			
2	30			
3	45			
4	60			
	Moderat stød			
5	75			
6	90			
7	105		1	
8	120			
	Stærkt stød			
9	135			
10	150	20	7	3
11	165		1	1
12	180			
	Meget stærkt stød			
13	195		3	
14	210			
15	225			
16	240			
	Intenst stød			
17	255		1	
18	270		1	
19	285			
20	300		1	
	Voldsomt stød			
21	315			
22	330			
23	345		1	
24	360			
	Fare: Alvorligt stød			
25	375			
26	390			
27	405			
28	420			1
	X X X			
29	435			
30	450		4	11
	Gennemsnitligt maximum stødniveau	10.11	16.25	24.9
	Andel forsøgspersoner, som udløste det maksimale stød	0.00 %	20.0 %	68.75 %*

* Refererer til den andel af de 16 forsøgspersoner, som havde trodset den almindelige mand, der ikke blandede sig i den almindelige mands udløsning af det maksimale stød. Se teksten.

Tabel 4 (fortsat).

Stød-niveau	Verbal betegnelse og styrkeangivelse i volt	Eksperiment 14 Autoriteten som offer (n = 20)	Eksperiment 15 To autoriteter: Modstridende ordrer (n = 20)	Eksperiment 16 To autoriteter, den ene som offer (n = 20)
	Svagt stød			
1	15			
2	30			
3	45			
4	60			
	Moderat stød			
5	75			
6	90			
7	105			
8	120			
	Stærkt stød			
9	135			
10	150	20	1	6
11	165		1	
12	180			
	Meget stærkt stød			
13	195			
14	210			
15	225			
16	240			
	Intenst stød			
17	255			
18	270			
19	285			
20	300			1
	Voldsomt stød			
21	315			
22	330			
23	345			
24	360			
	Fare: Alvorligt stød			
25	375			
26	390			
27	405			
28	420			
	X X X			
29	435			
30	450			13
	Gennemsnitligt maximum stødniveau	10.0	10.0	23.5
	Andel forsøgspersoner, som udløste det maksimale stød	0.0 %*	0.0 %	65.0 %

* Se teksten, p. ??, vedrørende betydningen af dette tal.

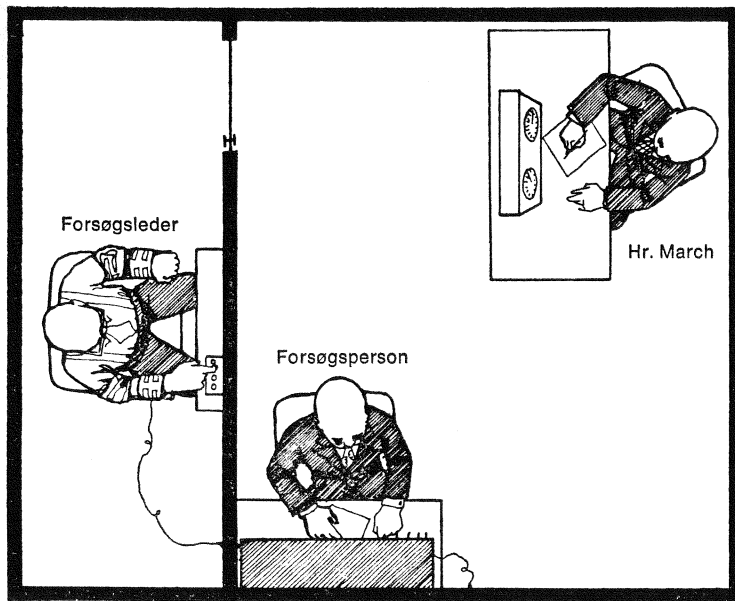

Fig. 14. Autoriteten som offer: En almindelig mand giver ordrer.

stadig trommeild af overtalende argumenter fra hans side. Resultaterne ses i tabel 4. Kun en tredjedel af det antal forsøgspersoner, der fulgte forsøgslederen, adlød den almindelige mands ordrer.

Eksperiment 13 a: Forsøgspersonen som tilskuers.

Idet forsøgspersonen nægtede at rette sig efter den almindelige mands ordrer, var der opstået en ny situation. Den medkommensvorne, som tilsyneladende var forarget over denne modstand, erklærede, at hvis den anden ikke ville gøre det, ville han personligt overtage tildelingen af stød. Han bad forsøgspersonen holde regnskab med stødene og anbragte sig selv foran apparatet. Hermed var forsøgspersonen fri for selv at udløse de elektriske stød, men måtte til gengæld overvære en oprivende scene, hvor den aggressive meddeltager målbevidst gennemførte sin plan om at øge strømstyrken skridt for skridt. Af de 16 forsøgspersoner, som blev udsat for denne situation, protesterede bogstavelig talt alle mod meddeltagerens handlinger; fem brugte fysisk vold imod ham

eller mod apparatet for at gøre en ende på tildelingen af stød. (Flere forsøgte på at slukke for apparatet; fire holdt meddeltageren fast med magt.) En af dem, en stor stærk mand, løftede den ivrige meddeltager op fra stolen, smed ham hen i et hjørne af laboratoriet og gav ham ikke lov til at bevæge sig herfra, før han havde lovet ikke at give flere stød. Hvor passive forsøgspersonerne end havde forekommet, når de stod over for autoriteten, så kom altså fem af dem i denne situation helt modigt til ofrets hjælp. De følte, at de frit kunne true den almindelige mand, og de tøvede ikke med at kritisere hans holdning eller med at straffe ham personligt; deres holdning stod i skarp modsætning til den ærbødige høflighed, forsøgspersonerne uvægerligt udviste i de andre forsøg, hvor en autoritet stod for styret. Selv når forsøgspersonerne ikke adlød i de andre forsøg, opretholdt de en høfligt, ja endog ærbødig relation til autoriteten. Tidspunkterne for de enkeltes ulydighed ses i tabel 4.

Her følger nogle bemærkninger fra en forsøgsperson på det tidspunkt, hvor meddeltageren foreslår, at han personligt skal overtage tildelingen af stød:

Den almindelige mand: Skal jeg overtage det?

Forsøgspersonen: Bliv siddende! De skal ikke overtage noget, som jeg skal gøre (*Forsøgspersonen prøver at lukke ofret ud af sit værelse, men det kan han ikke, da døren er låst. Han siger, at han vil se efter forsøgslederen. Den almindelige mand foreslår igen, at man giver flere stød*).

Forsøgspersonen: Nej, ikke mere. (*Råber til den almindelige mand*) Jeg sagde NEJ! Det betyder »nej!« Det gør ondt på ham og ... han vil ud. Jeg henter forsøgslederen. Hvis De gør det dér en gang til, må De hellere tage brillerne af.

Idet de nægter at rette sig efter den almindelige mand, antager de fleste forsøgspersoner, at de gør, hvad forsøgslederen vil have dem til at gøre. Og når de blev bedt om at beskrive deres indtryk af den almindelige mand, svarede de:

»Han er sådan en fyr, som kan sidde og trykke på kontakterne en hel dag – når det bare ikke er ham, der sidder på den anden side. Hvis han havde levet i middelalderen, havde han været den mand, der passede pinebænken.«

»Alt for stædig. Jeg ville nødig være hans barn. Han blev ved med at sige »Vi fortsætter, vi fortsætter« ... Han blev bare ved, og han sagde: »Jeg har et system.« Jeg syntes, det var for skrappt.«

»Jeg synes, han var lidt for grusom. Han gav ham stød, selv når han ikke svarede mere.«

Men én af de fire, som fortsatte hele vejen efter den almindelige mands tilskyndelser, sagde følgende om ham: »Jeg syntes, han var en stærk lærer. En dygtig lærer. Med stærk mener jeg – han fandt sig ikke i noget vrøvl. Han havde en plan, og den skulle udføres korrekt, – det var hans holdning. Jeg synes, det var prisværdigt af ham at have denne holdning. Hvad hans evner angår – der var ingen tvivl om, hvordan vi skulle gøre. Han lod til at klare det hele meget godt.«

Eksperiment 14: Autoriteten som offer: En almindelig mand giver ordrer.

Hidtil har vi set på den persons status, som udsteder ordrerne. Lad os nu se på den persons status, som udsættes for elektrisk stød.

Denne ændring følger logisk, hvis vi fuldtud skal drage nytte af de vigtige ombytninger af position og status. Vi må undersøge virkningen af, at autoriteten behandles som offer – dvs. vi må indsætte forsøgslederens status i ofrets position. Men hvem skal da give ordre om de elektriske stød, en autoritet eller en almindelig mand? Vi vil beskrive begge situationer, men lad os begynde med, at den almindelige mand giver ordrer om elektrisk stød mod autoriteten.

For at kunne skabe en situation, hvor det tog sig plausibelt ud, at autoriteten skulle udsættes for elektriske stød på en almindelig mands ordre, fulgte man følgende fremgangsmåde: To personer ankommer til laboratoriet og trækker lod om rollerne som lærer og elev. Forsøget udføres som sædvanligt indtil det punkt, hvor forsøgslederen begynder at beskrive den straf, eleven kan udsættes for. På dette punkt giver eleven udtryk for modvilje mod at fortsætte, idet han siger, at han er bange for at få stød. Han siger imidlertid, at hvis han kan se en anden – forsøgslederen, for eksempel – gennemgå for-

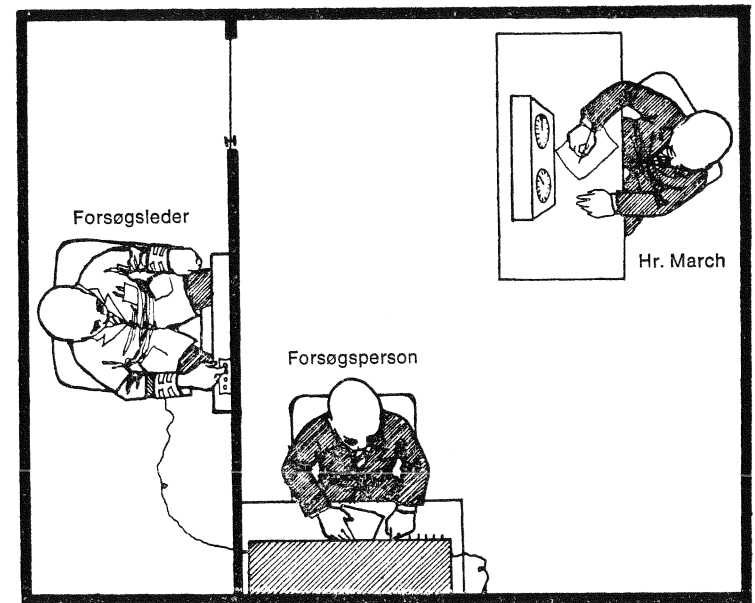

Fig. 15: Autoriteten som offer: En almindelig mand giver ordrer.

søget på samme måde, som han selv skal, så vil han være villig til at fortsætte. Forsøgslederen, som allerede har omtalt, at han har stærkt brug for forsøgspersoner, og at det er vanskeligt at finde frivillige, som vil udsætte sig for de elektriske stød, går ind på selv at optræde som elev. Han forbeholder sig dog, at han gør det på betingelse af, at den anden vil optræde som elev umiddelbart efter. Forsøgslederen gøres så fast til stolen, salven smøres på etc. Forsøget skrider derpå frem, og det er altså forsøgspersonen, der giver forsøgslederen stød, medens den sammensvorne sidder ved lederens skrivebord.

Ved 150 volt beder lederen om at blive lukket ud, men den medsammensvorne insisterer stærkt på, at han skal fortsætte i overensstemmelse med aftalen. Forsøgspersonen er altså i den situation, at han giver elektriske stød til en forsøgsleder, som forlanger at blive lukket ud, medens en almindelig mand insisterer på, at stødene skal fortsætte, som de jo skulle i hans tilfælde.

I betragtning af dette forsøgs noget usædvanlige natur

må det siges, at proceduren virkede godt og forekom overraskende plausibel, hvilket ikke mindst skyldtes de medsamensvornes glimrende skuespiltalenter. Her følger et referat af et af forløbene:

Man har netop trukket lod. Den uindviede forsøgsperson er lærer. Den medsamensvorne, hr. March, skal være elev.

Forsøgslederen: Det første, vi skal gøre, er at anbringe eleven, så at han kan få en eller anden form for straf. Vær så venlig at komme med ind i det andet værelse.

Hr. March: Hvad mener De med straf?

Forsøgslederen: Ja, vi har sådan en maskine, som kan give stød. Og den straf, vi bruger, er et elektrisk stød.

Hr. March: Er det mig, der skal have elektrisk stød?

Forsøgslederen: Hvis De gør fejl i løbet af timen, giver læreren Dem stød.

Hr. March: De mener på 15, 30 volt?

Forsøgslederen: Ja.

Hr. March: Jeg håber, han holder sig her nede (*peger på kontaktterne længst til venstre*).

Forsøgslederen: Ja, det afhænger af Dem, hr. March. Det afhænger af, hvilke fremskridt De gør i løbet af lektionen.

Hr. March: Ja, men vil De gå så højt som til 75 volt?

Forsøgslederen: Ja, det er muligt. Det afhænger af antallet af fejl ...

Hr. March: Vil De gå så højt som til 120?

Forsøgslederen: Ja, det er muligt ...

Hr. March: Hvad er det stærkeste stød, jeg kan få?

Forsøgslederen: Ja, det afhænger igen af, hvilke fremskridt De gør.

Hr. March: Lad os nu sige, at jeg ikke klarer mig særlig godt, hvor meget kan jeg så få?

Forsøgslederen: Ja, det er tænkeligt, at læreren må gå helt til den anden ende af panelet, hvis forsøget kræver det. Men ... det afhænger helt af de fremskridt, De ... gør i timen.

Hr. March: Jeg er ikke meget for at få så stærke stød. Jeg er villig til at tage dem her nede (*peger på de svageste stød*). Altså 15 volt.

Forsøgslederen: Oprigtig talt, vi har haft besvær med at få folk nok til at melde sig frivilligt til dette særlige forsøg på grund af disse stød.

Hr. March: Det kan jeg godt forstå.

Forsøgslederen: Så meget besvær har vi haft, at jeg har været fristet til selv at optræde som elev i et af forsøgene. For at sige det rent ud, så skal vi være færdige med dette forsøg inden aften. Og vi er ikke ret mange... Hvis vi ikke får alle til at samarbejde med os og gennemføre forsøget, kan vi ikke blive færdige inden i aften. Så derfor vil jeg virkelig påskønne det, hvis De vil medvirke.

Hr. March: Hvis jeg kunne få en eller anden sikkerhed. Hvis De for eksempel ville gøre det først og vise mig, at De kan tåle stødene, så ville jeg bestemt gøre det. Hvis en eller anden viser mig, at han kan tåle disse stød.

Forsøgslederen: Hvad mener De, hr. March? Hvis vi kører et forsøg med mig selv som elev, så er De villig til at gennemføre forsøget som elev?

Hr. March: Hvis De gør det hele på nøjagtig samme måde, som jeg skal? Får stød og det hele?

Forsøgslederen: Hele forsøget?

Hr. March: Hvis jeg ser Dem gøre det, og jeg ser Dem komme uskadt ud igen, så vil jeg gøre det.

Forsøgslederen: Godt, hvorfor skulle vi ikke gøre det? Det vil faktisk være en hjælp for os. Det bliver to forsøg i stedet for ét, og det hjælper os til at opfylde kvoten inden aften. Hvorfor skulle vi så ikke gøre det? Og så snart jeg er færdig, skal De være elev? Er det en aftale?

Hr. March: Ja.

Forsøgslederen: Godt, så siger vi det.

Hr. March: Hvis De gør det, og hvis De kan tåle det, så kan jeg også tåle det.

Forsøgslederen giver yderligere instrukser til den uindviede forsøgsperson, som sidder ved apparatet; denne hjælper med til at fastgøre forsøgslederen i den elektriske stol, smøre salve på etc. Her følger referatet fra det punkt, hvor lederen forlanger at blive lukket ud.

(Der gives 150 volt.)

Forsøgslederen (*råber*): Det er nok, mine herrer.

Forsøgspersonen: Det er der ikke noget at sige til.

Hr. March: Åh nej, lad os blive ved. Nej, kom nu, jeg skal jo igennem det hele. Kom så, lad os fortsætte.

Forsøgspersonen (*til lederen*): Hvad siger De?

Hr. March (*afbryder*): Han sagde, at jeg måske skulle helt op på 450 volt. Jeg vil se, om han kan gøre det.

Forsøgspersonen: Jamen, manden kan ikke tage det. Der er ingen mening i at gøre det, kan De nok se.

Hr. March: Åh nej.

Forsøgspersonen (*til hr. March*): Jeg lader Dem holde op, lige når De vil. Hvad siger De til det?

Hr. March: Han sagde, vi skulle lære det helt korrekt.

Forsøgspersonen: Nej, jeg vil ikke have, at manden skal lide. Se, nu er vi temmelig højt oppe. De skal op på 165 nu.

Hr. March: Han sagde, det skulle læres perfekt. Han sagde, man kunne gå hele vejen op.

Forsøgspersonen: Ja, jeg vil overlade det til ham. Hvis han ikke vil mere, så standser vi.

Lederen: Vær så venlig at standse nu.

Forsøgspersonen: Godt.

(Forsøgspersonen går straks ind i rummet, hvor lederen sidder fastspændt i stolen, og gør ham fri. Hr. March bliver ved med at insistere på, at forsøget skal fortsættes.)

Hr. March: Sagde De ikke, at ...

Forsøgslederen: Hvad jeg end sagde, så standser jeg det nu.

Forsøgspersonen (*varmt, medens lederen gøres fri*): Det må jeg sige. Jeg kunne næsten føle de stød selv. Hver gang jeg trykkede på knappen. De kom temmelig højt op. Den prøve, De gav mig, var slem nok, og det var hvor meget? 75? Og han gik helt op til 160.

Hr. March's instrukser om at give forsøgslederen stød blev totalt ignoreret, som tabel 4 viser. Ved forsøgslederens første protest standsede alle forsøgspersoner, og de nægtede at udløse et eneste stød efter dette tidspunkt. Desuden kom mange forsøgspersoner bogstaveligt talt lederen til hjælp, idet de løb ind i det andet værelse for at gøre ham fri. Forsøgspersoner gav ofte udtryk for sympati for forsøgslederen, men lod til at føle sig fremmedgjorte i forhold til den almindelige mand, som om han var sindssyg.

Mange forsøgspersoner forklarede deres prompte reaktion med humane motiver, idet de ikke indså autoritetsaspektet ved

situationen. Det er tilsyneladende mere tilfredsstillende for forsøgspersonerne at betragte deres handling som stammende fra personlig godhed end at erkende, at de simpelthen fulgte chefens ordrer. Når disse forsøgspersoner blev spurgt, hvad de ville gøre, hvis det var en almindelig mand, der fik stød, benægtede de med bestemthed, at de ville fortsætte ud over det punkt, hvor ofret protesterer; de kan ikke vurdere autoritetens indflydelse på korrekt måde. Mange af de handlinger, individer foretager i deres daglige tilværelse, og som forekommer dem at være foranlediget af indre, moralske egenskaber, har uden tvivl på samme måde deres oprindelse i en autoritet.

Vi har nu studeret tre eksperimenter, hvor en almindelig mand i stedet for en autoritet giver en anden person ordre til at udløse elektriske stød. I det første eksperiment forlangte eleven selv, for at bevise sin mandighed, at forsøget skulle fortsætte, medens forsøgslederen bragte det til standsning. Ikke en eneste forsøgsperson fulgte elevens opfordring til at give yderligere stød. I det andet eksperiment, som foregik under forsøgslederens fravær, men med hans almindelige opbakning, forsøgte en almindelig mand at foreskrive stadig stærkere stød for en anden deltager, på trods af ofrets protester. 16 af 20 forsøgspersoner nægtede at adlyde ham. I det tredje forsøg gav en almindelig mand ordrer om stød imod autoriteten. I samme øjeblik autoriteten forlangte foretagendet stoppet, standsede alle forsøgspersoner øjeblikkeligt, idet de fuldstændig ignorerede den almindelige mands ubarmhertige ordrer.

Disse undersøgelser bekræfter en væsentlig kendsgerning: Den afgørende faktor er reaktionen på autoriteten snarere end reaktionen på den enkelte ordre om at udløse stød. De, der hævder, at der udløses nogle aggressive motiver eller sadistiske instinkter, når ordren til at skade et andet menneske gives, må tage forsøgspersonernes bestemte vægring ved at fortsætte i disse forsøg i betragtning. Det er ikke det, forsøgspersonerne gør, men hvem de gør det for, som tæller.

To autoriteter

Konflikten har hidtil udspillet sig mellem en almindelig person og autoriteten. Lad os nu se, hvad der sker, når autoriteten selv står i en konflikt. I det virkelige liv har vi under-

tiden et valg mellem autoriteter, og vi bør også se på dette fænomen inden for forsøgets rammer. Det er muligt, når forskellige autoriteter samtidig forlanger modstridende handlinger, at den enkeltes egne værdinormer bliver fremherskende og bestemmer, hvilken autoritet han vil rette sig efter. Eller måske vil nettoresultatet være et kompromis mellem de to modstridende autoriteter. Det er tænkeligt, at denne situation vil føre til øget konflikt hos forsøgspersonen, som ikke alene skal beslutte, om han skal give ofret stød eller ikke, men også hvilken autoritet han skal følge. Vi kan måske også lære noget om, under hvilke omstændigheder en effektiv udøvelse af autoritet er mulig, og under hvilke den ikke er det.

Eksperiment 15: To autoriteter: Modstridende ordrer.

I denne variation stod forsøgspersonen, når han ankom til laboratoriet, over for to forsøgsledere, begge iført laboratoriekjoler, som skiftedes til at give instrukser. De to forsøgsledere var af nogenlunde samme alder og højde, men den ene (forsøgsleder I) forekom en smule mere venlig i sin væremåde end den anden. Det sædvanlige offer – vor trinde bogholder – deltog i forsøget og blev på behørig vis gjort fast til sin stol. Alt foregik som i grundforsøget. Begge forsøgsledere sad ved deres kontrolbord, og begge gjorde mine af at være optaget af at notere svarene. Deres tilsyneladende enighed endte brat ved 150 volt. (Man husker, at det er på dette tidspunkt, at ofret fremkommer med de første voldsomme protester). Den ene forsøgsleder giver den sædvanlige ordre om at fortsætte med forsøget. Men den anden forsøgsleder giver nu præcis den modsatte ordre og henvender sine ord direkte til den uindviede forsøgsperson.

Det pres, der udøves af den ondsindede autoritet, er ikke mindre end i de andre eksperimenter. Han ansporer forsøgspersonen til at fortsætte og påpeger, at han ikke har noget valg. Men styrken i hans ordre undergraves af den anden autoritet, som siger det stik modsatte.

Nettovirkningen var mindre konfliktfyldt, end vi havde ventet. Forsøgslederne fremstod som to chefer, der var uenige, og som var lige overbeviste om det korrekte i deres holdning. Men i stedet for at diskutere med hinanden, henvendte de sig til forsøgspersonen. Forsøgspersonen fandt sig

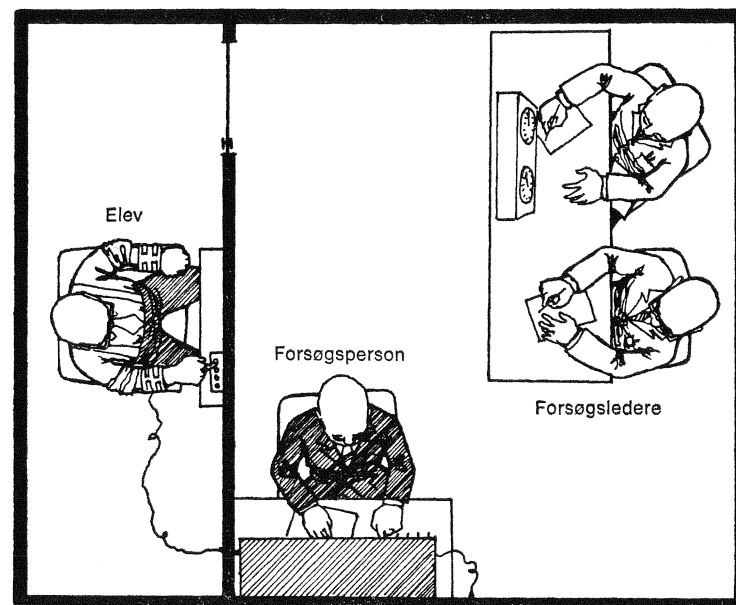

Fig. 16. To autoriteter: Modstridende ordrer.

altså stående over for modstridende og lige autoritative ordrer. Her er en prøve på ordvekslingen mellem dem:

Forsøgsleder I: Vi må standse.

Forsøgsleder II: Forsøget kræver, at vi fortsætter.

Forsøgsperson: Bevar mig vel.

Forsøgsleder I: Det gør ondt på forsøgspersonen. Vi kan ikke fortsætte forsøget.

Forsøgsleder II: Vi har intet valg, mine herrer; forsøget kræver, at vi fortsætter. Gå venligst videre.

Forsøgsleder I: Stands! Vi skal ikke fortsætte.

Forsøgsleder II: Hr. Williams, forsøget kræver, at vi fortsætter.

Forsøgsperson: Jeg ville ønske, at I to kunne blive enige.
(Pause)

Forsøgsperson: Vent, vent. Hvad gør vi? Den ene siger stop, og den anden siger fortsæt. Hvad skal vi så?

Forsøgspersonen står over for to uforenelige handlingsforskrifter, som hver for sig udstedes af en autoritativ skik-

kelse. Resultatet af forsøget vises i tabel 4, og det er helt utvetydigt. Af 20 forsøgspersoner brød én af før uenigheden, og 18 standsede netop på det tidspunkt, hvor der for første gang opstår uenighed mellem autoriteterne. En anden brød af et trin længere fremme. Det er tydeligt, at uenigheden mellem autoriteterne lammede handlingen. Ikke en eneste forsøgsperson »benyttede sig af« ordren om at fortsætte; i intet tilfælde udnyttede nogle individuelle aggressive motiver den autoritative godkendelse, som den ondsindede autoritet tilvejebragte. Derimod standsede al handling brat.

Det er vigtigt at bemærke, at i andre varianter kunne intet af, hvad ofret gjorde – ingen bønner, skrig eller andre reaktioner – fremkalde en så brat og utvetydig reaktion. Grunden hertil er, at aktionsmønstret klart bevæger sig fra den højeste ende af det sociale hierarki til den lavere; det vil sige, at forsøgspersonen er lydhør for signaler fra et niveau, som er højere end hans eget, men forbliver passiv over for signaler nedefra. Så snart signalet fra det højere niveau forstyrres af andre, er sammenhængen i det hierarkiske system ødelagt og dermed dets effektivitet med hensyn til styring af adfærden.

Et interessant fænomen dukkede op i dette forsøg. Nogle forsøgspersoner forsøgte gentagne gange at genopbygge et meningsfuldt hierarki. Deres bestræbelser tog den form, at de prøvede at finde ud af, hvem af de to forsøgsledere der havde den højeste autoritet. Der kan være noget ubehageligt ved ikke at vide, hvem der er chefen, og forsøgspersonerne søgte undertiden hektisk at finde ud af dette.

Eksperiment 16: To autoriteter: Den ene som offer.

I den netop beskrevne forsøgssituation gjorde man alt for at ligestille de to forsøgslederes autoritet, for eksempel ved at vælge ens tøj og ens siddepladser og ved at lade dem udstede lige mange ordrer. Det var altså ikke alene deres status, men også deres position inden for situationens struktur, der blev gjort så identisk som muligt. Alligevel rejser dette forsøg et interessant spørgsmål. Er det alene autoritetens erklærede magt, eller er det selve den konkrete ligestilling, der er årsag til forsøgsresultaterne? Med andre ord, ligger autoriteten alene i den angivne rang, eller afhænger den i væsentligt

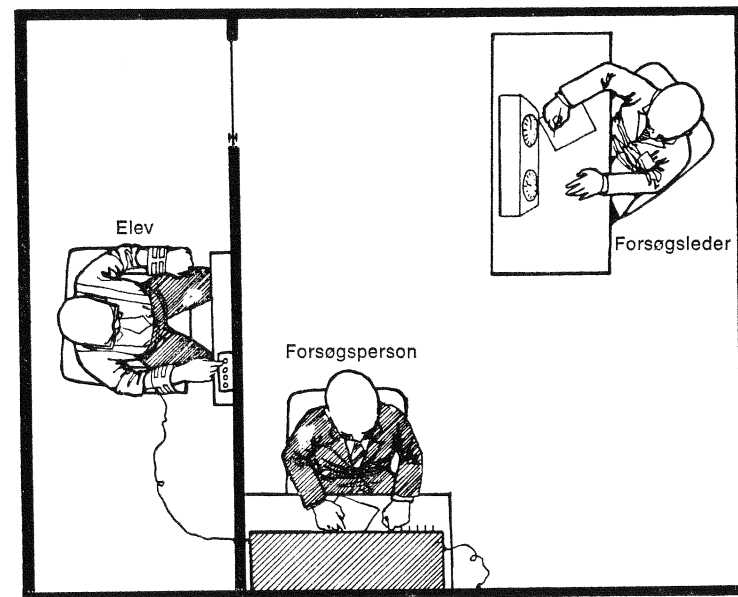

Fig. 17. To autoriteter: Den ene som offer.

omfang af den enkeltes faktiske position inden for situationens handlingsstruktur? Tænk for eksempel på, at en konge kan besidde enorm autoritet, medens han er på tronen, men han kan ikke regere, når han er kastet i fængsel. Grundlaget for hans magt ligger til dels i hans faktiske funktion som autoritet med alle dens ydre kendetegn. Og da flere modstridende autoriteter ikke i fællesskab kan passes ind i en hierarkisk struktur, kan tilfældige fordele, som tilfalder den ene eller den anden af de modstridende autoriteter, være tilstrækkelige til at flytte loyaliteten over til ham. Lad os forlade denne mere abstrakte diskussion og gå over til en undersøgelse af spørgsmålet ved et forsøg.

Denne variant svarer i den almindelige opstilling til det ovenfor beskrevne, derved at forsøgspersonen står over for to forsøgsledere med ensartet fremtoning og tilsyneladende med samme autoritet. Men i begyndelsen af forsøget, medens de to ledere og forsøgspersonen venter på den fjerde deltager, bliver der ringet til laboratoriet. Den fjerde deltager, fremgår det, har sendt afbud. Forsøgslederne giver udtryk for skuf-

felse og taler om, at det er nødvendigt for dem at blive færdige med indsamlingen af data inden aften. Den ene foreslår, at en af forsøgslederne kan optræde som forsøgsperson – at han, selv om han er en dårlig erstatning, i det mindste vil gøre det muligt for dem at opfylde deres forsøgsprogram. Forsøgslederne slår plat og krone om, hvem af dem der skal fungere på denne måde. Taberen trækker derpå lod med forsøgspersonen for at afgøre, hvem der skal være lærer, og hvem der skal være elev. Lodtrækningen, som er arrangeret på forhånd, gør forsøgslederen til elev, og han gøres fast i stolen. Han bærer sig ad på samme måde som det sædvanlige offer. Altså råber han ved 150 volt, at han har fået nok, og forlanger at blive frigjort fra forsøget. Men den anden forsøgsleder insisterer på, at forsøget skal fortsætte. Her er der en vigtig forskel fra det foregående forsøg med to autoriteter: de to autoriteter, som udsteder modstridende ordrer, indtager ikke længere symmetriske positioner i situationens struktur. Den ene er sat i ofrets rolle, og den anden blev, da man slog plat eller krone, anbragt i den overordnede status.

Resultaterne af dette forsøg vises i tabel 4.

Det, der sker, er ganske slående: den forsøgsleder, der er fastgjort i den elektriske stol, klarer sig ikke bedre end et offer, som slet ingen autoritet har. Ganske vist sker der det, at enten standser så at sige alle forsøgspersonerne helt, når han beder om at blive sluppet fri, eller de ignorerer ham fuldstændigt. Hvert eneste resultat med undtagelse af ét falder inden for dette mønster af alt eller intet. Men set under ét bliver han ikke behandlet bedre end en almindelig mand i samme situation. Åbenbart har han mistet den magt, han måtte have haft som autoritet.

Vi ser nu på de følgende resultater:

1. Når en almindelig mand gav ordren om at give en forsøgsleder stød, var der ikke en eneste forsøgsperson, der udførte ordren efter forsøgslederens første protest (eksperiment 14).

2. Når to forsøgsledere med samme status, som begge sidder ved kommandobordet, gav uforenelige ordrer, blev der slet ikke udløst stød (eksperiment 15).

3. Når en forsøgsleder beordrede en forsøgsperson til at give sin kollega stød, havde kollegaens protester ikke større effekt end en almindelig mands (eksperiment 16).

Det første spørgsmål er: hvorfor mistede forsøgslederen, når han var anbragt i ofrets rolle, sin autoritet i denne situation, når han ikke gjorde det i eksperiment 15?

Det mest fremtrædende princip er, at forsøgspersonens handling dirigeres af en person med højere status. Samtidig er der et pres i retning af at finde et sammenhængende mønster for handlingen i denne situation. Et sådant mønster træder først frem, når der findes et tydeligt hierarki uden modsigelser eller uforenelige elementer.

Sammenligning med eksperiment 14

Når forsøgspersonen i eksperiment 14 brød af ved forsøgslederens første protest, passede han ind i det princip, at handlingen styres af det individ, der besidder den højeste status. Hr. March's bestræbelser på at tvinge ham til at give forsøgslederen stød var en fiasko. Så snart forsøgslederen bad om at blive lukket ud, gjorde alle forsøgspersonerne det. Hr. March's modsat rettede ordrer udgjorde på ingen måde en alvorlig konkurrence. Han manglede den status, der skulle til, for at han kunne blive taget alvorligt, og fremstod som et barn, der tror, det kan kommandere hæren blot ved at hoppe i generalens støvler. Handlingen blev uvægerligt styret af den person, der havde den højeste autoritet.

Sammenligning med eksperiment 15

I eksperiment 15, hvor de to forsøgsledere gav modstridende ordrer fra kommandobordet, blev al handling lammet, for der var ingen klart skelnelig højeste autoritet og følgelig ingen mulighed for at se, hvilket handlingsmønster der skulle følges. Kernen i et funktionsdygtigt autoritetssystem er, at individet tager imod ordrer fra en højere kilde og udfører dem til fremme af et angivet mål. Den første betingelse for, at dette system kan fungere, er en forståelig og sammenhængende ordre. Når der er tale om modstridende ordrer, finder forsøgspersonen ud af, hvem der er chefen, og handler i overensstemmelse dermed. Når der ikke er mulighed for at

finde ud af dette, kan der ingen handling fremkomme. Ordren er usammenhængende ved kilden. Autoritetssystemet må være uden den art modsigelser, hvis det skal være effektivt.

Hvorfor mister den ene forsøgsleder hele sin autoritet i eksperiment 16? Forsøgspersonerne er på forhånd indstillet på at møde klare hierarkier, som ikke rummer modsigelser eller uforenelige elementer. De vil derfor bruge alle forhåndenværende muligheder for at finde og adlyde den højeste autoritet. Situationen er som følger:

1. Den ene forsøgsleder har beredvilligt påtaget sig ofrets rolle. Dermed har han midlertidigt mindsket sin status i forhold til den anden forsøgsleder.

2. Autoriteten er ikke blot forlenet med magt, men indtager en særlig plads i en socialt defineret situation. Kongen i fængslet finder, at den lydighed, han kunne påkalde fra tronen, nu er borte. Den forhenværende forsøgsleder befinder sig i ofrets fysiske situation og er stillet over for en autoritet, som sidder i kommandostolen.

3. Dette er tilstrækkeligt til at give en fordel med hensyn til den ydre autoritet til den forsøgsleder, der sidder ved kontrolbordet, og denne lille forøgelse er udslagsgivende. For det ligger i det hierarkiske styres natur, at reaktionerne er knyttet til den person, som har den højeste status, på en sådan måde, at det drejer sig om alt eller intet. Der behøver ikke at være tale om en større statusændring; en ganske lille ændring er nok. Ligesom når man lægger en sten på en vippe, der er i balance, bestemmes kontrollen fuldtud af en ganske lille forøgelse, idet der er tale om alt eller intet. Nettoeffekten kan ikke være et kompromis.

Autoritetssystemer må bygge på, at mennesker er indrangeret i et hierarki. Det kritiske spørgsmål, når man skal finde ud af, hvem der bestemmer, er altså: hvem står højere end hvem? Om denne højdeforskel er stor eller lille, betyder langt mindre end selve det synlige, trinvis inddelte system.

9. Gruppeeffekter

Den enkelte er svag, når han står alene over for autoriteten. Det klassiske eksempel er beskrevet af Freud (1921), som fortæller, hvorledes underkuede sønner slutter sig sammen og gør oprør mod den despotiske fader. Delacroix skildrer massernes oprør mod den uretfærdige autoritet; det lykkes Gandhi at inspirere den brede befolkning til en ikke-voldelig modstand mod de britiske myndigheder; fangerne i Attica-fængslet organiserer sig og trodser midlertidigt fængselsmyndighederne. Den enkeltes tilknytning til sine ligemænd kan konkurrere med, og undertiden træde i stedet for, båndene til autoriteten.

Sondring mellem konformitet og lydighed

Her må man foretage en sondring mellem begreberne *lydighed* og *konformitet*. *Konformitet* har i sig selv en meget bred betydning, men i denne sammenhæng vil jeg benytte ordet som betegnelse for en forsøgspersons handling, når han følger sine ligemænd, folk af samme status som han selv, som ikke har nogen særlig ret til at bestemme hans adfærd. *Lydighed* vil være begrænset til at betegne en forsøgspersons handling, som følger sig efter autoriteten. Tænk på en rekrut, som lige er kommet ind i militæret. Han udfører de foresattes ordrer med stor omhu. Samtidig antager han sine ligemænds vaner, adfærd og sprog. Det første repræsenterer lydighed, det sidstnævnte konformitet.

S. E. Asch har udført en række glimrende forsøg vedrørende konformitet (1961). En gruppe på seks personer, der tilsyneladende alle er forsøgspersoner, fik forevist en snor af en bestemt længde og blev bedt om at sige, hvilken af tre andre snore der var af samme længde. Alle med undtagelse af en af forsøgspersonerne i gruppen havde i hemmelighed på

forhånd fået instruks om at udvælge en af de »forkerte« snore i hvert forsøg eller i en vis andel af forsøgene. Den ikke-indviede forsøgsperson var anbragt på en sådan måde, at han hørte de fleste af gruppens svar, før han skulle sige, hvad han selv mente. Asch fandt, at under denne form for gruppepåvirkning rettede en stor andel af forsøgspersonerne sig efter gruppen i stedet for at holde fast ved, hvad de så med egne øjne.

Asch's forsøgspersoner udviser *konformitet* over for gruppen. Forsøgspersonerne i det nærværende forsøg *adlyder* forsøgslederen. Lydighed og konformitet refererer begge til afgivelse af initiativ til en ydre faktor. Men de adskiller sig fra hinanden i følgende vigtige henseender:

1. *Hierarki*. Lydighed over for autoriteten finder sted inden for en hierarkisk struktur, hvor deltageren føler, at personen oven over ham har ret til at foreskrive hans adfærd. Konformiteten regulerer adfærden mellem personer af samme status; lydigheden er et bånd fra den ene status til den anden.

2. *Imitation*. Konformitet er imitation, men det er lydighed ikke. Konformitet fører til en ensartet adfærd, når den influerede person antager de øvriges adfærd. Ved lydighed følger man sig, uden at der er tale om imitation, efter den faktor, der udøver påvirkningen. En soldat nøjes ikke med at gentage en ordre, men retter sig efter den.

3. *Udtrykkelighed*. Ved lydighed er tilskyndelsen til handlingen udtrykkelig, idet den tager form af en ordre eller kommando. Ved konformitet er tilskyndelsen til at rette sig efter gruppen ofte uudtalt. I Asch's forsøg er der således ikke tale om, at gruppemedlemmerne udtrykkeligt forlanger, at forsøgspersonen skal rette sig efter dem. Forsøgspersonen vælger spontant handlingen. Ja, mange forsøgspersoner ville modsætte sig et krav fra gruppen om at føje sig efter dem, for situationen er defineret som bestående af ligemænd, som ikke har ret til at give hinanden ordrer.

4. *Frivillighed*. Den tydeligste forskel mellem lydighed og konformitet ser vi imidlertid efter forsøget, nemlig i den måde, forsøgspersonerne forklarer deres adfærd på. Forsøgspersonerne *afviser* konformitet og *vælger* lydighed som forklaring på deres handlinger. Lad mig tydeliggøre dette. I Asch's forsøg vedrørende gruppepres undervurderer forsøgspersonerne i regelen gruppemedlemmernes indflydelse på deres handlinger.

De bagatelliserer gruppeeffekten og søger at understrege deres egen selvstændighed, selv når de har givet efter for gruppen i hvert eneste forsøg. De hævder ofte, at de fejl, de måtte have begået, har været deres egne fejl, som kan tilskrives dårligt syn eller ringe dømmekraft. De undervurderer omfanget af deres egen konformitet i forhold til gruppen.

I lydighedsforsøget er reaktionen den stik modsatte. Her forklarer forsøgspersonen sin handling (at han har givet ofret stød) ved at benægte ethvert personligt engagement og ved udelukkende at henføre sin adfærd til et udefra kommende krav, der blev ham pålagt af autoriteten. Medens den konforme forsøgsperson altså påstår, at hans selvstændighed ikke blev svækket af gruppen, hævder den lydige forsøgsperson, at han ikke traf selvstændig beslutning om at give ofret stød, og at han overhovedet ikke var herre over sine handlinger.

Hvorfor er det sådan? Da konformitet er en reaktion på et pres, som er uudtalt, fortolker forsøgspersonen sin egen adfærd som frivillig. Han kan ikke angive en præcis, gyldig årsag til, at han har rettet sig efter sine ligemænd; derfor nægter han at have gjort det, ikke blot over for forsøgslederen, men også over for sig selv. Om lydighed gælder det modsatte. Situationen er åbenlyst defineret som blottet for frivillighed, for der er tale om en udtrykkelig ordre, som han forventes at adlyde. Forsøgspersonen tager sin tilflugt til denne udtrykkelige definition af situationen som den fulde forklaring på sine handlinger.

De psykologiske virkninger af lydighed og af konformitet er altså forskellige. Begge er magtfulde former for social påvirkning, og vi kan nu undersøge, hvilken rolle de spiller i nærværende forsøg.

Eksperiment 17: To ligemænd gør oprør.

Vi har sagt, at et oprør mod den ondsindede autoritet mest effektivt kan bringes i stand ved kollektiv i stedet for ved individuel handling. Dette er noget, enhver revolutionær gruppe lærer, og det kan demonstreres i laboratoriet med et enkelt forsøg. Vi har tidligere set, at der er en udpræget mangel på overensstemmelse mellem forsøgspersonernes moralske principper og deres faktiske adfærd i laboratoriet. Trods deres protester og den åbenlyse konfliktsituation, de kommer i, når

de giver ofret elektriske stød, er mange af dem ude af stand til at trods forsøgslederens autoritet, og de går videre til de stærkeste stød, når de får ordre til det af ham.

Vi vil nu undersøge, i hvilket omfang en gruppepåvirkning kan frigøre forsøgspersonen fra den autoritære kontrol og gøre det muligt for ham at handle på en måde, der er i overensstemmelse med hans værdier og personlige normer. Strategien går ud på at gentage grundforsøget, men med denne forskel: forsøgspersonen anbringes mellem to ligemænd, som trodser forsøgslederen og nægter at straffe ofret mod hans vilje. I hvilket omfang vil det pres, deres handlinger udøver, påvirke den ikke-indviede forsøgspersons adfærd?

Fremgangsmåde

Fire personer, der alle ser ud til at være forsøgspersoner, kommer til laboratoriet for at deltage i et forsøg vedrørende »virkningerne af kollektiv undervisning og straf på hukommelse og indlæring.« De tre er på forhånd indviet i forsøget, og én er en ikke-indviet forsøgsperson. Forsøgslederen forklarer, at der skal bruges tre lærere og en elev i undersøgelsen, og ved hjælp af en lodtrækning på skrømt får den ikke-indviede forsøgsperson tildelt rollen som lærer 3. Rollerne som lærer 1, lærer 2 og elev overtages af de medsammensvorne. Eleven gøres fast i den elektriske stol, og de tre lærere sætter sig ved apparatet. Lærer 1 får besked på at læse ordlisten, lærer 2 siger til forsøgspersonen, om svaret er rigtigt eller forkert, og lærer 3 (den ikke-indviede forsøgsperson) skal udløse straffen. Ligesom i grundforsøget får forsøgspersonerne besked på at øge styrken ét trin, hver gang eleven gør fejl.

De sammensvornes adfærd. De medsammensvorne retter sig efter forsøgslederens ordrer til og med 150 volt, som fremkalder ofrets første voldsomme protest. På dette tidspunkt meddeler lærer 1 forsøgslederen, at han ikke ønsker at deltage mere på grund af elevens klager. Forsøgslederen insisterer på, at lærer 1 fortsætter. Men lærer 1 lader sig ikke rokke af lederens ordrer og sætter sig hen i en anden del af værelset. Da lederens bestræbelser på at få forsøgspersonen til at vende tilbage viser sig at være forgæves, giver han de to tilbageblevne forsøgspersoner besked på at fortsætte forsøget. Lærer 3 (den ikke-indviede forsøgsperson) skal nu tage

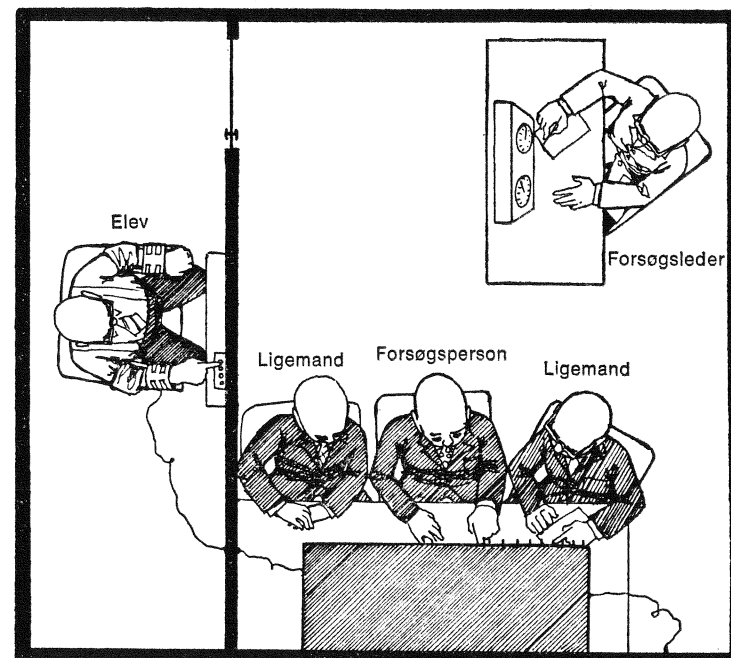

Fig. 18. To ligemænd gør oprør.

sig af læsningen af ordlisten ved siden af sin anden opgave, nemlig at udløse de elektriske stød.

Efter stødniveau 14 (210 volt) nægter lærer 2 med henvisning til elevens tilstand at deltage mere. Forsøgslederen giver ham ordre til at fortsætte, men han forlader også sin stol ved apparatet og sætter sig i det modsatte hjørne af værelset, idet han siger: »Jeg vil gerne svare på Deres spørgsmål, men jeg vil ikke give den mand stød mod hans vilje. Det vil jeg ikke være med til.«

Nu sidder den ikke-indviede forsøgsperson altså alene tilbage ved apparatet. Han har overværet to ligemænds ulydige handlinger. Forsøgslederen giver ham ordre til at fortsætte og siger, at det er nødvendigt, at forsøget bliver gjort færdigt.

Resultaterne af forsøget vises i tabel 5. I dette gruppearrangement trodser 36 af 40 forsøgspersoner lederen (medens det tilsvarende antal, når der ikke er tale om gruppepres, er 14). Virkningen af de ligestillede oprør er en meget

stærk undergravning af forsøgslederens autoritet. Ja, af alle de variationer, der blev gennemført i denne undersøgelse, var der ingen, der var så effektive med hensyn til at undergrave forsøgslederens autoritet som det arrangement, der er beskrevet her.

Reaktioner over for de oprørske ligemænd. De ikke-indviede forsøgspersoners reaktioner over for de ulydige meddeltagere varierede betydeligt, og de havde til dels sammenhæng med, hvornår forsøgspersonen selv trodsede forsøgslederen. En forsøgsperson, som brød af samtidig med den første medsammensvorne, erklærede: »Ja, jeg var allerede ved at tænke på at holde op, da han gik.« De fleste af de ulydige forsøgspersoner roste de medsammensvorne med udtalelser som: »Jeg synes, det var folk med en god karakter, det synes jeg. Da ofret sagde: »Stands,« så standsede de« (brød af ved niveau 11). »Jeg synes, de var meget tiltalende ... og de var overhovedet ikke klar over, hvad der kunne vente dem« (brød af ved niveau 14).

En forsøgsperson, som trodsede lederen ved niveau 21, udtrykte en mere forbeholden ros: »Ja, jeg synes de skulle blive ved lidt længere, men jeg vil ikke laste dem for at bryde af, da de gjorde det.«

Fire ulydige forsøgspersoner erkendte udtrykkeligt betydningen af de medsammensvornes handling for deres egen ulydighed: »Tanken om at holde op faldt mig ikke ind, før de to andre fik mig til at tænke på det« (brød af ved niveau 14). Imidlertid benægtede et flertal af forsøgspersonerne, at de medsammensvornes handling var den afgørende faktor for deres egen ulydighed.

En nærmere analyse af forsøgssituationen peger på adskillige faktorer, som bidrager til gruppepressets styrke:

1. De to ligemænd indgiver forsøgspersonen *tanken* om at trodsede forsøgslederen. For nogle af forsøgspersonerne gælder det, at det ikke ville være faldet dem ind som en mulighed.

2. Den ensomme forsøgsperson i de foregående eksperimenter havde ingen mulighed for at vide, om han, hvis han trodsede forsøgslederen, bar sig ad på en usædvanlig måde, eller om hans handling var en mere normal begivenhed i laboratoriet. De to eksempler på ulydighed, han ser, tyder

Tabel 5. Maksimale stød, udløst i gruppeeksperimenterne.

Stød-niveau	Verbal betegnelse og styrkeangivelse i volt	Eksperiment 17 To ligemænd gør oprør (n = 40)	Eksperiment 18 En ligestillet udløser stød (n = 40)
Svagt stød			
1	15		
2	30		
3	45		
4	60		
Moderat stød			
5	75		
6	90		
7	105	1	
8	120		
Stærkt stød			
9	135		
10	150	3	1
11	165	4	
12	180	1	1
Meget stærkt stød			
13	195	4	
14	210	12	1
15	225		
16	240		
Intenst stød			
17	255		
18	270	4	
19	285		
20	300	2	
Voldsomt stød			
21	315	3	
22	330		
23	345		
24	360	1	
Fare: Alvorligt stød			
25	375		
26	390	1	
27	405		
28	420		
X X X			
29	435		
30	450	4	37
Gennemsnitligt maximum stødniveau			
		16.45	28.65*
Andel lydige forsøgspersoner			
		10.0 %	92.5 %*

* Se teksten, p. ??, vedrørende betydningen af dette tal.

på, at det er en almindelig reaktion på situationen at nægte at adlyde.

3. De ulydige deltageres reaktioner definerer den handling at give ofret stød som utilbørlig. De er med til at give en social bekræftelse af forsøgspersonens tanke om, at det er forkert at straffe en mand mod hans vilje, også selv om det sker inden for et psykologisk forsøgs rammer.

4. De ulydige deltagere bliver i laboratoriet, også efter at de har trukket sig tilbage fra forsøget (de er gået ind på at besvare nogle spørgsmål efter forsøget). Hvert yderligere stød, den ikke-indviede forsøgsperson udløser, indebærer da et vist mål af social misbilligelse fra de to medsamsvorne.

5. Så længe de to medsamsvorne deltager i forsøgsproceduren, er der tale om en spredning blandt gruppens medlemmer af ansvaret for at give ofret stød. Når de medsamsvorne trækker sig tilbage, hviler ansvaret alene på den ikke-indviede forsøgsperson.

6. Den ikke-indviede forsøgsperson er vidne til to tilfælde af ulydighed og ser, at *konsekvenserne* af at trodse forsøgslederen er ubetydelige.

7. Forsøgslederens magt mindskes måske alene derved, at det ikke lykkes ham at få de to sammensvorne til at makke ret, hvilket er i overensstemmelse med den generelle regel, at autoritetens manglende evne til at fremkalde lydighed over for ordrene altid vil svække autoritetens ydre anseelse (Homans, 1961).

Det forhold, at grupper på så effektiv måde kan undergrave forsøgslederens magt, minder os om, at individer handler, som de gør, af tre hovedgrunde: de besidder visse internaliserede adfærdsnormer; de er akut lydhøre over for de sanktioner, autoriteten kan bringe i anvendelse over for dem; og endelig er de lydhøre over for de sanktioner, gruppen kan tænkes at ville anvende over for dem. Når et individ vil gøre oprør mod en autoritet, gør han bedst i at finde støtte for denne holdning hos andre i sin gruppe. Den gensidige støtte, mennesker kan yde hinanden, er det stærkeste bolværk, vi har imod autoritetens excesser. (Hvilket ikke vil sige, at gruppen altid har ret. Bander, som fortager lynchninger, og grup-

per af unge voldsforbrydere minder os om, at gruppen også kan udøve en dårlig indflydelse.)

Eksperiment 18: En ligestillet udløser stød.

Autoriteten er ikke ukendt med den måde, grupper kan anvendes på, og vil i regelen søge at udnytte dem på en måde, så at underkastelsen fremmes. En enkel variation af forsøget demonstrerer denne mulighed. Enhver faktor eller begivenhed, som placeres mellem forsøgspersonen og ofret, vil medføre en mindsket belastning for deltageren og dermed mindske ulydigheden. I det moderne samfund står der ofte andre mellem os og den endelige, destruktive handling, som vi bidrager til.

Det er i virkeligheden typisk for det moderne bureaukrati, selv når det er oprettet med destruktive mål for øje, at de fleste af de mennesker, som er involveret i dets organisation, ikke direkte udfører destruktive handlinger. De udfører papirarbejde eller lægger ammunition eller foretager sig andre handlinger, som, selv om de bidrager til den endelige, destruktive effekt, befinder sig på stor afstand herfra i den handlendes øjne og tanker.

For at undersøge dette fænomen i laboratoriet udførte man en enkel ændring i forsøgssituationen, hvor selve den handling at give ofret stød blev flyttet fra den ikke-indviede forsøgsperson og lagt i hænderne på en anden deltager (en indviet). Den ikke-indviede forsøgsperson udfører støttefunktioner, som, selv om de bidrager til forsøgets samlede forløb, holder ham borte fra selve den handling at trykke på kontakterne på apparatet.

Om forsøgspersonens nye rolle er let at bære. Tabel 5 viser afbrydelsestidspunkterne for 40 deltagere. Kun 3 af de 40 nægter at deltage i forsøget lige til afslutningen. De er tilhørende til den handling at give ofret stød, men de er ikke psykologisk involverede deri i en sådan grad, at der opstår en belastning og en deraf følgende ulydighed.

Enhver effektiv leder af et destruktivt bureaukratisk system kan organisere sit personale på en sådan måde, at kun de mest ufølsomme og indskrænkede bliver direkte involverede i voldshandlinger. Størstedelen af personalet kan bestå af mænd og kvinder, som i kraft af afstanden til de faktiske

voldshandlinger kun vil føle ringe belastning ved udførelsen af deres støttefunktioner. De vil føle sig i dobbelt forstand frikendte for ansvar. For det første indestår den legitime autoritet fuldtud for deres handlinger. For det andet har de ikke selv begået brutale, fysiske voldshandlinger.

10. Hvorfor lydighed? En analyse

Vi har nu fulgt flere hundrede deltagere i lydighedsforsøget, og vi har været vidner til en grad af lydighed over for ordrer, som er ganske foruroligende. Man så gode mennesker med lammende regelmæssighed underkaste sig autoritetens ordrer og udføre handlinger, som var hårde og hjerteløse. Folk, som i hverdagen er ansvarlige og anstændige mennesker, blev af autoritetens ydre kendetegn, ved en styring af deres situationsopfattelse og takket være en ukritisk accept af forsøgslederens definition af situationen forledt til at udføre brutale handlinger.

Vi må søge at forstå fænomenets teoretiske aspekt og udforske årsagerne til lydigheden grundigere. Underkastelse under autoriteten er en magtfuld og dominerende egenskab hos mennesket. Hvorfor er det sådan?

Den hierarkiske strukturs værdi for overlevelsen

Lad os begynde vor analyse med at mærke os, at mennesker ikke står alene, men fungerer inden for hierarkiske strukturer. Hos fugle, fisk og pattedyr finder vi hakkeordener (Tinbergen, 1953, og Marler, 1967), og hos mennesker finder vi autoritetsstrukturer, som formidles ved symboler snarere end ved direkte styrkeprøver. Dannelsen af hierarkisk organiserede grupper betyder enorme fordele for dem, der er organiseret på denne måde, i henseende til at kunne klare sig over for farer i det fysiske miljø, over for trusler fra konkurrerende arter og eventuelle sammenbrudstendenser indefra. En disciplineret hær fordele frem for en oprørt masses ligger netop i den militære enheds organiserede, samordnede styrke, som kan sættes ind over for individer, der handler uden ledelse eller struktur.

I dette synspunkt ligger der en evolutionsmæssig skæv-

hed; adfærden er, som så mange andre af menneskets kendetegn, blevet formet gennem generationer af de krav, overlevelsen stiller. Adfærdsformer, som ikke øgede overlevelsesmulighederne, blev efterhånden udelukket fra organismen, fordi de ville føre til udslettelse af de grupper, som besad dem. En stamme, hvor nogle af medlemmerne var krigere, medens andre tog sig af børnene og atter andre var jægere, havde enorme fordele frem for en stamme, hvor der ikke fandt nogen arbejdsdeling sted. Når vi ser på de civilisationer, mennesket har opbygget, må vi erkende, at kun ved styret, samordnet handling har man kunnet opføre pyramiderne, skabe de græske samfund og løfte mennesket op fra at være en ynkelig skabning, der kæmper for at overleve, til det tekniske herredømme over kloden.

Den sociale organisations fordele gælder ikke blot udadtil, mod ydre mål, men tillige indadtil, idet den betyder stabilitet og harmoni i forholdene mellem gruppemedlemmerne. Ved klart at definere hvert medlems status reducerer den gnidningerne til et minimum. Når en ulveflok for eksempel har nedlagt sit bytte, nyder den ledende ulv første ret, efterfulgt af den næstøverste, og videre på denne måde ned i rækken. Det enkelte medlems anerkendelse af sin egen plads i hierarkiet stabiliserer flokken. Det samme gælder for grupper af mennesker: den indre harmoni er sikret, når alle medlemmerne accepterer den status, de har fået tillagt. Oprør mod hierarkiet vil på den anden side ofte give anledning til voldshandlinger. Altså vil en stabil social organisation både øge gruppens evne til at klare sig i sine omgivelser og reducere den indre vold ved at regulere gruppens interne relationer.

Evne til lydighed er en forudsætning for en sådan social organisation, og da organisation har en norm overlevelsesværdi for enhver art, er en sådan evne indavlet i organismen gennem evolutionsprocessernes langvarige forløb. Dette er ikke tænkt som afslutningen på min argumentation, men kun som begyndelsen, for vi har intet opnået, hvis alt, hvad vi kan sige, er, at mennesker adlyder, fordi de har et instinkt herfor.

Det er slet ikke tanken om et simpelt instinkt for lydighed, jeg her vil fremsætte. Vi fødes snarere med et *anlæg* for lydighed, som derpå i et samspil med samfundets påvirkning fremkalder det lydige menneske. I denne betydning er *anlæg* for lydighed det samme som *anlæg* for sproget: visse yderst speci-

fikke åndelige strukturer må være til stede, hvis organismen skal have et anlæg for sprog, men en kontakt med et socialt miljø er nødvendig, før der fremstår et talende menneske. Når vi skal forklare årsagerne til lydigheden, må vi både se på de medfødte strukturer og på de sociale påvirkninger, som optræder efter fødslen. Hvor stor indflydelse hver af de to faktorer udøver, er et åbent spørgsmål. Fra den evolutionære overlevelses synspunkt er det eneste, der betyder noget, at slutresultatet bliver nogle organismer, som kan fungere i hierarkier.

Det cybernetiske synspunkt

Man opnår, tror jeg, en klarere forståelse, hvis man overvejer problemet ud fra en lidt anden synsvinkel – nemlig cybernetikkens. Et spring fra evolution til cybernetik kan i første øjeblik forekomme vilkårligt, men de, der følger med i den moderne videnskabelige udvikling, vil vide, at fortolkningen af evolutionsprocesserne ud fra en cybernetisk synsvinkel har gjort ganske strålende fremskridt i de seneste år (Ashby, 1956; Wiener, 1951). Cybernetikken er videnskaben om styring eller kontrol, og det relevante spørgsmål er: *hvilke ændringer skal der finde sted i en organisme under udvikling, når den bevæger sig fra en evne for autonom funktion til evnen til at fungere inden for en organisation?* Ved en nærmere analyse viser der sig nogle bestemte minimumskrav, som er nødvendige for en sådan ændring. Selv om disse ret generelle principper kan synes at have meget lidt at gøre med forsøgsdeltagernes adfærd, er jeg overbevist om, at de i høj grad ligger til grund for den pågældende adfærd. For hovedspørgsmålet i enhver videnskabelig teori om lydighed er: *hvilke forandringer finder sted, når det autonomt handlende individ bliver optaget i en social struktur, hvor han fungerer som et led i et system i stedet for alene?* Den cybernetiske teori kan ved at forsyne os med en model vise os de ændringer, der logisk må finde sted, når uafhængige enheder bringes til at fungere i et hierarki. I det omfang, menneskelige væsener er deltagere i sådanne systemer, må de være underkastet disse generelle love.

Vi begynder med at udforme en model for et forenklet væsen eller en robot. Vi spørger: *hvilke ændringer i dets*

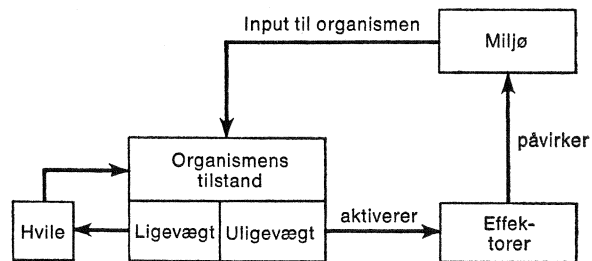

Fig. 19. Simpel homøostatisk model.

indretning er nødvendige, hvis det skal bevæge sig fra selvstyre til funktion i et hierarki? Og vi vil ikke behandle problemet historisk, men rent formelt. Lad os betragte et sæt robotter, a, b, c etc., som alle er indrettet på at fungere isoleret. Hver robot er karakteristisk ved at være et åbent system, som kræver input fra miljøet for at kunne opretholde sin indre tilstand. Behovet for input fra miljøet (dvs. ernæring) kræver et apparat til at opsøge, indtage og omdanne dele af miljøet til anvendelige former for ernæring. Handling iværksættes via effektorer, som udløses, når indre forhold signalerer en mangel, der truer robotens vitale funktion. Signalet aktiverer eftersøgningsprocedurer efter ernærings-input, som bringer systemet tilbage til en tilstand af levedygtighed. Cannon's homøostatiske model (1932) peger på, at sådanne genoprettelses-systemer findes overalt hos levende organismer.

Robotterne eksisterer altså isoleret som selvstyrende, altædende organismer. Hvis de skal bringes sammen, blot i den mest primitive og udifferentierede form for social organisation, må der føjes noget til den model, vi har opstillet. Der må indføres en bremse på det ukontrollerede udtryk for de enkelte individers appetit, for hvis dette ikke sker, vil resultatet være, at robotterne gensidigt udrydder hinanden. Andre robotter vil simpelthen blive betragtet som dele af miljøet og vil blive udryddet som følge af deres ernæringsværdi. Derfor må der føjes et afgørende nyt træk til systemet: en hæmmende faktor, som forhindrer robotterne i at skade hinanden. Når en sådan generel hæmmende faktor er tilføjet, vil disse robotter være i stand til at bebo det samme geografiske område uden risiko for gensidig ødelæggelse. Jo større graden af gen-

sidig afhængighed blandt robotterne er, jo mere omfattende og effektive må disse hæmmende mekanismer være.

Mere generelt kan man sige, at når handling sættes i gang af spændinger, som opstår hos det enkelte individ, må nogle mekanismer, som er indarbejdet hos individet, hæmme denne handling, om ikke for andet, så for at forhindre, at den rettes mod beslægtede medlemmer af den pågældende art. Hvis der ikke udvikles en sådan hæmmende mekanisme, vil arten gå til grunde, og evolutionsprocessen må finde frem til et nyt system, som er foreneligt med overlevelse. Ashby skriver (1956):

De organismer, vi ser i dag, bærer dybe præg af en selektiv påvirkning gennem to tusind millioner år. Enhver form, som på en eller anden måde er mangelfuld med hensyn til overlevelsessevne, er blevet udslettet; og i dag bærer næsten alle formers træk præg af at være blevet indrettet på at sikre *overlevelse* frem for alt andet. Øjne, rødder, fimrehår, skaller og klør er udformet, så at muligheden for overlevelse er maksimal. Og når vi studerer hjernen, studerer vi atter et middel til overlevelse. (p. 196).

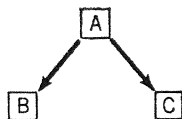
Er der noget hos mennesker, som svarer til de hæmmende mekanismer i denne analyse? Spørgsmålet er retorisk, for vi ved, at impulsen til at tilfredsstille instinkter, som er ødelæggende for andre, holdes nede af en del af vor natur. Samvittigheden eller vort overjag er de udtryk, vi bruger til at betegne dette hæmmende system, og dets funktion er at kontrollere de uhæmmede udtryk for impulser, som har deres oprindelse i personens indre spændingssystem. Hvis vore robotter begynder at antage nogle af de egenskaber og strukturer, som findes hos mennesker, er det ikke, fordi mennesket har været model for dem, men snarere fordi det er de samme problemer, der opstår, når man skal konstruere et system, hvor medlemsorganismerne opretholder livet ved input fra miljøet, men ikke ødelægger deres egen art.

Tilstedeværelsen af en samvittighed hos mennesket kan derfor ses som et særligt udtryk for det mere generelle princip, at enhver selvstyrende robot må have en hæmmende mekanisme, der kan kontrollere dens handlinger i forhold til dens egen art, for uden en sådan hæmning kan flere robotter

ikke bebo et fælles territorium. Den hæmmende faktor sorterer eller kontrollerer handlinger, som har deres oprindelse i en indre uligevægtstilstand hos robotten. I den menneskelige organismes tilfælde – og nu tillader jeg mig at anvende en psykoanalytisk terminologi – bliver de instinktmæssige drifter, som har deres oprindelse i *id*, ikke umiddelbart kanaliseret ud til handling, men underkastet overjeg'ets hæmmende kontrol. Vi bemærker, at de fleste mennesker, når de er civile, ikke skader, lemlæster eller dræber andre i den daglige tilværelse.

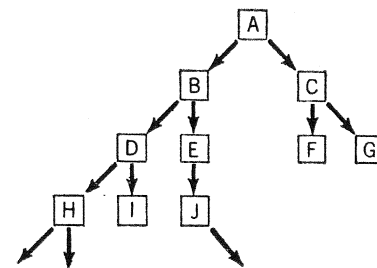
Hierarkisk struktur

Robotterne handler nu individuelt, kun begrænset af hæmmingen mod at skade deres egen art. Hvad vil der ske, når vi prøver at organisere flere robotter, så at de fungerer sammen? En sammenslutning af elementer, så at de handler på en samordnet måde, opnås bedst, hvis man opretter et udenforstående element til koordinering af to eller flere elementer. Styringen går fra koordineringselementet til hver af de to robotter.

Endnu stærkere sociale mekanismer når man frem til ved at lade hvert enkelt underordnet element fungere som overordnet i forhold til et lavere niveau.

Diagrammet kommer da til at antage den pyramideform, som er typisk for en hierarkisk organisation. Men denne organisation kan man ikke opnå med robotterne, sådan som vi har beskrevet dem. Det enkelte elements indre system må ændres. Styringen på det enkelte, lokale elements niveau må opgives til fordel for styring fra et overordnet punkt. *De hæmmende mekanismer, som er afgørende nødvendige, når det enkelte element fungerer selvstændigt, bliver sekundære i forhold til behovet for at overlade styringen til det samordnende led.*

Meget generelt kan man sige, at når elementer, der fungerer autonomt, bringes ind i et system med hierarkisk samordning, kræves der ændringer i elementernes indre struktur. Disse ændringer udgør krav eller forudsætninger for systemets eksistens, og de vil uvægerligt medføre en vis undertrykkelse af den lokale kontrol til fordel for systemets stabilitet. Stabilitet i systemet opnås, når alle dele af systemet fungerer i harmoni og uden at modvirke hinanden.

Ud fra et evolutionsmæssigt synspunkt må det enkelte *autonomt* fungerende element styres i forhold til den uuhæmmede tilfredsstillelse af sådanne drifter, som kun det enkelte element nyder godt af. Overjeg'et, samvittigheden eller en tilsvarende mekanisme, som stiller moralske idealer op over for impulsernes ukontrollerede afløb, udfylder denne funktion. Men med hensyn til organisationen er det af afgørende betydning for systemets funktion, at disse hæmmende mekanismer ikke på signifikant måde kommer i modstrid med ordrene fra komponenterne højere oppe. Når individet fungerer på egen hånd, sætter samvittigheden derfor ind. Men når han fungerer i en organisationsammenhæng, afvejes de direktiver, der kommer oppefra, ikke i forhold til indre, moralske normer. Kun de impulser, der opstår i individet selv, på den autonome måde, styres og reguleres på denne måde.

Hierarkiet er opbygget af moduler, som hver består af én leder med underordnede (f. eks. A: B, C). Hver underordnet kan for sit vedkommende igen være overordnet i forhold til andre, som står lavere end han (f. eks. B: D, E), idet hele strukturen er bygget op af sådanne sammenhængende enheder. Lydighedens psykologi afhænger ikke af modulets placering inden for hierarkiet som helhed: den lydige værnemagts-generals psykologiske tilpasning til Adolf Hitler svarer til den

[laveste infanterister over for sin foresatte, og så videre gennem hele systemet. Kun den øverste leders psykologi kræver et andet sæt forklarende principper.

Individuel variation

→ SÆTET UD AF SPIL

Vi må nu se nærmere på et forhold, som har været underforstået i argumentationen, – nemlig forholdet mellem individuelle variationsmuligheder og behovet for systemjusteringer. Hvor der forekommer sådanne variationsmuligheder, kan en effektiv strukturering i større systemer kun foregå ved, at den lokale kontrol overgives til et koordinerende led. Hvis ikke, vil det større system være mindre effektivt end den gennemsnitlige individuelle enhed.

Vi vil nu se på et sæt identiske enheder, som hver for sig kan fungere på egen hånd, for eksempel et sæt på fem elektriske sporvogne, som har nogle styremekanismer, der bremser hver enkelt sporvogn ved nøjagtig 50 km i timen. Så længe der ikke er nogen variation mellem de enkelte enheder, når de er sat sammen til et tog på fem vogne, kan toget bevæge sig med en fart på 50 km i timen. Lad os nu tænke os, at der optræder individuelle variationer, og at de automatiske kontrolanordninger bremser de enkelte vogne ved henholdsvis 10, 20, 30, 40 og 50 km i timen. Hvis vognene er formeret i et overordnet system, kan toget som helhed ikke køre hurtigere end den langsomste enhed.

Hvis en social organisation består af individer, hvis synspunkter vedrørende et handlingsforløb varierer, kan man kun sikre stabilitet ved at bygge på den mindste fællesnævner. Dette er det mindst effektive system, man kan tænke sig, og det vil næppe være til fordel for medlemmerne. Derfor bliver en undertrykkelse af styringsmuligheden på den lokale enheds niveau og en overgivelse af den til højerestående enheder stadig vigtigere, efterhånden som variationen øges. Variation er, som evolutionsteoretikerne længe har sagt, af enorm biologisk værdi. Og den er et påfaldende træk ved menneskearten. Da mennesker ikke er ens, er det, hvis man skal kunne drage fordel af en hierarkisk struktur, nødvendigt at indføre en simpel undertrykkelse af den lokale kontrol, så at den mindst effektive enhed ikke bestemmer systemets funktion som helhed.

Det kan være nyttigt at nævne nogle få af de systemer, som fungerer ved undertrykkelse af den lokale styring: de enkelte piloter overlader kontrollen til flyvelederen i tårnet, når de nærmer sig en lufthavn, for at enhederne kan bringes ind i et koordineret landingssystem; militære enheder overgiver kontrollen til en højere myndighed, for at man kan sikre handlingernes enhed. Når individer træder ind i et system med hierarkisk kontrol, bliver den mekanisme, som almindeligvis regulerer de individuelle impulser, undtrykt og overgivet til det højerestående led. Freud forklarede (1921) denne mekanisme klart uden at henvise til de generelle systemkonsekvenser af sin påstand: »... individet opgiver sit jeg-ideal og erstatter det med det gruppeideal, som er legemliggjort i lederen« (p. 78, *Group Psychology*). Den dybere grund til, at dette sker, skal ikke søges i den enkeltes behov, men i organisationens behov. De hierarkiske strukturer kan kun fungere, hvis de besidder stabilitet, og stabilitet kan kun opnås ved undertrykkelse af styringen på det lokale niveau.

Lad mig opsummere den hidtidige argumentation: (1) det organiserede, sociale liv tilvejebringer overlevelsesmulighed for de individer, som deltager i det, og for gruppen; (2) de adfærdsmæssige og psykologiske træk, som har været nødvendige for at fremkalde evnen til *organiseret* socialt liv, hvilke de end måtte være, er blevet dannet gennem evolution; (3) fra kybernetikkens synsvinkel er det mest almene behov, når de selvstyrende robotter skal bringes ind i et samordnet hierarki, at undertrykke den individuelle styring og kontrol til fordel for styring gennem et højerestående led; (4) mere generelt kan hierarkier kun fungere, når der finder interne forandringer sted i de elementer, de er sammensat af; (5) funktionelle hierarkier i det sociale liv er karakteriseret ved hvert af disse træk, og (6) de individer, som træder ind i sådanne hierarkier, får nødvendigvis en ændret funktionsmåde.

Denne analyse er vigtig af én eneste grund: den gør det muligt for os at se, hvilke ændringer der skal ske, når en uafhængigt fungerende enhed bliver en del af et system. Denne omdannelse svarer nøje til det centrale dilemma i vort forsøg: hvordan går det til, at en person, som i øvrigt er høflig og venlig, handler så hårdt mod et andet menneske i forsøget? Han gør det, fordi samvittigheden, som kontrollerer den im-

pulsive, aggressive handling, nødvendigvis reduceres, når han træder ind i en hierarkisk struktur.

Styringsskifte

Vi har konkluderet, at der kræves interne forandringer i det enkelte element, hvis det skal kunne fungere med held i et hierarki, og at dette for de selvstyrede robots vedkommende medfører undertrykkelse af den lokale kontrol til fordel for styring ved et led på et højere niveau. Systemet i en sådan robot skal, hvis den skal udgøre en parallel til menneskets funktioner, være så smidigt, at det tillader to funktionsmåder: den selvstyrede (eller autonome) måde, hvor den fungerer på egen hånd og til tilfredsstillelse af sine egne indre behov, og den systemorienterede måde, hvor robotten er integreret i en større organisationsstruktur. Dens adfærd vil afhænge af, hvilken af de to tilstande den befinder sig i.

Sociale organisationer – og de individer, der deltager i dem – er ikke undtaget fra systemintegrationens krav. Hvad finder man i menneskets verden, som svarer til overgangen fra den autonome til den systemorienterede måde, og hvad er konsekvenserne heraf i specifikt menneskelig forstand? For at besvare dette spørgsmål må vi gå fra den abstrakte diskussion til en mere konkret undersøgelse af et menneske, idet han træder ind i et socialt hierarki.

Hvor finder vi hos mennesket den kontrolknap, som styrer overgangen fra en autonom til en systemorienteret måde? Ligeså vel som hos robotterne er der afgjort tale om en ændring af personens indre funktioner, og disse kan uden tvivl spores til ændringer i nervesystemets funktion. Kemiske hæmninger og anti-hæmninger ændrer sandsynligheden for, at visse nervebaner og sekvenser anvendes. Men det ligger helt uden for vor tekniske formåen at bestemme dette forløb nærmere på det kemo-neurologiske niveau. Imidlertid er der dog et fænomenologisk udtryk for denne ændring, som vi har adgang til. Den afgørende forandring af funktionen afspejles i en holdningsændring. Konkret drejer det sig om, at den person, der træder ind i et autoritært system, ikke længere betragter sig selv som handlende ud fra sine egne formål, men i stedet begynder at se sig selv som et led i en helhed, der udfører en anden persons ønsker. Når individet først ser sine handlinger

i dette lys, sker der nogle dybtgående ændringer i hans adfærd og i hans indre funktioner. Disse er så udtalte, at man kan sige, at hans ændrede holdning bringer individet i en tilstand, der er forskellig fra den, han var i før integreringen i hierarkiet. Jeg vil kalde dette *den instrumentale tilstand*, hvorved jeg tænker på den tilstand, en person er i, når han ser sig selv som en faktor, der udfører en anden persons ønsker. Dette udtryk vil blive brugt som modsætning til *autonomi* – det vil sige når en person betragter sig som handlende ud fra sin egen vilje.

Den »instrumentale« tilstand er den hovedholdning, som den i forsøget observerede adfærd hidrører fra. Denne tilstand er noget andet og mere end en terminologisk byrde, som pålægges læseren; den er nøgleproblemet i vor analyse. Hvis den er nyttig, vil vi finde, at laboratorieagttagelserne vil udvise sammenhæng, når de knyttes sammen ved dens hjælp. Hvis den er overflødig, vil vi finde, at den intet føjer til sammenhængen i vore resultater. For tydelighedens skyld vil jeg atter definere, hvad der menes med den instrumentale tilstand. Den kan både defineres ud fra en cybernetisk og fra en fænomenologisk synsvinkel.

Fra den cybernetiske analyses synsvinkel indtræder denne tilstand, når en selvstyrende enhed ændres internt på en sådan måde, at dens funktion inden for et system af hierarkisk kontrol muliggøres.

Ud fra en subjektiv synsvinkel er et menneske i en instrumental tilstand, når han definerer sig selv i en social situation på en måde, som bevirker, at han er åben for styring ved en person af højere status. I denne tilstand betragter individet ikke længere sig selv som ansvarlig for sine egne handlinger, men definerer sig som et redskab for udførelse af andres ønsker.

Et element af frit valg bestemmer, hvorvidt mennesket definerer sig selv på denne måde eller ikke, men under forudsætning af tilstedeværelsen af visse kritiske udløsningsmekanismer er tilbøjeligheden til at forblive i den således definerede tilstand yderst stærk, og det er ikke muligt at omgøre ændringen.

Da den instrumentale tilstand i vidt omfang er en sindstilstand, vil nogle sige, at denne holdningsændring ikke er en *reel* forandring af personens tilstand. Jeg vil imidlertid hævde,

at disse ændringer hos enkeltpersoner svarer nøje til de vigtige ændringer i robotternes logiske system, som vi tidligere har set på. Naturligvis har vi ikke trykknapper stikkende ud fra kroppen, og ændringerne udløses ved nerveimpulser; men det gør dem ikke mindre reelle.

---

11. Lydighedsprocessen: Anvendelse af analysen på forsøget

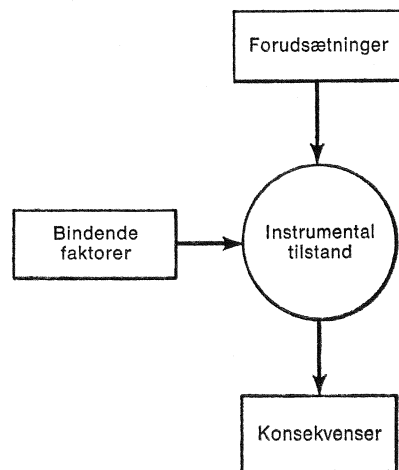
Nu da den instrumentale tilstand er kommet i centrum for vor analyse (tegningen på s. 000), rejser der sig nogle centrale spørgsmål. For det første: under hvilke betingelser vil en person bevæge sig fra den autonome til den instrumentale tilstand? (forudsætningerne). For det andet: når overgangen har fundet sted, hvilke adfærdsmæssige og psykologiske egenskaber hos personen er da blevet ændret? (konsekvenser). Og for det tredje: hvad er det, der fastholder personen i den instrumentale tilstand? (bindende faktorer). Her sondres der mellem de betingelser, der fremkalder en indtræden i en tilstand, og dem, der opretholder den. Lad os nu se mere udførligt på processen.

Lydighedens forudsætninger

Først må vi betragte de faktorer, som har påvirket personen, før han blev vor forsøgsperson, faktorer, som har formet hans fundamentale holdning til den sociale verden og lagt grundlaget for lydigheden.

Familien

Forsøgspersonen er vokset op midt iblandt autoritetsstrukturer. Lige fra sine tidligste år har han været udsat for forældrenes styring, hvorved en følelse af respekt for den voksne autoritet er blevet indpodet i ham. Forældrenes formaninger er tillige kilden til moralske imperativer. Men når forældrene giver barnet besked på at følge et moralsk påbud, gør de i virkeligheden to ting. For det første opstiller de et specifikt etisk indhold, som skal følges. For det andet opøver de barnet i at rette sig efter de autoritative påbud som sådanne. Når en af forældrene altså siger: »Du må ikke slå på mindre

børn,« opstiller han ikke ét imperativ, men to. Det første vedrører den måde, modtageren af ordren skal behandle mindre børn på (prototypen på de hjælpeløse og uskyldige); det andet og underforståede imperativ er: »Og du skal adlyde mig!« Således er selve oprindelsen til vore moralske idealer uadskillelige fra indpodningen af en lydlig holdning. Desuden er kravet om lydighed det eneste element, der forbliver stabilt gennem en hel række forskellige, specifikke ordrer, og det er derfor tilbøjeligt til at få en dominerende styrke i forhold til ethvert specifikt moralsk indhold.¹¹

Institutionelle rammer

Så snart barnet kommer uden for den skærmende familie, overføres det til et *institutionelt autoritetssystem*, nemlig skolen. Her lærer barnet ikke alene et bestemt pensum, men også hvordan det skal fungere i en organisatorisk ramme. Dets handlinger bliver i betydelig grad styret af lærerne, men det kan se, at de igen er underkastet skolens disciplin og rektors krav. Eleven bemærker, at arrogance ikke accepteres passivt af autoriteten, men irettesættes skarpt, og at ærbødighed er den eneste passende og ufarlige reaktion på autoriteten.

De første tyve år af det unge menneskes liv tilbringes med at fungere som et underordnet element i et autoritetssystem, og når skolen er forbi, vil den unge mand i regelen enten få

sig et civilt arbejde eller blive soldat. I arbejdet lærer han, at selv om en vis, diskret udtrykt meningsafvigelse er tilladelig, kræves der en bagved liggende holdning af underkastelse, hvis han skal fungere harmonisk i forhold til sine overordnede. Hvor megen frihed der end indrømmes den enkelte i mindre betydningsfulde sager, så er situationen defineret som én, hvor han skal udføre et arbejde, som foreskrives ham af en anden.

Selv om der nødvendigvis findes autoritetsstrukturer i alle samfund, både i de højtudviklede og i de primitive, er det moderne samfund yderligere karakteriseret ved, at det lærer individerne at reagere på *upersonlige* autoriteter. Selv om underkastelsen under autoriteterne formentlig ikke er mindre for en ashanti end for en amerikansk fabriksarbejder, er hele rækken af personer, som udgør autoriteten for den indfødte, alle personligt kendte af ham, medens den moderne industri-verden tvinger individerne til at underkaste sig upersonlige autoriteter, således at reaktionerne sker i forhold til en abstrakt rang, betegnet ved insignier, uniform eller titel.

Belønning

Igen gennem hele vor erfaring med autoritet forekommer der en stadig konfrontation med en belønningsstruktur, hvor føjelighed over for autoriteten i almindelighed er blevet belønnet, medens manglende lydighed oftest er blevet straffet. Selv om der kan tildeles mange former for belønning for den pligttopfyldende føjelighed, er den enkleste denne: individet flyttes et trin op i hierarkiet, hvorved man på samme tid både motiverer personen og bevarer strukturen. Denne form for belønning, »forfremmelse,« medfører en dyb følelsesmæssig tilfredsstillelse for individet, men dens specielle træk er det forhold, at den sikrer den hierarkiske forms kontinuitet.

Nettoresultatet af denne erfaring er en *internalisering af den sociale orden* – det vil sige en internalisering af det sæt af grundsætninger, som det sociale liv styres efter. Og den vigtigste grundsætning er: du skal gøre, som chefen siger. Lige som vi internaliserer grammatiske regler og derved både kan forstå og frembringe nye sætninger, således internaliserer vi det sociale livs grundsætninger, som sætter os i stand til at opfylde de sociale krav i nye situationer. I ethvert system af

regler vil den regel, der kræver lydighed overfor autoriteten, indtage den dominerende stilling.

Blandt forudsætningerne har vi altså individets erfaringer i familien, de almindelige samfundsmæssige rammer, som bygger på upersonlige autoritetssystemer, og en lang erfaring med en belønningsstruktur, hvor lydighed over for autoriteten belønnes og manglende lydighed straffes. Selv om disse forudsætninger uden tvivl tilvejebringer den baggrund, som vore forsøgspersoners adfærdsvaner er opbygget på, ligger de uden for eksperimentel kontrol, og det er ikke dem, der umiddelbart udløser en overgang til den instrumentale tilstand. Lad os nu se på de mere umiddelbare faktorer, som i den specifikke situation fører til den instrumentale tilstand.

Umiddelbare forudsætninger

Erkendelse af autoriteten. Den første betingelse for en overgang til den instrumentale tilstand er erkendelsen af en legitim autoritet. Ud fra en psykologisk synsvinkel betyder autoritet den person, som i en given situation opfattes som værende i en position med social kontrol. Autoriteten erkendes i sin sammenhæng og kan ikke med sikkerhed overskride den situation, den træffes i. Skulle forsøgslederen for eksempel møde forsøgspersonen på gaden, ville han ikke have nogen særlig indflydelse på ham. En pilots autoritet over for passagererne når ikke uden for flyvemaskinen. Autoriteten støttes af normerne: der er hos folk en fælles forventning om, at bestemte situationer i regelen vil have en socialt styrende skikkelse. Autoriteten behøver ikke besidde høj status i betydningen »prestige.« For eksempel er en dørvogter i et teater en kilde til social kontrol, som vi i regelen beredvilligt retter os efter. Autoritetens magt stammer ikke fra personlige egenskaber, men fra den position, man tillægger ham i en social struktur.

Spørgsmålet om, hvordan autoriteten meddeler sig, synes i første øjeblik ikke at kræve noget særligt svar. Det lader til, at vi altid *ved*, hvem der er chefen. Ikke desto mindre kan vi nu undersøge adfærden i laboratoriet for at analysere denne proces nærmere.

For det første træder forsøgspersonen ind i situationen med den forventning, at der *er* en leder. Altså udfylder forsøgslederen, idet han præsenterer sig, et tomrum, forsøgsperso-

nen har følt. Derfor behøver forsøgslederen ikke hævde sin autoritet, men blot at bestemme den nærmere. Det gør han ved hjælp af nogle få indledende bemærkninger, og da dette selvdefinerende ritual svarer nøje til forsøgspersonens forventning om at træffe en mand, der er lederen, rejses der ingen indvendinger herimod. En medhjælpende faktor er den selvtillid og den »mine af autoritet«, forsøgslederen udviser. Ligesom tyende udviser en ærbødig væremåde, udstråler herren en dominerende form for tilstedeværelse, som umærkeligt melder om hans ledende stilling i den foreliggende situation.

For det andet bruges der ofte nogle ydre kendetegn til at betegne autoriteten i en given situation. Vor forsøgsleder var klædt i en grå laboratoriekittel, hvilket forbandt ham med laboratoriet. Politiets, militærets og andre uniformer er de mest iøjnefaldende tegn på autoritet, vi i almindelighed kender til. For det trede bemærker forsøgspersonen fraværet af konkurrerende autoriteter (ingen andre hævder at stå for styret, og dette hjælper med til at bekræfte den antagelse, at forsøgslederen er den rette mand.) For det fjerde er der mangelen på iøjnefaldende abnorme faktorer (for eksempel at et fireårs barn udgav sig for forskeren).

Det er autoritetens ydre fremtoning og ikke den faktiske autoritet, forsøgspersonen reagerer på. Medmindre der forekommer modstridende oplysninger eller abnorme faktorer, vil autoritetens udnævnelse af sig selv næsten altid være tilstrækkelig.¹²

Indtræden i autoritetssystemet. En anden betingelse, som udløser overgangen til den instrumentale tilstand, er den handling at definere personen som et led i det pågældende autoritetssystem. Det er ikke tilstrækkeligt, at vi erkender en autoritet; det må være en autoritet, som er relevant for os. Hvis vi for eksempel overværer en militærparade og hører en officer kommandere »venstre om,« drejer vi ikke til venstre, for vi er ikke defineret som værende undergivet hans kommando. Der er altid tale om en overgang mellem det øjeblik, hvor vi står uden for et autoritetssystem, og det tidspunkt, hvor vi er inden for det. Autoritetssystemer er ofte afgrænset af en fysisk ramme, og ofte kommer vi under en autoritets indflydelse, når vi overskrider den fysiske tærskel til hans

domæne. Det forhold, at dette forsøg blev udført i et laboratorium, har en hel del at gøre med den grad af lydighed, der fremkaldtes. Der opstår en følelse af, at forsøgslederen »jejer« stedet, og at forsøgspersonen må opføre sig passende, som hvis han var gæst i en andens hus. Hvis forsøget blev udført uden for laboratoriet, ville lydigheden falde brat.

Endnu vigtigere for det nærværende forsøg er det forhold, at forsøgspersonens indtræden i forsøgslederens autoritetsområde er frivillig, at den foregår med deltagerens frie vilje. Den psykologiske konsekvens af den frivillige indtræden er, at den skaber en følelse af engagement og forpligtelse, som dernæst kommer til at spille en rolle ved at binde forsøgspersonen fast i rollen.

Hvis vore forsøgspersoner var tvunget ind i forsøget med magt, ville de måske nok rette sig efter autoriteten, men de psykologiske mekanismer ville være nogle helt andre end dem, vi har iagttaget. Samfundet vil i almindelighed, og overalt hvor det er muligt, søge at fremkalde en fornemmelse af frivillig indtræden i institutionerne. Ved påbegyndelsen af militærtjenesten aflægger rekrutterne en troskabsed, og man foretrækker frivillige frem for værnepligtige. Selv om mennesker retter sig efter en kilde til social kontrol, når de er under tvang (som når der rettes et gevær mod dem), er lydighedens art under sådanne omstændigheder begrænset til varigheden af den direkte bevogtning. Når manden med geværet er væk, eller når hans muligheder for at gennemføre sanktioner er borte, standser lydigheden. Når der er tale om en frivillig lydighed over for en legitim autoritet, kommer de væsentlige sanktioner for ulydighed fra personen selv. De afhænger ikke af tvang, men stammer fra individets følelse af forpligtelse over for sin rolle. *I denne forstand er der ikke blot en ydre, men en internaliseret basis for hans lydighed.*

Koordination mellem ordrerne og autoritetens funktion

Autoriteten opfattes som kilden til den sociale kontrol i en specifik sammenhæng. Sammenhængen definerer rækkevidden af de ordrer, som den pågældende autoritet kan udstede. I almindelighed skal der være en tydelig forbindelse mellem den styrende persons funktion og arten af de ordrer, han ud-

steder. Der behøver ikke at være gjort nøje rede for forbindelsen, blot den i almindelighed forekommer rimelig. I militærets tilfælde kan en officer således give en underordnet ordre til at udføre en yderst farlig handling, men han kan ikke kommandere den underordnede til at omfavne sin veninde. I det ene tilfælde har ordren en logisk forbindelse med militærets funktion, og i det andet har den det ikke.

I lydighedsforsøget fungerer forsøgspersonen inden for et indlæringsforsøgs sammenhæng og ser forsøgslederens ordrer på meningsfuld måde koordineret med hans rolle. I laboratoriets sammenhæng opfattes sådanne ordrer som rimelige i almindelighed, hvor meget man end kan føle sig uenig med visse særlige udviklinger, som finder sted senere.

Da forsøgslederen udsteder ordrer i en sammenhæng, han antages at vide noget om, forøges hans magt. Det er den almindelige opfattelse, at autoriteterne ved mere end den person, de udsteder ordrer til; hvad enten de ved mere eller ikke, så er situationen defineret, som om de gør det. Selv når en underordnet besidder større teknisk viden end sin overordnede, kan han ikke tillade sig at tilsidesætte autoritetens ret til at bestemme, men må forelægge denne sin viden for den overordnede, så denne kan gøre brug af den, som han synes. En typisk kilde til belastning har vi i autoritetssystemer, hvor den person, der har magten, er ukompetent i en sådan grad, at de underordnede udsættes for risiko.

Ideologi

Erkendelsen af en retmæssig social kontrol inden for en defineret social situation er en nødvendig forudsætning for overgangen til den instrumentale tilstand. Men selve situationens legitimitet afhænger af dens forbindelse til en retfærdiggørende ideologi. Når forsøgspersonerne kommer til laboratoriet og får besked om, hvordan de skal forholde sig, bliver de ikke forvirrede og råber: »Jeg har aldrig hørt om videnskab. Hvad mener De med det?« Tanken om videnskaben og accepten af den som et legitimt socialt forehavende tilvejebringer en højere ideologisk berettigelse for forsøget. Andre institutioner, som for eksempel forretningslivet, kirken, regeringen og undervisningssystemet udgør andre legitime handlingsområder, som hver for sig er retfærdiggjort af samfundets

normer og behov, og som tillige, ud fra gennemsnitsmenneskets synspunkt, bliver accepteret, fordi de eksisterer som en del af den verden, han er født og opvokset i. Man kunne nok fremkalde lydighed uden for sådanne institutioner, men det vil ikke være i form af en velvillig lydighed, hvor den enkelte adlyder med en stærk følelse af at gøre det rette. Og hvis forsøget blev udført i en kultur, der var meget forskellig fra vor egen – for eksempel blandt trobriandere –, ville det være nødvendigt at finde et eller andet sidestykke til videnskaben for at opnå psykologisk sammenlignelige resultater. Trobrianderen tror sikkert ikke på videnskabsmænd, men han har respekt for heksedoktorer. Det 14. århundredes spanske jesuit ville nok afvise videnskaben, men han godtog sin kirkes ideologi og kunne i dens navn og for at forsvare den stramme skruerne på pinebænken uden at have problemer med sin samvittighed.

En ideologisk begrundelse er nødvendig, når man skal opnå en *beredvillig* lydighed, for den gør det muligt for forsøgspersonen at se sin adfærd som et middel, der tjener et efterstræbelsesværdigt mål. Kun når handlingen ses i dette lys, fremkaldes lydigheden med lethed.

Et autoritetssystem består altså af mindst to personer, som er fælles om forventningen om, at den ene har ret til at foreskrive den andens adfærd. I nærværende undersøgelse er forsøgslederen nøgleelementet i et system, som rækker ud over hans person. Systemet indbefatter forsøgets ramme, det imponerende laboratorieudstyr, apparaterne, som indpoder en følelse af pligt i forsøgspersonen, den aura, der hviler over videnskaben, som forsøget jo er et led i, og de bredere institutionelle rammer, som muliggør, at sådanne aktiviteter kan foregå – det vil sige den diffuse samfundsmæssige støtte, der ligger i selve den kendsgerning, at forsøget foretages og tolereres i en civiliseret by.

Forsøgslederen erhverver sin evne til at påvirke adfærden, ikke gennem udøvelse af magt eller ved trusler, men takket være den position, han indtager i den sociale struktur. Der er almindelig enighed om, at han ikke alene *kan* påvirke adfærden, men at han *bør kunne det*. Hans magt fremkommer altså til en vis grad som følge af de menneskers samtykke, som han leder. Men når dette samtykke først er givet, kan

det ikke trækkes tilbage automatisk eller uden store omkostninger.

Den instrumentale tilstand

Hvilke egenskaber finder vi i den instrumentale tilstand, og hvad er dens konsekvenser for forsøgspersonen?

Når en person er nået til den instrumentale tilstand, bliver han en anden end sit tidligere selv, med nye egenskaber, som ikke let lader sig spore tilbage til hans sædvanlige personlighed.

For det første bliver hele det sæt af aktiviteter, forsøgspersonen udfører, præget af hans forhold til forsøgslederen; det typiske er, at forsøgspersonen ønsker at fungere på kompetent vis og gøre en god figur over for denne centrale skikkelse. Han retter sin opmærksomhed mod de træk ved situationen, som kræves til en sådan kompetent præstation. Han retter sig efter instrukserne, koncentrerer sig om den rent tekniske måde, stødene skal udløses på, og bliver opslugt i de snævre tekniske opgaver, der ligger foran ham. Afstraffelsen af eleven svinder ind til en uvæsentlig del af den totale oplevelse, til et overfladefænomen ved de komplicerede aktiviteter i laboratoriet.

Tilpasning

Hvis man ikke er fortrolig med forsøget, vil man kunne tro, at den vanskelige stilling, forsøgspersonen befinder sig i, ligger i, at han angribes af modstridende kræfter, som udgår fra eleven og forsøgslederen. Men i en meget bogstavelig forstand finder der en tilpasningsproces sted hos forsøgspersonen, så at der opstår en maksimal modtagelighed over for autoritetens ordrer, medens elevens signaler bliver stumme og psykologisk fjerne. De, der måtte være skeptiske over for denne virkning, behøver blot at iagttage adfærden hos individer, som er organiseret i en hierarkisk struktur. Et møde mellem den administrerende direktør i et selskab og hans underordnede kan være et eksempel. De underordnede reagerer med aktiv interesse på hvert eneste ord, direktøren ytrer. Ideer, som oprindeligt nævnes af personer med lav status, vil

hyppigt ikke blive hørt, men når de gentages af direktøren, hilses de med begejstring.

Der er ikke noget særligt ondt heri: det afspejler de naturlige reaktioner på autoriteten. Ser vi lidt grundigere efter, forstår vi, hvorfor det er sådan: den person, der har magten, er takket være denne rang i en optimal position i henseende til tildeling af goder eller afskedigelser. Chefen kan afskedige eller forfremme; den overordnede i hæren kan sende en mand ud i et farligt slag eller give ham en ufarlig plads; stammehøvdingen giver samtykke til ægteskab eller beordrer en henrettelse; det er altså yderst fremmede for tilpasningen at lytte med stor opmærksomhed til autoritetens indfald.

Af denne grund er der en tilbøjelighed til at se autoriteten som mere betydelig end den enkelte. Den enkelte betragter ofte autoriteten som en upersonlig kraft, hvis ordrer rækker ud over det rent menneskelige ønske eller begær. De, der sidder inde med autoriteten, antager for nogle en overmenneskelig karakter.

Fænomenet med en differentieret tilpasning indfinder sig med bemærkelsesværdig regelmæssighed i det foreliggende forsøg. Eleven arbejder under det handicap, at forsøgspersonen ikke er virkelig tilpasset til ham, for forsøgspersonens følelser og iagttagelser domineres af forsøgslederens tilstedeværelse. For mange forsøgspersoner bliver eleven simpelthen en ubehagelig forhindring, som stiller sig i vejen for opnåelsen af et tilfredsstillende forhold til forsøgslederen. Hans bønner om barmhjertighed har kun betydning derved, at de fjører et vist ubehag til det, som åbenbart kræves af forsøgspersonen, hvis han skal vinde bifald hos den centrale emotionelle skikkelse i situationen.

Omdefinering af situationens indhold

Sørg for at kontrollere den måde, hvorpå et menneske fortolker sin omverden, og du er nået et langt stykke i retning af at kontrollere hans adfærd. Derfor er ideologien, som er et forsøg på at fortolke menneskets vilkår, altid et fremherskende træk ved revolutioner, krige og andre omstændigheder, hvor de enkelte bliver opfordret til at udføre ekstraordinære handlinger. Regeringer lægger stor vægt på propaganda, som udgør den officielle fortolkning af begivenhederne.

Enhver situation besidder en form for ideologi, som vi kalder en »definition af situationen,« og som er fortolkningen af indholdet i en social situation. Denne fortolkning tilvejebringer det perspektiv, ved hvis hjælp situationens enkelte elementer får sammenhæng. En handling kan, set i ét perspektiv, forekomme afskyelig; den samme handling synes, når den ses i et andet perspektiv, fuldkommen berettiget. *Der er en tilbøjelighed hos mennesker til at acceptere de handlingsdefinitioner, den legitime autoritet opstiller.* Det vil sige, at selv om forsøgspersonen udfører handlingen, lader han autoriteten definere dens indhold.

Det er denne ideologiske tilslutning til autoriteten, der udgør lydighedens grundlæggende åndelige basis. Hvis verden eller situationen dybest set er, som autoriteten definerer den, følger et bestemt sæt handlinger logisk.

Forholdet mellem autoritet og forsøgsperson kan derfor ikke ses som et forhold, hvor en skikkelse med magtbeføjelser tvinger en modvillig underordnet til handling. Da forsøgspersonen accepterer autoritetens definition af situationen, følger handlingen beredvilligt.

KONSEKVENS

Tab af ansvar

Den mest vidtrækkende konsekvens af overgangen til den instrumentale tilstand er, at personen føler sig ansvarlig i forhold til den autoritet, der styrer ham, men ikke føler noget ansvar for *indholdet* af de handlinger, autoriteten foreskriver. Moralen forsvinder ikke, men får nu et helt andet brændpunkt: den underordnede person føler skam eller stolthed, afhængigt af hvor korrekt han har udført de handlinger, autoriteten har pålagt ham.

Sproget rummer utallige udtryk, der kan præcisere denne form for moral: *loyalitet, pligt, disciplin* er alle betegnelser, som er tungt ladede med moralsk betydning og viser hen til, i hvilket omfang en person opfylder sine forpligtelser over for autoriteten. De går ikke på personen egen »godhed,« men på, om den underordnede på fyldestgørende måde har udført sin socialt definerede opgave. Det mest almindelige forsvaret for det individ, der har udført en ond handling under autoritetens ordre, er, at han simpelthen har gjort sin pligt. Når individet fremfører dette forsvaret, introducerer han ikke

et alibi, som er opfundet til lejligheden, men beskriver ærligt den psykologiske holdning, han er blevet påført ved sin underkastelse under autoriteten.

For at et menneske skal føle sig ansvarlig for sine handlinger, må det føle, at adfærden hidrører fra »selvet.« I den situation, vi har studeret, har forsøgspersonerne nøjagtigt det modsatte syn på deres handlinger – idet de nemlig ser dem som hidrørende fra en anden persons motiver. Forsøgspersonerne sagde ofte: »Hvis det var mig, der bestemte, ville jeg ikke have givet eleven stød.«

Overjeg-funktionerne ændrer sig fra at dreje sig om evaluering af handlingernes gode eller onde karakter til en vurdering af, hvor godt eller dårligt man fungerer i autoritetssystemet.¹⁶ Da de hæmninger, der forhindrer individet i at handle ondt mod andre, er blevet kortsluttet, begrænses handlingerne ikke længere af samvittigheden.

Tænk på en person, som til daglig er blid og venlig. Selv når han er vred, slår han ikke på dem, der har skuffet ham. Når han føler, at han bør slå et uartigt barn, finder han dette hverv ubehageligt; ja, selve muskulaturen i hans arme lammes, og han opgiver sit forehavende. Men når han kommer ind i hæren, får han ordre til at kaste bomber ned på folk, og det gør han så. Handlingen er ikke opstået i hans eget motivsystem, og derfor kontrolleres den ikke af de hæmmende faktorer i hans indre psykologiske system. Under opvæksten har det normale individ lært at beherske de aggressive impulser. Men det er næsten fuldstændig mislykkedes for kulturen at indpode en indre kontrol med handlinger, som har deres oprindelse hos en autoritet. Derfor udgør de sidstnævnte en langt større fare for den menneskelige overlevelse.

Selvopfattelsen

Det er ikke blot vigtigt for mennesker at tage sig godt ud i andres øjne, de skal også tage sig godt ud i egne øjne. Et menneskes ego-forestilling kan være en vigtig kilde til indre kontrol. Når han er fristet til at udføre en brutal handling, kan han vurdere dens konsekvenser for sin ego-forestilling og afstå fra handlingen. Men når personen først har bevæget sig ind i den instrumentale tilstand, er denne vurderingsmekanisme helt borte. Da handlingen ikke længere hidrører fra

motiver, som er hans egne, afspejles den ikke længere i hans ego-forestilling og har ingen konsekvenser for den. Ja, individet erkender ofte en modsætning mellem på den ene side det, han selv ønsker, og på den anden side det, der kræves af ham. Han ser handlingen, også når han selv udfører den, som fremmed for sin natur. Af denne grund er handlinger udført under kommando fra forsøgspersonens synspunkt bogstavelig talt skyldfrie, hvor umenneskelige de end måtte være. Og det er til autoriteten, forsøgspersonen vender sig for at få sit værd bekræftet.

Ordren og den instrumentale tilstand

Den instrumentale tilstand udgør et potentiel, som de konkrete handlinger hidrører fra. Men der kræves noget mere end dette potentiel – nemlig konkrete ordrer, der kan tjene som den udløsende mekanisme. Vi har allerede gjort opmærksom på, at de givne ordrer i almindelighed må være konsistente med autoritetens rolle. En ordre består af to hovedbestanddele: en definition af handlingen og befalingen om at udføre handlingen. (En anmodning indeholder eksempelvis en definition af handlingen, men ikke et krav om, at den skal udføres.)

Ordrene fører da til konkrete, lydige handlinger. Er den instrumentale tilstand blot et andet ord for lydighed? Nej, det er den åndelige tilstand, som øger sandsynligheden for lydighed. Lydighed er det adfærdsmæssige aspekt ved tilstanden. En person kan være i en instrumental tilstand – det vil sige i en tilstand af åbenhed for styring ved en autoritet – uden nogensinde at modtage en ordre og dermed uden at måtte adlyde.

Bindende faktorer

Når et menneske først er trådt ind i den instrumentale tilstand, hvad er det da, der fastholder ham der? Når enkeltstående elementer knyttes sammen i et hierarki, må der være nogle kræfter, som fastholder dem i denne orden. Hvis der ikke er det, vil selv den svageste forstyrrelse medføre, at strukturen brister. Når mennesker er anbragt i et socialt hierarki, skal der derfor være en bindende mekanisme, som kan forlene strukturen med i hvert fald et minimum af stabilitet.

Nogle mennesker fortolker forsøgssituationen som en situation, hvor forsøgspersonen på helt rationel vis kan afveje de modstridende værdinormer, bearbejde faktorerne i henhold til en eller anden åndelig formel og basere sine handlinger på resultatet af en sådan vurdering. På denne måde reduceres forsøgspersonens problem til et spørgsmål om rationel beslutningstagning. Denne analyse ser bort fra et afgørende adfærdsaspekt, som forsøgene illustrerede. Selv om mange forsøgspersoner rent intellektuelt når frem til, at de ikke bør give eleven flere stød, er de ofte ude af stand til at omsætte denne overbevisning i handling. Når man iagttager disse forsøgspersoner i laboratoriet, mærker man deres intense kamp for at frigøre sig fra autoriteten, medens nogle udefinerede, men stærke bånd holder dem fast ved apparatet. En forsøgsperson siger til lederen: »Han kan ikke tåle det. Jeg vil ikke slå den mand ihjel. Kan De høre, han skriger derinde. Han skriger. Han kan ikke tåle det.« Selv om forsøgspersonen på det verbale niveau har besluttet ikke at fortsætte, bliver han ved med at handle i overensstemmelse med lederens ordrer. Mange forsøgspersoner foretager nogle tøvende bevægelser i retning af ulydighed, men synes så at blive holdt tilbage, ligesom af et bånd. Lad os nu undersøge de kræfter, der er stærke nok til at binde forsøgspersonen til rollen.

Den bedste måde at begynde at efterspore disse kræfter på er ved at sige: hvad skal der ske med forsøgspersonen, for at han skal kunne bryde af? Hvilken psykologisk underskov skal han skære sig igennem fra sin plads ved apparatet for at nå frem til en ulydig holdning?

Handlingens proceskarakter

Timen i laboratoriet er en fortløbende proces, hvor hver enkelt handling påvirker den næste. Den lydige handling rækker langt frem i forløbet; efter de indledende instrukser giver forsøgslederen ikke forsøgspersonen ordre til at indlede en ny handling, men blot til at fortsætte med at gøre det, han er i færd med. Den tilbagevendende natur af den handling, der forlanges af forsøgspersonen, skaber i sig selv nogle bindinger. Efterhånden som forsøgspersonen udløser stadig mere smertefulde stød, må han over for sig selv søge at retfærdiggøre det, han har gjort; én form for retfærdiggørelse er at

fortsætte lige til enden. For hvis han bryder af, må han sige til sig selv: »Alt, hvad jeg har gjort indtil nu, er ondt, og det erkender jeg ved at bryde af.« Men hvis han fortsætter, kan han være mere rolig med hensyn til sin hidtidige adfærd. Tidligere handlinger forårsager et ubehag, som neutraliseres ved de følgende handlinger.¹⁸ Forsøgspersonen inddrages således gradvis i den destruktive adfærd.

Situationsbestemte forpligtelser

Bag alle sociale situationer ligger der en af situationen bestemt etikette, som er med til at styre adfærden. For at kunne afbryde forsøget skal forsøgspersonen overtræde det sæt af udtalte regler, som er en del af den sociale situation. Han har indledningsvis lovet at hjælpe forsøgslederen, og nu skal han altså svigte denne forpligtelse. Skønt det forekommer en udenforstående, at den handling at nægte at give eleven stød kan motiveres ud fra moralske overvejelser, opleves handlingen af forsøgspersonen som det at svigte en forpligtelse over for forsøgslederen, og en sådan afvisning er ikke let at gennemføre. Denne sag har en anden side.

Goffman (1959) gør opmærksom på, at enhver social situation bygger på en fungerende samstemmighed mellem deltagerne. En af dens hovedforudsætninger er, at når der først er opstillet en definition af situationen, og deltagerne er blevet enige om den, kan der ikke gøres indvendinger imod den. Ja, en sprængning af den accepterede definition fra en af deltagerens side har karakter af overtrædelse af et moralbud. Åben strid om situationens definition opleves utvetydigt som faldende uden for passende social adfærd.

Mere konkret er, ifølge Goffmans analyse, »samfundet opbygget på det princip, at ethvert individ, som besidder visse sociale karakteristika, har en moralsk ret til at forvente, at andre vurderer og behandler ham i overensstemmelse hermed ... Når et individ opstiller en definition af situationen og derpå stiltiende eller udtrykkeligt hævder at være en person af en bestemt slags, udøver han automatisk et moralsk krav over for de andre, som forpligter dem til at vurdere og behandle ham på den måde, personer af hans slags har ret til at forvente« (s. 185). Da det at nægte at adlyde forsøgslederen er det samme som at afvise hans påstand om at sidde inde med

kompetence og autoritet i denne situation, bliver der nødvendigvis tale om en social utilbørlighed.

Forsøgssituationen er opbygget på en sådan måde, at der ikke er nogen måde, hvorpå forsøgspersonen kan holde op med at give eleven stød uden at krænke forsøgslederens selvdefinition. Eleven kan ikke bryde af og samtidig beskytte autoritetens definition af sin egen kompetence. Derfor må forsøgspersonen frygte, at hvis han bryder af, vil han tage sig arrogant, stædig og uhøflig ud. Sådanne følelser kan, selv om de forekommer af ringe betydning i sammenligning med den vold, der udøves over for eleven, hjælpe med til at holde forsøgspersonen fast i lydigheden. Forsøgspersonen er opfyldt af den slags følelser, og han er ulykkelig ved tanken om at skulle handle imod autoriteten lige op i hans åbne ansigt. Selve tanken om at vende sig imod forsøgsautoriteten, med den dertil hørende nedbrydning af en veldefineret social situation, er så ubehagelig, at mange mennesker er ude af stand til at se den i øjnene.¹⁹ I bestræbelsen på at undgå denne vanskelige situation finder mange forsøgspersoner, at lydighed er et mindre pinefuldt alternativ.

Ved almindelige sociale kontakter tager man ofte nogle forholdsregler for at hindre netop en sådan sprængning af situationen, men forsøgspersonen befinder sig i en situation, hvor han end ikke med den yderste takt kan redde forsøgslederen fra at tabe ansigt. Kun lydighed kan bevare forsøgslederens status og værdighed. Det er en ejendommelighed, at et vist mål af medfølelse hos forsøgspersonen, en modvilje mod at »søre« forsøgslederens følelser, er en del af de bindende faktorer, som hæmmer ulydigheden. En ophævelse af denne ærbødighed kan være lige så pinefuld for forsøgspersonen som for den autoritet, han trodser. Læsere, som tænker, at dette er en triviell iagttagelse, kan prøve at udføre følgende eksperiment. Det vil hjælpe dem til at forstå styrken i den hæmmende kraft, som påvirker forsøgspersonen.

Først skal De tænke på et menneske, som De føler oprigtig respekt for, gerne én, som er mindst en generation ældre end De selv, og som repræsenterer en autoritet på et vigtigt livsområde. Det kan være en respekteret professor, en afholdt præst eller under visse omstændigheder en af Deres forældre. Det skal desuden være en person, De tiltaler med en eller anden titel, for eksempel professor Parsons, Fader Paul

eller dr. Charles Brown. Det skal være en person, som for Dem repræsenterer en ægte autoritets distance og værdighed. For at forstå, hvad det vil sige at overtræde reglerne for omgangen med autoriteter, behøver De blot at henvende Dem til den pågældende person og i stedet for at bruge hans titel, hvad enten det nu er dr., professor eller Fader, tiltale ham ved fornavn eller måske endda med et eller andet øgenavn. Til dr. Brown kan De for eksempel sige: »God morgen, Charlie!«

Idet De nu nærmer Dem til ham, vil De føle ængstelse og en stærk hæmning, som udmærket kan tænkes at forhindre den heldige gennemførelse af forsøget. Måske siger De til Dem selv: »Hvorfor skulle jeg udføre det tåbelige eksperiment? Jeg har altid haft et udmærket forhold til dr. Brown, og nu sætter jeg det på spil. Hvorfor skulle jeg optræde så arrogant over for ham?«

Højst sandsynligt vil De ikke være i stand til at gennemføre den respektløse handling, men blot ved at gøre forsøget vil De nå til en bedre forståelse af de følelser, vore forsøgspersoner oplever.

Sociale situationer – selve de elementer, samfundet er opbygget af – holdes derfor sammen takket være en vis situationsbestemt etikette, hvorved den enkelte person respekterer den definition af situationen, som er fremlagt af en anden, og derved undgår konflikt, forlegenhed og en uheldig afbrydelse af de sociale kontakter. Det mest grundlæggende aspekt ved denne etikette drejer sig ikke om indholdet af det, der meddeles fra den ene person til den anden, men snarere om opretholdelsen af de strukturelle relationer mellem dem. Disse relationer kan være egalitære eller hierarkiske. Når situationen er defineret som værende hierarkisk, vil ethvert forsøg på at ændre den definerede struktur blive oplevet som en overtrædelse af morallove og vil fremkalde ængstelse, skam, forlegenhed og nedsat følelse af selvværd.^{20 21}

Ængstelse

Den frygt, forsøgspersonen føler, er i det store og hele en frygt for noget kommende og viser hen til nogle vage anelser om det ukendte. En sådan diffus anelse kalder vi *ængstelse*.

Hvad er kilden til denne ængstelse? Den hidrører fra individets lange socialiseringsudvikling. Han har i løbet af sin

udvikling fra en rent biologisk skabning til et civiliseret menneske internaliseret det sociale livs grundlæggende regler. Og den mest grundlæggende af dem er respekten for autoriteten. I hans indre håndhæves reglerne ved at et eventuelt brud på dem vil udløse en bølge af omvæltende, ego-truende affekt. De emotionelle tegn, der iagttages i laboratoriet – skælven, nervøs latter, akut forlegenhed – viser, at der sker et angreb på disse regler. Når forsøgspersonen overvejer dette brud, fremkaldes der en ængstelse, som tilsiger ham at træde tilbage fra den forbudte handling og derved skaber en emotionel barriere, som han skal overskride for at kunne trodse autoriteten.

Det er bemærkelsesværdigt, at når først »isen er brudt« gennem den ulydige handling, forsvinder bogstavelig talt al spænding, ængstelse og frygt.

12. Belastning og ulydighed

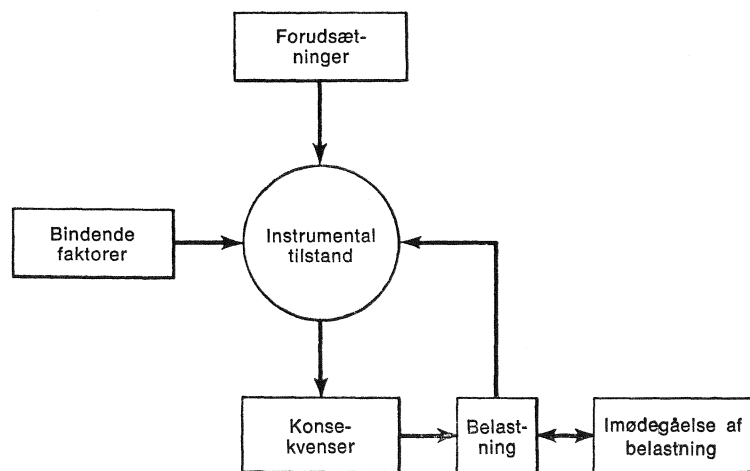
Nogle forsøgspersoner nægter at adlyde. Hvorfor? Vor første tanke er, at det gør de, fordi det er umoralsk at give ofret stød. Men en forklaring på grundlag af et sådant moralsk skøn er ikke fyldestgørende. Det moralske problem ved at give et hjælpeløst offer stød er det samme, hvad enten ofret er langt borte eller tæt ved, men vi har set, at en simpel ændring af de rumlige forhold i væsentlig grad er bestemmende for antallet af mennesker, som nægter at adlyde. Det er snarere en mere generel form for *belastning*, der driver forsøgspersonen til ulydighed, og vi må søge at forstå, hvad belastning vil sige, både ud fra en menneskelig synsvinkel og udtrykt ved den teoretiske model, vi har anvendt i vor analyse.

Teoretisk er der altid en mulighed for, at der opstår en belastning, når en enhed, som kan fungere autonomt, bringes ind i et hierarki, da den autonome enheds krav til systemet er helt anderledes end kravene hos en komponent, der specifikt og alene er indrettet til at fungere i et system. Mennesker kan fungere på egen hånd eller, ved at antage sig roller, gå op i et større system. Men selve det forhold, at der foreligger en evne for begge dele, betyder, at der kræves en art kompromis. Vi er hverken skræddersyede til fuldkomment autonomi eller til totalt at underkaste os et system.

Det er en selvfølge, at enhver kompliceret enhed, som er beregnet til at kunne fungere både autonomt og i et hierarkisk system, har nogle mekanismer til imødegåelse af belastning, for hvis der ikke eksisterede sådanne mekanismer, ville systemet uden videre bryde sammen. Vi vil derfor føje et sidste begreb til vor model, som vi vil kalde imødegåelse af belastning. Og vi vil nu tillade os en kort formel for at opsummere de adfærdsprocesser, vi har iagttaget:

$$L; B > (b - i)$$

$$U; B < (b - i)$$

hvor L repræsenterer lydigheden, U ulydigheden, B de bindende faktorer, b belastningen og i de belastningsimødegående mekanismer. Resultatet bliver lydighed, når de bindende faktorer er stærkere end nettobelastningen (belastningen med fradrag af den imødegående mekanisme), medens resultatet bliver ulydighed, når nettobelastningen er større end de bindende faktoreres styrke.

Belastning

Vore forsøgspersoners oplevelse af belastning er ikke tegn på autoritetens magt, men på dens svaghed, og afslører yderligere et umådeligt vigtigt aspekt ved forsøget: overgangen til den instrumentale tilstand er, for nogle forsøgspersoner, kun delvis.

Hvis den enkelte var gået fuldstændigt op i autoritetssystemet, ville han ikke føle nogen anspændelse, når han fulgte ordrene, ligegyldigt hvor grusomme de var, for han ville kun se de krævede handlinger i lyset af den betydning, autoriteten har lagt i dem, og de ville derfor være fuldtud acceptable for forsøgspersonen. Ethvert tegn på anspændelse er derfor et bevis på, at det ikke er lykkedes for autoriteten at bringe personen i en total instrumental tilstand. Det autoritetssystem, der virker i laboratoriet, er mindre gennemtrængende end de altdominerende systemer, der fik konkret form i Stalins

og Hitlers totalitære strukturer, hvor de underordnede var dybt forankrede i deres roller. Rester af individualisme, som i varierende omfang holdes uden for forsøgslederens autoritet, bevarer nogle personlige værdinormer hos forsøgspersonen og fører til en belastning, som, hvis den er stærk nok, kan resultere i ulydighed. I denne forstand er den instrumentale tilstand, som skabes i laboratoriet, sårbar over for forstyrrelser, ligesom et sovende menneske kan blive forstyrret af en tilstrækkelig kraftig støj. (Under søvnen mindskes menneskets høre- og synsevne stærkt, selv om tilstrækkeligt stærke stimuli kan vække ham af denne tilstand. På samme måde er menneskets moralske dømmekraft stort set suspenderet, når han befinder sig i den instrumentale tilstand, men et tilstrækkelig kraftigt chok kan belaste tilstandens funktionsdygtighed.) Den tilstand, der fremkaldes i laboratoriet, kan siges at svare til et let blund, i modsætning til den dybe søvn, der fremkaldes af en nationalregerings almægtige autoritetssystem.

Kilder til belastning

Kilder til belastning inden for forsøget strækker sig lige fra en primitiv, automatisk udløst afsky over at forvolde et andet menneske smerte til nogle raffinerede beregninger af de mulige juridiske følger:

1. De skrig af smerte, der lød fra eleven, berørte mange deltagere stærkt, og deres reaktioner herpå er omgående, følelsesbestemte og spontane. Sådanne reaktioner kan afspejle nogle medfødte mekanismer, som kan sammenlignes med det ubehag, der fremkaldes af for eksempel den hvinende lyd, når man ridser i glas. I det omfang, deltageren ved sin lydighed udsættes for sådanne påvirkninger, opstår der en belastningstilstand.
2. Desuden vil det at skulle påføre et uskyldigt menneske smerte krænke forsøgspersonens moralske og sociale normer. Disse normer er hos nogle en dybt internaliseret holdning, og hos andre afspejler de et kendskab til de humane adfærdsnormer, samfundet står for.
3. En yderligere kilde til belastning er den udtalte trussel om gengældelse, som forsøgspersonen fornemmer, når han straffer eleven. Nogle føler, at de gør eleven så vred, at han

vil forsøge at hævne sig, når forsøget er forbi; andre at de som et led i forsøget på en eller anden måde vil komme i elevens sted, selv om der ikke er noget i proceduren, der tyder på, at dette vil ske. Andre forsøgspersoner er bange for, at de er mere eller mindre juridisk ansvarlige for deres handlinger, og de spekulerer på, om eleven måske vil lægge sag an mod dem. Alle disse forestillinger om hævn, hvad enten de er reelle eller opdigtede, fremkalder belastning.

4. Forsøgspersonen modtager direktiver fra eleven såvel som fra forsøgslederen; elevens direktiver går ud på, at forsøgspersonen skal standse. Disse ordrer er uforenelige med forsøgslederens stående ordre; selv om forsøgspersonen var fuldstændig lydlig og alene reagerede på de påvirkninger, der kom udefra, og ganske savnede egne værdinormer, ville der opstå en belastning, for han er udsat for modsat rettede be-falinger på samme tid.

5. Det at give ofret stød er uforeneligt med mange forsøgs-personers opfattelse af sig selv. De vil ikke gerne se sig selv som ufølsomme personer, der er i stand til at gøre et andet menneske ondt. Men det er jo netop det, de ser sig i færd med, og deres handlings konfliktindhold udgør en voldsom kilde til belastning.

Belastning og stødpuder

Ethvert træk, som reducerer den psykologiske afstand mellem forsøgspersonens handling og konsekvenserne af handlingen, reducerer også belastningsniveauet. Ethvert middel til at ned-bryde eller udvande den oplevede betydning af handlingen – *jeg gør et menneske ondt* –, gør handlingen lettere at udføre. Opfattelse af en fysisk afstand mellem forsøgsperson og offer og neddæmpning af ofrets smerteskrig reducerer altså belastningen. Selve apparatet, der udløser de elektriske stød, udgør en vigtig stødpude, et præcist og magtfuldt instrument, som skaber en skarp kontrast mellem den lethed, hvormed man kan trykke på en af de 30 kontakter, og den voldsomme virk-ning på ofret. Det at trykke på en kontakt er noget præcist, videnskabeligt og upersonligt. Hvis vore forsøgspersoner hav-de skullet slå på ofret med de bare hænder, ville de have vist sig mere modvillige. Intet er så farligt for menneskets over-levelse som den onde autoritet i forening med stødpudernes

afhumaniserende effekt. Her er der tale om en modsætning mellem det logiske og det psykologiske. Kvantitativt set er det mere ondt at dræbe ti tusinde mennesker ved at kaste en artillerigranat ind i en by end at dræbe ét menneske ved at slå løs på ham med en sten, men det sidstnævnte er langt den vanskeligste handling at udføre. Afstand, tid og fysiske bar-rierer neutraliserer moralfølelsen. Der er bogstaveligt talt ingen psykologiske hæmninger mod et kystbombardement eller mod at kaste napalmbomber ned fra en højde af 20.000 fod. Hvad angår den mand, som sidder ved den knap, der kan udløse ragnarok, har det at trykke på den nogenlunde samme emotio-nelle styrke som at trykke på en knap for at få elevatoren til at komme. Medens teknologien har forstærket menneskets vilje ved at give ham midler til ødelæggelse af andre på lang afstand, har evolutionen ikke formået at opbygge hæmnin-ger mod denne afstandsaggression i lighed med de hæmnin-ger, vi har så rigeligt af, når det drejer sig om konfrontation ansigt til ansigt.²²

Nedbrydning af belastningen

Hvilke mekanismer kan nedbryde belastningen?

Ulydigheden er det endelige middel, hvorved der kan gøres en ende på belastningen. Men det er ikke en handling, der er mulig for alle, og de bindende faktorer, vi tidligere har be-skrevet, gjorde den utilgængelig for mange af forsøgsperso-nerne. I betragtning af, at forsøgspersonerne oplever ulydig-heden som en ekstrem, ja en radikal form for handling i denne sociale situation, er det rimeligt, at de tager deres tilflugt til nogle midler til at reducere belastningen, som er mindre so-cialt nedbrydende. Når belastningen begynder at øges, træder en række psykologiske mekanismer i funktion for at redu-cere dens omfang. I betragtning af menneskets åndelige fleksi-bilitet og dets evne til at eliminere belastninger gennem kogni-tiv tilpasning er det ikke overraskende, at det forholder sig sådan.

- *Omgåelse* er den mest primitive af disse mekanismer: for-søgspersonen skærmer sig mod de følelsesmæssige konsekven-ser af sine handlinger. Vi har tidligere beskrevet, hvordan nogle forsøgspersoner på en akavet måde vendte hovedet bort

for at undgå at se ofret lide. Nogle forsøgspersoner læste med vilje ordene med høj, kraftig stemme for derved at overdøve ofrets protester. Disse forsøgspersoner giver ikke de stimuli, der hidhører fra ofrets lidelser, lov til at nå ind til sig. En mindre iøjnefaldende form for omgåelse opnås ved at vende opmærksomheden bort fra ofret. Dette ledsages ofte af en bevidst koncentration af opmærksomheden omkring den mekaniske del af forsøgsproceduren. På denne måde elimineres ofret psykologisk set som kilde til ubehag. Vi står tilbage med billedet af en lille kontorist, der har travlt med sine papirer og næppe er klar over, hvad der foregår omkring ham.

Medens omgælsen skærmer forsøgspersonen mod de ubehagelige begivenheder, kan *benægtelse* reducere belastningen gennem den intellektuelle mekanisme, der går ud på at afvise kendsgerningerne for at nå frem til en mere beroligende fortolkning af begivenhederne. Iagttagere af nazitiden (se Bettelheim: *The Informed Heart*) peger på, hvor udbredt fænomenet benægtelse var blandt både ofre og forfølgere. Jøder, som selv havde stået lige over for døden, ville ikke acceptere de klare og indlysende beviser på massedrabene. Selv i dag benægter millioner af tyskere, at uskyldige mennesker blev myrdet i massivt omfang af deres regering.

I vort eksperiment er der nogle forsøgspersoner, som benægter, at de stød, de udløser, er smertefulde, eller at ofret overhovedet lider. En sådan benægtelse letter belastningen ved at adlyde forsøgslederen og eliminerer konflikten mellem det at adlyde og det at gøre et andet menneske ondt. Men dramaet i laboratoriet var ganske overbevisende, og kun en brøkdel af forsøgspersonerne tog deres tilflugt til denne hypotese (se kapitel 14). (Selv da er benægtelsens defensive karakter i almindelighed tydelig, som når for eksempel en forsøgsperson, der nægter, at stødene var smertefulde, ikke selv vil prøve at få stød). Det almindeligste for de lydige forsøgspersoner er ikke en benægtelse af begivenhederne, men af ansvaret for dem.

Nogle forsøgspersoner søger at reducere belastningen, mens de samtidig arbejder inden for de regler, autoriteten har opstillet, ved nok at udføre den lydige handling, men »kun ganske let.« Vi husker, at varigheden af de enkelte stød er forskellig og under den ikke-indviede forsøgspersons kontrol. Forsøgspersonerne vil typisk berøre kontakten i en periode

på 500 millisekunder, men andre går ned på kun en tiendedel af denne tid. De rører meget forsigt ved kontakterne, og stødet lyder da som et ganske kort smæld i modsætning til den sædvanlige summen, der varer et halvt sekund. Under samtalerne bagefter understreger disse forsøgspersoner, at de »forsvarede deres menneskelighed« ved at give så kortvarige stød som muligt. En sådan håndtering af belastningen var lettere for dem end at være ulydige. Den muliggør et maksimalt udtryk for den enkeltes godhed inden for et undertrykkende systems begrænsninger. Men der er et element af selvbedrag i denne form for minimal lydighed. Den udfordrer ikke autoriteten. Den kan måske mindske, men ophæver ikke udførelsen af autoritetens vilje, og den har hovedsagelig betydning som balsam på forsøgspersonens egen samvittighed.

Af potentielt større betydning er de påskud, nogle forsøgspersoner anvender for at afsvække de mere grusomme aspekter i forsøget. Nogle forsøgspersoner signalerede det korrekte svar til ofret ved at understrege det med stemmen, når de læste ordene højt. Det vil sige, at de prøvede at sufflere eleven for dermed at forhindre, at han fik stød. Disse forsøgspersoner er villige til at undergrave forsøget, men ikke til at forårsage et åbent brud med autoriteten. De søger at hjælpe eleven uden åbenlys ulydighed. Selv om eleven ikke benytter sig af disse stikord, siger forsøgspersonen undertiden om eleven i den senere samtale, at han prøvede at »give ham et vink.«

Undertiden er disse påskud effektive (som i eksperiment 7, hvor forsøgspersonerne gav eleven svagere stød, end de rapporterede). Men som oftest hjælper det overhovedet ikke. Forsøgspersonen er ude af stand til åbenlyst at handle ud fra sine humane følelser, og han afsvækker dem, så de bliver til et trivielt påskud uden reel betydning. Men selve det »at gøre noget,« selv om det kun er af symbolsk betydning, hjælper ham til at bevare sit billede af sig selv som et godt menneske.

(Ophævelsen af det personlige ansvar er) som vi har påpeget, den vigtigste psykologiske konsekvens af, at man bøjer sig efter autoriteten. Efterhånden som belastningen øges, søger nogle forsøgspersoner yderligere forsikring om, at de ikke er ansvarlige for deres handlinger, og de kan aktivt bede herom som et middel til at reducere belastningen. Se på følgende

samtale mellem forsøgsperson og forsøgsleder. Forsøgspersonen er under betydelig anspændelse nået til 375 volt.

Læreren: Jeg tror, der er sket noget med fyren derinde. Jeg får ikke noget svar. Han skreg, da stødet var svagere. Kan De ikke gå ind og se, hvordan han har det?

Forsøgslederen (*samme saglige ro*): Ikke når vi er begyndt. Vær så venlig at gå videre.

Læreren (*sætter sig ned, sukker dybt*): »Kølig – dag skygge, vand, maling.« Svar nu. Har De det godt derinde? Har De det godt?

Forsøgslederen: Gå venligst videre. Fortsæt. (*læreren trykker på knappen*).

Læreren (*svinger rundt i sin stol*): Der er sket noget med manden derinde. (*Svinger tilbage igen.*) Den næste. »Lav – dollar, halsbånd, måne, maling« (*Vender sig igen*) Der er sket noget med ham derinde. De må hellere se til ham. Han hverken svarer eller noget.

Forsøgslederen: Vær så venlig at fortsætte.

Læreren: De tager hele ansvaret?

Forsøgslederen: Ansvaret er mit. Korrekt. Gå venligst videre. (*Læreren vender tilbage til sin liste, haster gennem ordene så hurtigt han kan, og går videre til og med 450 volt.*)

Læreren: Det var det.

Når forsøgslederen har forsikret forsøgspersonen om, at han ikke har noget ansvar for sine handlinger, forekommer der en mærkbar reduktion af belastningen.

Ansvaret kan skubbes bort på andre måder: det kan overlades til ofret, som da ses som bringende straffen over sig selv. Ofret lastes for at have meldt sig frivilligt til forøget, eller mere ondsindet, for sin dumhed og stædighed. Her bevæger vi os fra flytningen af ansvaret til en ligefrem misbilligelse af ofret. Den psykologiske mekanisme er åbenlys: hvis ofret er en uværdig person, behøver man ikke være bekymret over at have påført ham smerte.²³

Fysisk omdannelse

Omdannelsen af psykisk anspændelse til fysiske symptomer er et ofte iagttaget fænomen i den psykiatriske praksis. I regelen forekommer der en bedring i patientens emotionelle tilstand, når den psykiske spænding absorberes af fysiske symptomer. I dette forsøg ser vi talrige tegn på anspændelse: forsøgspersonerne sveder eller ryster, og i nogle tilfælde ler de nervøst. Sådanne fysiske udtryksformer er ikke alene tegn på spænding, men reducerer den tillige. Belastningen bliver, i stedet for at resultere i ulydighed, afledt i det fysiske udtryk, og derved lettes den spændte tilstand.

Afvigelse

Belastningen fører, når den er stærk nok, til ulydighed, men i begyndelsen giver den anledning til afvigelse. Afvigelse vil sige, at en forsøgsperson giver udtryk for uenighed med det handlingsforløb, der er foreskrevet af lederen. Men denne verbale strid betyder ikke nødvendigvis, at forsøgspersonen vil trodse lederen, for afvigelsen tjener modstridende funktioner. På den ene side kan den være det første trin i en fremadskridende uenighed mellem forsøgspersonen og lederen, en nærmere undersøgelse af forsøgslederens hensigter og et forsøg på at overtale ham til at ændre kurs. Men paradoksalt nok kan den også tjene som en belastningsreducerende mekanisme, en ventil, der gør det muligt for ofret at slippe damp ud uden at ændre sit handlingsforløb.

Afvigelse er mulig, uden at de hierarkiske bånd brydes, og dermed hører den til på et oplevelsesniveau, som er kvalitativt forskelligt fra ulydighed. Mange afvigende individer, som er i stand til at give udtryk for uenighed med forsøgslederen, respekterer alligevel autoritetens ret til at tilsidesætte den opfattelse, de har givet udtryk for. Selv om de har en afvigende mening, er de ikke rede til at handle ud fra denne overbevisning.

Som belastningsreducerende mekanisme er afvigelsen en kilde til beroligelse for forsøgspersonen i henseende til den moralske konflikt, han befinder sig i. Forsøgspersonen erklærer sig offentligt som modstander af at give ofret stød og opstiller dermed et mere tiltrækkende billede af sig selv. På

samme tid opretholder han det underordnede forhold til autoriteten ved at blive ved med at adlyde.

De mekanismer, der er beskrevet her – omgåelse, benægtelse, fysisk omdannelse, den mindst mulige fjelighed, påskud, forsikringen om, at en anden har ansvaret, det at give ofret skylden og den ikke-udførte afvigelse – hører hver for sig sammen med specifikke kilder til belastning. De emotionelle reaktioner reduceres ved omgåelse; selvopfattelsen beskyttes ved hjælp af påskud, minimal lydighed og afvigelse etc. Mere afgørende er det, at disse mekanismer skal ses som tjenende et altoverskyggende formål: *de tillader, at forsøgspersonens forhold til autoriteten kan forblive intakt, ved at den oplevede konflikt reduceres til et tåleligt niveau.*

Ulydighed

Ulydighed er det endelige middel, hvorved belastningssituationen bringes til ophør. Det er en handling, som ikke er let at udføre.

Den indebærer ikke alene en vægring ved at udføre en bestemt ordre fra forsøgslederen, men en omformulering af forholdet mellem forsøgsperson og autoritet.

Der er her tale om et vist element af frygt. Forsøgspersonen har befundet sig låst fast i et veldefineret socialt system. Det at bryde ud fra den tildelte rolle er det samme som, i det små, at skabe en form for oprør. Forsøgspersonens fremtidige samspil med lederen er forudsigeligt, så længe han opretholder den relation, der er fastlagt fra begyndelsen, medens forholdets karakter efter et brud er helt ukendt. For mange forsøgspersoner er der tale om en frygt for, hvad der vil følge efter ulydigheden, ofte iblandet nogle vage forestillinger om hævn fra autoritetens side. Men idet den handling, forsøgslederen kræver, bliver utålelig, indledes der en proces, som hos nogle forsøgspersoner bryder ud i ulydighed.

Dette forløb begynder med en *indre tvivl*, en spænding, som i starten er en rent privat oplevelse, men som uvægerligt begynder at antage en *ydre form*, idet forsøgspersonen meddeler lederen sin frygt eller henleder hans opmærksomhed på ofrets lidelser. Forsøgspersonen forventer, at lederen på en eller anden måde vil udlede den samme slutning af disse kendsgerninger som han selv: at man ikke bør blive ved

med at give stød. Når forsøgslederen undlader at gøre dette, går kommunikationen over til at være en *afvigelse*, idet forsøgspersonen prøver at overtale autoriteten til at ændre handlingsforløbet. Ligesom stødserien består af en trinvis forøgelse af strømstyrken, vil formuleringen af en afvigende mening muliggøre en gradvis bevægelse i retning af et brud med lederen. Det første udtryk for uenighed tilvejebringer, hvor forsigtigt det end er formuleret, et højere plateau, hvorfra det næste udtryk for uenighed kan søsættes. Allerhelst så forsøgspersonen, at lederen lod ofret slippe, så at forsøgets forløb ændredes og nødvendigheden af et brud med lederen dermed elimineredes. I mangel heraf omskabes den afvigende mening til en *trussel* om, at forsøgspersonen vil nægte at udføre autoritetens ordrer. Endelig finder forsøgspersonen, når han har udtømt alle andre muligheder, at han må gå lige til roden af forholdet til forsøgslederen, hvis han skal holde op med at give ofret stød: han bliver ulydig. *Indre tvivl, eksternalisering af tvivlen, afvigelse, trussel, ulydighed*: det er en vanskelig vej, som kun en mindre del af forsøgspersonerne er i stand til at følge lige til enden. Og dog er dette ikke en negativ konklusion, men har karakter af en positiv handling, en bevidst gåen mod strømmen. Det er fjeligheden, der har det passive betydningsindhold. Den ulydige handling kræver mobilisering af de indre ressourcer samt en omdannelse af dem, så de bliver til noget mere end blot indre spekulationer eller en høflig ordveksling, og fører til en aktiv handling.

For de fleste mennesker er det pinfeuldt at skulle svigte det løfte om hjælp, de har givet forsøgslederen. Medens den lydige forsøgsperson lægger ansvaret over på forsøgslederen, tager de, der bliver ulydige, ansvaret for at have ødelagt forsøget. Idet forsøgspersonen er ulydig, tror han, at han har ødelagt forsøget, at han har modarbejdet forskerens mål, og at han har vist sig uegnet til den opgave, han har fået tildelt. Men netop i det øjeblik har han taget den målestok i anvendelse, som vi søgte, og givet en bekræftelse af de humanistiske værdinormer.

Prisen for ulydigheden er en gnavnende følelse af, at man har været troløs. Selv om forsøgspersonen har valgt den moralsk rigtige handling, er han stadig foruroliget over den nedbrydning af den sociale orden, han har afstedkommet, og han

kan ikke helt bortjage den følelse, at han har svigtet en sag, som han havde lovet sin støtte. Det er ham og ikke den lydige forsøgsperson, der oplever byrden af sin handling.

---

13. En alternativ teori: er aggression nøglen?

Jeg har gjort rede for den adfærd, vi agttog i laboratoriet, på den måde, som forekom mig at være den mest meningsfyldte. En alternativ synsvinkel er, at det, vi så i laboratoriet, var *aggression*, en strøm af destruktive tendenser, som blev udløst, fordi situationen gav anledning til det. Denne opfattelse forekommer mig at være forkert, og jeg skal forklare hvorfor. Men lad mig først gengive »aggressions«-argumentet:

Ved aggression forstår vi en impuls eller handling, der går ud på at skade en anden organisme. Ifølge Freud er der destruktive kræfter til stede hos alle individer, men de finder ikke altid udløsning, fordi de hæmmes af overjeget eller samvittigheden. Desuden holder ego-funktionerne – den virkelighedsorienterede side af mennesket – de destruktive tendenser nede. (Hvis vi slår, hver gang vi bliver vrede, vil det til sidst skade os selv, og derfor lægger vi bånd på os). Ja, så uacceptabel er disse destruktive tendenser, at de ikke altid er åbne for en bevidst granskning. Imidlertid presser de stadig på for at finde udløb, og til sidst udløses de i militær vold, i sadistiske fornøjelser, i individuel anti-social ødelæggelseslyst og under visse omstændigheder i selvødelæggelse.

Forsøget tilvejebringer en situation, hvor det er socialt acceptabelt at skade et andet menneske; og forsøgspersonen kan gøre det under dække af at være med til at fremme et højt anset formål: videnskaben.

Individet ser altså på det bevidste plan sig selv som tjener af et socialt værdsat formål, men drivkraften i hans fjelighed kommer af, at han, når han giver eleven stød, tilfredsstiller nogle destruktive tilbøjeligheder, som har rod i hans instinkter.

Dette syn svarer også til den typiske, snusfornuftige fortolkning af den iagttagne adfærd. Første gang forsøget beskrives for almindelige mænd og kvinder, bruger de straks

udtryk som »det er dyret i mennesket, der kommer frem,« sadisme, lysten til at gøre andre ondt, eller den mørke og onde del af sjælen, der strømmer ud.

Selv om de aggressive tilbøjeligheder er en del af den menneskelige natur, har de næppe noget at gøre med den adfærd, vi iagttog i forsøget. De har heller ikke meget at gøre med soldaternes destruktive lydighed, når de er i krig, med bombeflyvere, som dræber tusinder af mennesker på en enkelt mission, eller med det at overhælde en vietnamesisk landsby med sydende napalm. Den typiske soldat dræber, fordi han får besked på at dræbe, og fordi han anser det for sin pligt at adlyde ordrene. Den handling at give ofret stød hidrører fra den kendsgerning, at forsøgspersonerne er blevet integreret i en social struktur og ikke kan komme ud af den igen.)

Lad os tænke os, at forsøgslederen giver forsøgspersonen besked på at drikke et glas vand. Vil det sige, at forsøgspersonen er tørstig? Åbenbart ikke, for han gør blot, hvad han får besked på. Kernen i lydighed er, at den udførte handling ikke svarer til den handlendes motiver, men har sin oprindelse i motivsystemet hos dem, der befinder sig højere oppe i det sociale hierarki.

I vort forsøg har vi et materiale til belysning af dette problem. Man vil huske, at i eksperiment 11 kunne forsøgspersonerne frit bruge det stødniveau, de ønskede, og forsøgslederen gjorde sig umage for at legitimere brugen af alle kontakterne på apparatet. Selv om forsøgspersonerne fik fuld mulighed for at påføre eleven smerte, gav de næsten alle de laveste stød på apparatet, idet det gennemsnitlige stød var 3.6. Men hvis der virkelig var tale om, at nogle destruktive impulser pressede sig på for at finde udløsning, og den enkelte forsøgsperson kunne retfærdiggøre sin brug af høje stødniveauer i videnskabens navn, hvorfor lod de da ikke ofret lide?

Der var kun ringe, om overhovedet nogen tendens hos forsøgspersonerne til at gøre dette. Højest én eller to lod til at føle nogen tilfredsstillelse ved at give eleven stød. Niveauerne kunne på ingen måde sammenlignes med dem, man nåede op på, når forsøgspersonerne fik ordre til at give ofret stød. Der var tale om en helt anden størrelsesorden.

Vi kan se på de undersøgelser af aggression, som er ud-

ført af Buss (1961) og Berkowitz (1962), som anvender et oplæg svarende til vort eksperiment 11. Disse forskeres hensigt var at studere aggressionen i sig selv. Deres forsøg var indrettet på at narre forsøgspersonen for at se, om han ville give stærke stød, når han var vred. Men effekten af disse manipulationer var minimal i sammenligning med det niveau, man nåede op på, når der var tale om at adlyde ordrer. Det vil sige, at ligegyldigt hvad disse forskere gjorde for at tirre, skuffe eller narre forsøgspersonen, så gik han højst et eller to trin op, for eksempel fra trin 4 til 6. Dette repræsenterede en ægte forøgelse af aggressionen. Men tilbage stod, at der var tale om en afgørende forskel mellem den adfærd, han udviste her, og når han adlød ordrer.

Når man iagttog forsøgspersonerne i lydighedsforsøget, kunne man se, at disse personer med få undtagelser udførte en opgave, som var dem ubehagelig og ofte modbydelig, men som de følte sig forpligtet til at gennemføre. Mange protesterede mod at skulle give ofret stød, selv når de var ude af stand til at frigøre sig fra forsøgslederens autoritet. Ind imellem var der en enkelt forsøgsperson, som syntes at finde behag i at få ofret til at skrike. Men han var en sjælden undtagelse.

Et yderligere materiale har vi i forsøgene med rollebytninger (se kapitel 8). I adskillige af disse forsøg fik forsøgspersonerne lejlighed til at give ofret stød, men de gjorde det ikke, medmindre situationens struktur var indrettet netop herpå.

Nøglen til forsøgspersonernes adfærd ligger ikke i en opdæmmet vrede eller aggression, men i arten af deres forhold til autoriteten. De har overgivet sig til autoriteten; de ser sig selv som redskaber for udførelse af hans ønsker; når de én gang er defineret på denne måde, er de ude af stand til at gøre sig fri.

14. Metodeproblemer

Nogle af mine kritikere har en opfattelse af mennesket, som ganske enkelt ikke rummer mulighed for den type adfærd, vi har set i forsøget. De hævder nemlig, at almindelige mennesker ikke vil udløse smertefulde elektriske stød til et protesterende individ, blot fordi de får besked på det. Kun nazister og sadister bærer sig sådan ad. I de foregående kapitler har jeg forsøgt at forklare, hvorfor den iagttagne adfærd fremkommer: hvordan individet indledningsvis indgår i et sæt forpligtelser over for autoriteten, hvordan handlingens indhold omdannes takket være den ramme, den finder sted i, og hvordan de bindende faktorer forhindrer personen i at optræde ulydigt.

Bag kritikken af forsøget ligger en alternativ model af menneskets natur, som siger, at normale mennesker, når de bliver stillet over for valget mellem at skade andre og adlyde autoriteten, vil afvise autoriteten. Nogle af kritikerne er yderligere overbeviste om, at navnlig amerikanerne ikke handler inhumant over for deres medmennesker på en autoritets ordrer. Forsøget betragtes som mangelfuldt i det omfang, det ikke støtter dette syn. De mest almindelige argumenter, hvorved man affærdiger vore resultater, er følgende: (1) de mennesker, der optræder i forsøget, er ikke typiske, (2) de troede ikke på, at de gav ofret stød, og (3) det kan ikke lade sig gøre at generalisere fra laboratoriet til verden i almindelighed. Lad os se på disse punkter ét for ét.

1. *Er de mennesker, der deltog i forsøget, repræsentative for den almindelige befolkning, eller udgør de en særlig gruppe?* Lad mig begynde med en anekdote. Da de første forsøg fandt sted, blev der udelukkende brugt studerende ved Yale som forsøgspersoner, og ca. 60 % af dem adlød fuldtud. En kollega af mig affærdigede straks disse resultater som væ-

rende uden relevans for »almindelige« mennesker, idet han hævdede, at de studerende ved Yale er en yderst aggressiv, konkurrencepræget skare, som er rede til at træde på hinanden ved den mindste anledning. Han forsikrede mig, at hvis man undersøgte »almindelige« mennesker, ville resultaterne blive helt anderledes. Da vi gik videre fra prøveforsøgene til den egentlige forsøgsrække, kom der folk fra alle lag af New Haven-samfundet for at blive brugt i forsøget: akademikere, funktionærer, arbejdsløse og industriarbejdere. *Resultaterne af forsøget var de samme, som vi havde iagttaget hos studenterne.*

Det er rigtigt, at deltagerne i forsøget var frivillige, og man kan spørge, om selve rekrutteringsmetoden introducere en skævhed i forsøgspopulationen.

I vor efterundersøgelse spurgte vi forsøgspersonerne, hvorfor de var kommet. Den største gruppe (17 %) sagde, at de var nysgerrige med hensyn til psykologiske forsøg, 8,9 % nævnedes pengene som hovedgrunden, 8,6 % sagde, at de nærede en særlig interesse for hukommelsesspørgsmål, og 5 % angav, at de mente, de kunne lære noget om sig selv. Motiverne for at melde sig var åbenbart forskelligartede, og der var stor forskel på forsøgspersonerne. Desuden har Rosenthal og Rosnow (1966) vist, at mennesker, der deltager frivilligt i forsøg, er tilbøjelige til at være *mindre* autoritære end dem, der ikke har meldt sig frivilligt. Hvis der altså har været en skævhed som følge af det frivillige element, har det været i retning af at få forsøgspersoner, der var mere tilbøjelige til ulydighed.

Da forsøgene blev gentaget i Princeton, München, Sydafrika og Australien, hvor der hver gang blev brugt lidt anderledes rekrutteringsmetoder samt forsøgspopulationer, som havde nogle andre karakteristika end vore forsøgspersoner, var lydhedsniveauet konstant noget *højere* end det, man fandt ved den undersøgelse, som denne bog beretter om. For eksempel fandt Mantell i München, at 85 % af hans forsøgspersoner fulgte ordrene.²⁴

2. *Troede forsøgspersonerne på, at de gav eleven smertefulde stød.* Den anspændte tilstand hos forsøgspersonerne var et slående bevis på deres oprigtige engagement i forsøgets konflikt, og dette er iagttaget og rapporteret under hele for-

løbet i form af repræsentative båndafskrifter (1963), skalatal (1965) og film 1965a).

Under alle forsøgsbetingelserne blev smerteniveauet af forsøgspersonen betragtet som meget højt, og tabel 6 viser tallene herfor for en repræsentativ forsøgsrække. I eksperiment 2, med stemmekontakt (ofret hørligt, men ikke synligt), var gennemsnittet for lydige forsøgspersoner på 14-punkts skalaen 11.36 og faldt inden for den zone på skalaen, der benævnes »yderst smertefuld.« Over halvdelen af de lydige forsøgspersoner brugte skalaens allerøverste punkt, og i hvert fald én forsøgsperson angav med et +, at »yderst smertefuld« ikke var en tilstrækkelig stærk benævnelse. Af de 40 forsøgspersoner i dette forsøg angav to på skalaen, at de ikke mente, ofret fik smertefulde stød, og begge disse forsøgspersoner adlød.

Det må antages, at forsøgslederens manipulationer ikke har virket efter hensigten på disse personer. Men dette er ikke så enkelt et spørgsmål, da det at nægte at have udført en ubehagelig handling kan være en defensiv funktion, og nogle forsøgspersoner kunne kun se deres egen præstation i et gunstigt lys ved at omfortolke den sindstilstand, de var i, da de udløste de elektriske stød. Spørgsmålet er: var deres manglende tro (på at eleven blev udsat for smerte) en fast holdning eller blot én flygtig idé blandt andre?

Et bredere kvantitativt billede af forsøgspersonernes udsagn om, hvad de troede, kan man blandt andet få ved en omhyggelig gennemgang af svarene på det spørgeskema, der blev

udsendt ca. et år efter at forsøgspersonerne havde deltaget i undersøgelsen. Punkt 4 i spørgeskemaet gengives nedenfor sammen med svarenes fordeling.

Tre fjerdedele af forsøgspersonerne (de to første kategorier) handlede efter deres eget udsagn i den tro, at de udløste smertefulde stød. På dette tidspunkt ville det have været let for dem at nægte, at de havde ladet sig narre. Men kun en femtedel af gruppen angav at have været i alvorlig tvivl.

David Rosenhan ved Swarthmore College gentog forsøget for at få et grundmateriale for yderligere undersøgelser. Han arrangerede en omhyggelig interviewing. Blandt andet fremstillede han interviewer som en af forsøget uafhængig person, der bad om en detaljeret beretning om forsøgspersonens oplevelser, og ved spørgsmålet om tro eller ikke-tro gik han så langt som til at spørge: »Mener De virkelig, at De ikke opdagede, hvad det drejede sig om?« På basis af nogle meget strenge kriterier for fuld accept beretter Rosenhan, at (ifølge uafhængige iagttageres skøn) 60 % af forsøgspersonerne til fulde accepterede forsøgets autenticitet. Efter at have undersøgt disse forsøgspersoners adfærd rapporterer han, at 85 % var fuldt lydige. (Det må nævnes, at Rosenhan brugte en forsøgspopulation, som var yngre end den, der brugtes i de oprindelige forsøg, og dette kan, mener jeg, forklare det højere lydhedsniveau).

Når mine resultater underkastes en tilsvarende statistisk kontrol, ændredes de ikke væsentligt. For eksempel: i eksperi-

Tabel 6. Forsøgspersonernes vurdering af den smerte, ofret følte.

Eksperiment	x Lydige forsøgspers.	x Ulydige forsøgspers.	x I alt
	n	n	
Usynligt offer	13.50 (20)	13.27 (11)	13.42
Stemmecontact	11.36 (25)	11.80 (15)	11.53
Nærhed	12.69 (16)	11.79 (24)	12.15
Berøringsnærhed	12.25 (28)	11.17 (12)	11.93
Nyt grundforsøg	11.40 (26)	12.25 (14)	11.70
Udskiftning af personale	11.98 (20)	12.05 (20)	12.02
Bridgeport-forsøget	11.79 (19)	11.81 (18)	11.80
Kvinder som forsøgspersoner	12.88 (26)	12.07 (14)	12.60
Afstand til autoriteten	11.67 (31)	12.39 (9)	11.83

Tabel 7. Svar på spørgsmål vedrørende forsøgspersonernes tro på, at ofret fik smertefulde elektriske stød.

Under forsøget	Ulydige	Lydige	Alle
1. Jeg troede bestemt, at eleven fik smertefulde stød	62.5 % (230)	47.9 % (139)	56.1 % (369)
2. Selv om jeg var i tvivl, troede jeg, at eleven formentlig fik stød	26.6 % (83)	25.9 % (75)	24.0 % (158)
3. Jeg var ikke sikker på, om eleven fik stød eller ej	6.0 % (22)	6.2 % (18)	6.1 % (40)
4. Selv om jeg var i tvivl, mente jeg, at eleven nok ikke fik stød	7.6 % (28)	16.2 % (47)	11.4 % (75)
5. Jeg var sikker på, at eleven ikke fik stød	1.4 % (5)	3.8 % (11)	2.4 % (16)

ment 2 (stemmekontakt) var der 58 % lydige forsøgspersoner blandt dem, der angav, at de troede på bedraget (kategorierne 1 og 2); af dem, der satte kryds ved kategori 1, var 60 % lydige. Under alle de forskellige forsøgsbetingelser blev andelen af lydige i forhold til andelen af forsøgspersoner, der ikke var lydige, reduceret svagt, når man stillede tallene op på denne måde. Selv efter disse opstillinger forbliver relationerne mellem de enkelte forsøgsbetingelser de samme, og de er uden betydning for den endelige fortolkning.

Alt i alt accepterede de fleste forsøgspersoner forsøgssituationen som ægte; nogle få gjorde det ikke. Inden for de enkelte forsøg var det mit skøn, at to til fire forsøgspersoner ikke mente, de gav ofret semterfulde stød, men jeg indførte den generelle regel, at ingen forsøgsperson skulle tages ud fra vore data, fordi selektiv fjernelse af forsøgspersoner på grundlag af forholdsvis unøjagtige kriterier er den hurtigste vej til uafvidende at opstille hypoteser. Jeg er end ikke i dag rede til at affærdige disse forsøgspersoner, fordi det ikke er klargjort, om deres afvisning af det tekniske bedrag var årsag til deres ulydighed eller en følge af den. Erkendelsesmæssige processer kan tjene til at rationalisere en adfærd, som forsøgspersonen har følt sig tvunget til. Det er meget nemt for en forsøgsperson at forklare sin adfærd ved at erklære, at han ikke troede på, at ofret fik stød, og nogle forsøgspersoner kan have taget denne stilling som en post facto-forklaring. Det kostede dem ingenting, og det kunne i høj grad hjælpe dem til at bevare deres positive selvopfattelse. Det har yderligere den fordel, at det viser, hvor kløgtige de var, når de gennemskuede et omhyggeligt udtænkt bedrag.

Det er imidlertid vigtigere at finde frem til, hvilken rolle benægtelsen spillede for den totale lydigheds- og ulydighedsproces. Benægtelse er én af flere specifikke kognitive tilpasninger, som finder sted under forsøget, og den må placeres korrekt ude fra sin funktion i nogle af forsøgspersonernes adfærd (se kapitel 12).

3. *Er laboratoriesituationen så speciel, at ingen af vore iagttagelser kan bidrage til en generel opfattelse af lydighedens rolle i det sociale liv i bredere betydning?* Nej, ikke hvis man forstår det, vi har iagttaget – nemlig hvor let individerne kan blive et redskab for autoriteten, og hvordan de, når de én gang er defineret på denne måde, er ude af stand til at fri-

gøre sig. De processer, der fører til lydighed mod autoriteten, og som jeg har forsøgt at beskrive mere detaljeret i kapitel 11, forløber på samme måde, så længe den grundlæggende betingelse for deres forekomst eksisterer: nemlig at man er defineret i forhold til en person, som man føler takket være sin status har ret til at foreskrive ens adfærd. Selv om nogle nuancer og detaljer i lydigheden kan være anderledes under andre omstændigheder, forbliver de grundlæggende processer de samme, på nogenlunde samme måde som den grundlæggende proces ved forbrænding er den samme for en brændende tændstik og for en skovbrand.

Spørgsmålet om at generalisere fra det ene forhold til det andet består ikke i en kvantitativ sammenligning mellem det ene og det andet (tændstikken er lille, skovbranden er stor etc.), men beror helt på, om man er nået til en korrekt teoretisk forståelse af den relevante proces. Ved forbrænding forstår vi en proces med en hurtig iltning under elektronaktivitet, og ved lydighed forstår vi en omstrukturering af de indre, åndelige processer i den instrumentale tilstand.

Nogle hævder, at et psykologisk forsøg er en unik foreteelse, og at man derfor ikke kan drage generaliseringer fra den til verden i almindelighed.²⁵ Men det er mere nyttigt at erkende, at enhver social situation har nogle unikke egenskaber, og socialforskerens opgave er at finde frem til de principper, som er gyldige overalt i denne tilsyneladende mangfoldighed.

Det forløb, vi kalder et psykologisk forsøg, har nogle strukturelle grundegenskaber til fælles med andre situationer, hvor der er tale om underordnede og overordnede roller. I alle den slags forhold reagerer individet ikke så meget på indholdet af det forlangte som på arten af sit forhold til den person, der udsteder et forlangende. Ja, hvor en legitim autoritet er kilden til handlingen, tager *relationen magten fra indholdet*. Det er det, der menes med den sociale strukturs indflydelse, og det er det, der demonstreres i det her beskrevne forsøg.

Nogle kritikere har søgt at affærdige resultaterne ved at sige, at adfærden legitimeres af forsøgslederen, som om det gjorde den betydningsløs. Men adfærden legitimeres også i ethvert andet socialt meningsfuldt tilfælde af lydighed, hvad enten det drejer sig om lydigheden hos en soldat, en under-

DEF.

ordnet eller bøddelen i statsfængslet. Det er netop en forståelse af adfærden inden for sådanne hierarkier, undersøgelsen søger at nå frem til. Eichman var jo også et led i en legitim social organisation, og ud fra sin egen synsvinkel passede han sit arbejde godt. Med andre ord handler denne undersøgelse om lydighed, *ikke* hos de undertrykte, som med trusel om brutal afstraffelse tvinges til fjelighed, men hos dem, der beredvilligt samtykker, fordi samfundet har tildelt dem en rolle, og de er motiverede for at leve op til dets krav.

Et andet, mere specifikt spørgsmål drejer sig om, hvorvidt man kan drage en parallel mellem lydigheden i laboratoriet og lydigheden i det nazistiske Tyskland. Tænk for eksempel på forskellen med hensyn til varighed. Laboratorieforsøget varer en time; den nazistiske katastrofe oprulledes over mere end et tiår. Kan den lydighed, man iagttog i laboratoriet, på nogen måde sammenlignes med den, man så i det nazistiske Tyskland? (Kan en tændstikflamme sammenlignes med branden i Chicago i 1898?) Svaret må være, at selv om der er enorme forskelle med hensyn til omstændigheder og omfang, så er der tale om den samme centrale psykologiske proces i begge begivenheder.

I laboratoriet betragter almindelige mennesker, takket være en række enkle manipulationer, ikke længere sig selv som ansvarlige led i den årsagskæde, der fører til, at et menneske påføres smerte. (Den måde, hvorpå ansvaret skubbes bort, og individerne bliver tankeløse formidlere af handlingen, er af generel betydning.) Man kan atter og atter finde vidnesbyrd herom, når man læser om krigsforbryderprocesserne i Nürnberg, om de amerikanske mord i My Lai og om kommandanten i Andersonville. Det fællestræk, vi finder hos soldaten, partifunktionæren og den lydige forsøgsperson, er den samme ubegrænsede evne til at give efter for autoriteten samt brugen af identiske åndelige mekanismer til at reducere belastningen ved dette at gøre et hjælpeløst offer ondt. Samtidig er det naturligvis vigtigt at gøre sig nogle af forskellene klart mellem vore forsøgspersoners situation og tyskernes under Hitler.

Forsøget fremstilles for vore forsøgspersoner på en måde, som understreger dets positive menneskelige værdier: en øget viden om indlærings- og hukommelsesprocesserne. Disse for-

mål er i overensstemmelse med almindelige kulturelle værdinormer. Lydigheden er blot et redskab i arbejdet på disse mål. Derimod var de mål, det nazistiske Tyskland forfulgte, i sig selv moralsk forkastelige og blev erkendt som sådan af mange tyskere.²⁶

Opretholdelsen af lydigheden hos vore forsøgspersoner er i høj grad afhængig af, at der er tale om en kontakt ansigt til ansigt i situationen, og dermed om en overvågning. Vi så, hvordan lydigheden faldt brat, når forsøgslederen ikke var til stede. De former for lydighed, der forekom i Tyskland, var i langt højere grad afhængige af en internalisering af autoriteten, og de var formentlig mindre bundet til en konstant overvågning minut for minut. Jeg vil tro, at en sådan internalisering kun kan forekomme gennem relativt langvarige indoktrineringsprocesser af en art, som ikke er mulig i løbet af en time i laboratoriet. Derfor var de mekanismer, der bandt tyskeren til lydighed, ikke den rent momentane forlegenhed og skamfølelse ved at være ulydig, men nogle mere internaliserede straffemekanismer, som kun kan udvikles gennem et langvarigt forhold til autoriteten.

Andre forskelle bør nævnes kort: det at gøre modstand mod nazismen var i sig selv en helt modig handling og ikke nogen ligegyldig beslutning, og straffen var muligvis døden. Trusler og straf lå altid lige om hjørnet, og ofrene selv var blevet grundigt bagvasket og skildret som uværdige til at leve eller til at tage imod andres venlighed. Endelig fik vore forsøgspersoner af autoriteten at vide, at det, de gjorde ved deres offer, kunne være midlertidigt smertefuldt, men at det ikke ville forårsage permanente skader, medens de tyskere, der var direkte involveret i tilintetgørelsen, vidste, at de ikke blot forvoldte smerte, men ødelagde menneskeliv. Således kan det, der skete i Tyskland fra 1933 til 1945, til syvende og sidst kun forstås fuldtud som et udtryk for et unikt historisk forløb, som aldrig vil gentage sig på nøjagtig samme måde.

Men essensen af lydighed som psykologisk proces kan forstås, hvis man studerer den enkle situation, hvor en mand af en legitim autoritet får besked på at gøre en tredje person ondt. Denne situation befandt både vor forsøgsperson og den tyske undersåt sig i, og den fremkaldte hos dem et sæt parallelle psykologiske mekanismer.

En undersøgelse, som blev offentliggjort i 1972 af H. V. Dicks, kaster yderligere lys over dette problem. Dicks interviewede tidligere medlemmer af SS-koncentrationslejrpersonale og Gestapo-enheder, og ved afslutningen af sin undersøgelse sammenligner han sine iagttagelser med lydighedsfor søgene. Han finder klare paralleller for så vidt angår de psykologiske mekanismer hos sine SS- og Gestapo-interviewpersoner og forsøgspersonerne i laboratoriet:

Milgram var ... i stand til at identificere det begyndende behov for at tale nedsættende om ofret ... vi ser den samme tendens som for eksempel hos BS, BT og GM (interviewede personer i Dicks' undersøgelse) ... Lige så vigtig for en vurdering af positionen som det »lille hjul i maskineriet« som moralsk forsvar var Milgrams beretning om forsøgspersoner, der senere kunne erklære, at »de var overbeviste om det forkerte i det, de blev bedt om at gøre,« og derved kunne føle, at de selv var retskafne nok. Deres retskaffenhed var ineffektiv, da de ikke kunne få sig selv til at trodse autoriteten. Dette resultat minder os om den totale spaltning hos et menneske som PF (medlem af SS), som bagefter var i stand til at føle stor harme over for det, han havde skullet gøre.

Milgrams forsøg har afsløret den »alt for menneskelige« tilbøjelighed til konformitet og lydighed over for gruppeautoriteten ... Hans arbejde har også peget på nogle af de ego-forsvar, som senere blev brugt som retfærdiggørelse både af hans »almindelige« forsøgspersoner og af mine SS-folk. ...

Den nu afdøde Gordon W. Allport holdt af at kalde dette forsøgsoplæg »Eichmann-forsøget,« for han så i forsøgspersonens situation noget, der mindede om den position, den berygtede Nazi-bureaukrat befandt sig i, som ved at »gøre sit arbejde« havde bidraget til udryddelsen af millioner af mennesker. »Eichmann-forsøget« er måske en passende betegnelse, men det bør ikke få os til at misforstå betydningen af denne undersøgelse. Hvis man alene koncentrerer interessen om nazisterne, hvor afskyelige deres handlinger end var, og kun betragter sådanne meget omtalte grusomheder som relevante for denne undersøgelse, har man helt misforstået, hvad det egentlig drejer sig om. For undersøgelserne drejer

sig hovedsagelig om den almindelige og rutinemæssige destruktion, som udføres af ganske almindelige mennesker, der blot adlyder ordrer.

Det dilemma, som konflikten mellem samvittighed og autoritet opstiller, er en uløselig bestanddel af samfundet, og det ville findes, selv om det nazistiske Tyskland aldrig havde eksisteret. At se på problemet, som om det var et rent historisk spørgsmål, er at bringe det på bedragerisk afstand.

Nogle affærdiger eksemplet med nazisterne med, at vi lever i et demokrati og ikke i en autoritær stat. Men i virkeligheden fjerner dette ikke problemet. For problemet er ikke det autoritære system som politisk organisationsform eller som et sæt særlige psykologiske holdninger, men selve autoriteten. Det autoritære system kan vige for en demokratisk praksis, men selve autoriteten kan ikke elimineres, så længe samfundet skal fortsætte i den form, vi nu kender.²⁷

I demokratierne bringes personer til magten gennem folkevalg. Men når de først er indsat, har de i lige så høj grad magt som de, der når dertil ved andre midler. Og som vi har set mange gange, kan også de befalinger, den demokratisk valgte autoritet udsteder, være i modstrid med samvittigheden. Importen og underkuelsen af millioner af negre, udslettelsen af den indianske befolkning i Amerika, interneringen af japanere i Amerika, brugen af napalm mod civile i Vietnam – alt dette er barske fremgangsmåder, som har haft deres rod i en demokratisk nations autoritet, og som folk reagerede på med den forventede lydighed. I hvert enkelt tilfælde blev der rejst moralske indvendinger mod den pågældende handling, men den typiske reaktion hos den almindelige mand var at adlyde ordrerne.

Jeg blev umådeligt forbavset, da jeg på mine foredragsrejser til universiteter over hele landet mødte unge mennesker, der var forfærdede over forsøgspersonernes adfærd og erklærede, at de aldrig ville bære sig sådan ad, men som nogle få måneder senere blev indkaldt til militærtjeneste og uden

anger udførte handlinger, der måtte få det at give ofret elektriske stød til at blegne. I denne henseende er de hverken bedre eller værre end mennesker fra enhver anden tid, der lod sig bruge til autoritetens formål og blev redskaber for dens destruktive forehavender.

Lydighed og Vietnam-krigen

Hver ny generation må selv gøre sine erfaringer om lydighedens problem. USA har fornylig afsluttet en kostbar og kontroversiel krig i Sydøstasien.

Listen over de umenneskelige handlinger, der blev begået af ganske almindelige amerikanere i Vietnamkrigen, er for lang til at blive opregnet i detaljer her. Læseren henvises til forskellige afhandlinger om emnet (Taylor, 1970; Glasser, 1971; Galberstam, 1965). Vi kan nøjes med at nævne, at vore soldater rutinemæssigt brændte landsbyer af, anvendte napalm i store mængder, brugte den mest avancerede teknologi mod de primitive hære, afløvede store landområder, gennemtvang evakuering af syge og gamle af hensyn til militære formål og direkte massakrerede hundreder af ubevæbnede civilpersoner.

For psykologen fremstår disse handlinger ikke som upersonlige historiske begivenheder, men som handlinger udført af mennesker som os selv, der er blevet omskabt af autoriteten og dermed har opgivet al sans for individuelt ansvar for deres handlinger.

Hvordan går det til, at et ellers anstændigt menneske i løbet af nogle få måneder kommer i en situation, hvor han dræber andre mennesker uden at hæmmes af sin samvittighed?

For det første skal han flyttes fra en position uden for det militære system til en position indenfor. Det velkendte indkaldelsesbrev udgør den formelle mekanisme. En loyalitetsed bruges til yderligere at forstærke rekruttens engagement i den nye rolle.

Det militære uddannelsesområde er fysisk adskilt fra samfundet i øvrigt for at sikre, at der ikke optræder konkurrerende autoriteter. Der uddeles belønning og straf alt efter, hvor godt man adlyder. En periode på adskillige uger tilbringes med grundtræning. Selv om dennes formål angiveligt

er at lære rektruten nogle militære færdigheder, er den fundamentale hensigt at nedbryde alle rester af individualitet og selvstændighed.

Hovedformålet med de timer, der tilbringes på eksercerpladsen, er ikke at lære den enkelte at marchere og præsentere gevær korrekt. Målet er disciplin og at skabe en synlig udtryksform for individets underkastelse under organisationen. Kolonner og delinger marcherer snart som én mand, idet hver enkelt reagerer på sergentens autoritet. Den slags formationer består ikke af selvstændige individer, men af robotter. Hele formålet med den militære træning er at reducere den menige til denne tilstand, at udslette alle spor af jeg'et og ved den stadige gentagelse at sikre en internaliseret accept af den militære autoritet.

Før afsendelsen til krigszonen gør autoriteten sig stor ulejlighed med at definere betydningen af soldatens handlinger på en måde, der sætter dem i forbindelse med samfundets værdsatte idealer og højere mål. Rekrutterne får at vide, at de mennesker, han møder i kampen, er hans nations fjender, og at hans land er i fare, hvis de ikke udslettes. Situationen defineres på en måde, som får grusomme og umenneskelige handlinger til at forekomme berettigede. I Vietnamkrigen var der yderligere et element, der gjorde grusomhederne lettere: fjenden tilhørte en anden race. Vietnameseerne blev i regelen omtalt som »gooks«, som om de var laverestående mennesker og ikke værdige til medfølelse.

I selve krigszonen indtræder der en ny virkelighed; nu står soldaten over for en modstander, som er uddannet og indoktrineret på samme måde som han selv. Enhver desorganisation i soldatens egne rækker udgør en fare for hans enhed, for den vil da være en mindre effektiv kampenhed og risikerer at lide nederlag. Bevarelse af disciplinen bliver altså en overlevelseshæft, og soldaten har ikke stort andet valg end at adlyde.

I den rutinemæssige udførelse af sine pligter oplever soldaten ingen individuelle hæmninger mod det at dræbe, såre eller lemlæste andre, hvadenten de er soldater eller civile. Takket være hans handlinger må mænd, kvinder og børn lide og dø, men han ser ikke disse begivenheder som personligt relevante. Han udfører den opgave, han har fået pålagt.

Tanken om at nægte at adlyde eller at »hoppe af« falder nogle soldater ind, men den faktiske situation, de nu befinder sig i, synes ikke at åbne mulighed herfor. Hvor skulle de gå hen? Desuden er der strenge straffe for opsætsighed, og endelig er der en magtfuld, internaliseret basis for lydigheden. Soldaten bryder sig ikke om at tage sig ud som en, der er fej, illoyal eller uamerikansk. Situationen er defineret på en sådan måde, at han kun gennem lydighed kan se sig selv som patriotisk, modig og mandig.

Han har fået at vide, at han dræber andre for en retfærdig sags skyld. Og denne definition kommer fra allerhøjeste sted – ikke bare fra hans korporal eller fra de højere officerer i Vietnam, men fra selve præsidenten. Man reagerer med vrede mod dem, der protesterer mod krigen hjemme i USA. For soldaten er låst fast i en autoritetsstruktur, og de, der siger, at det er djævelens værk, han udfører, truer selve de psykologiske tilpasningsmekanismer, der gør hans liv udholdeligt. Bare det at komme igennem dagen og at holde sig i live er vanskeligt nok; der er ikke tid til at spekulere på moral.

For nogle er overgangen til den instrumentale tilstand kun delvis, og de humane værdinormer bryder igennem. Sådanne samvittighedsstyngede soldater er, hvor få de end måtte være, potentielle kilder til uro, og de bliver udskilt fra enheden.

Men her lærer vi noget vigtigt om organisationens funktion. Et enkelt individs frafald er af ringe betydning, så længe det kan begrænses hertil. Han kan erstattes af den næste mand i rækken. Den eneste fare for militærets funktion ligger i den mulighed, at en enkelt desertør kan påvirke andre. Derfor må han isoleres eller straffes strengt for at undgå, at andre følger hans eksempel.

I mange tilfælde hjælper teknologien til at reducere belastningen, fordi den etablerer nogle nødvendige stødpuder. Napalm kastes ned over civilbefolkningen fra en højde af 10.000 fod; det er ikke mennesker, men små glimt på en oscillograf, der er målet for Gatling-geværerne.

Krigen går videre; almindelige mennesker handler med en grusomhed og hårdhed, som får vore forsøgspersoners adfærd til at tage sig ud som den rene barneleg. En afslutning på krigen når man ikke til gennem de enkelte soldaters nægtelse, men gennem en ændring af regeringens politik; soldaterne nedlægger våbnene, når de får besked på det.

Før krigen er slut, kommer en adfærd for dagen, som bekræfter vore sørgeligste anelser. I Vietnamkrigen afslørede massakren ved My Lai med særlig tydelighed det problem, som denne bog behandler. Her beretter en af deltagerne om episoden i et interview med Mike Wallace fra CBS News:

Spm. Hvor mange var der i hver helikopter?

Sv. Fem. Vi landede ved siden af landsbyen, og vi stillede op på række og begyndte at gå hen imod landsbyen. Og der var en mand, en vietnameser i hytten, og han lå helt sammenkrøbet derinde, og manden råbte, at der var en vietnameser derovre.

Spm. Hvor gammel var den mand? Jeg mener, var det en soldat eller en ældre mand?

Sv. En ældre mand. Og manden kravlede ud og sagde, at der var en vietnameser derovre, og så råbte sergent Mitchell tilbage og sagde skyd ham.

Spm. Sergent Mitchell havde kommandoen over jer?

Sv. Han havde kommandoen over hele gruppen. Nå, og så skød manden ham. Så gik vi ind i landsbyen, og vi begyndte at gennemse den og samle folk sammen.

Spm. Hvor mange?

Sv. Ja, der var omkring 40–50 mennesker, som blev samlet sammen midt i landsbyen. Og vi anbragte dem der, det var som en lille ø, dér midt i landsbyen ... Og ...

Spm. Hvad slags mennesker – mænd, kvinder og børn?

Sv. Mænd, kvinder og børn.

Spm. Spædbørn?

Sv. Spædbørn. Vi fik dem drevet sammen. Vi fik dem til at sætte sig ned, og løjtnant Calley kom over og sagde: »I ved nok, hvad I skal gøre med dem, ikke?« Og jeg sagde jo. Jeg regnede med, at han bare ville have, at vi skulle bevogte dem. Så gik han, og 10–15 minutter senere kom han tilbage og sagde: »Hvorfor har I ikke slået dem ihjel endnu?« Og jeg sagde, jeg troede ikke, De ville have os til at dræbe dem, jeg troede bare vi skulle bevogte dem. Han sagde: »Nej. Jeg vil have dem skudt.« Så ...

Spm. Sagde han det til jer allesammen eller kun til Dem?

Sv. Ja, jeg stod jo lige over for ham. Så ... men de andre 3–4 fyre hørte det, og så gik han 10–15 fod tilbage

og begyndte at skyde på dem. Og han sagde, at jeg skulle begynde at skyde. Så begyndte jeg at skyde. Jeg hældte omkring fire magasiner ind i flokken.

Spm. De brugte fire magasiner ... og det er ...

Sv. M-16.

Spm. Og hvor mange magasiner – jeg mener hvor mange –

Sv. Jeg havde sytten skud i hvert magasin.

Spm. Så skød De altså sådan noget som 67 skud?

Sv. Ja.

Spm. Og De dræbte hvor mange? På det tidspunkt?

Sv. Ja, det er jo et automatisk gevær, så man kan ikke – man spreder jo magasinet ud over dem, så man kan ikke vide, hvor mange man har dræbt, for det går stærkt. Men jeg har nok dræbt 10 eller 15.

Spm. Mænd, kvinder og børn?

Sv. Mænd, kvinder og børn.

Spm. Og spædbørn.

Sv. Også spædbørn.

Spm. Og så samlede De flere sammen?

Sv. Vi samlede flere sammen og vi havde samlet omkring 7–8 mennesker i en hytte, og så ville vi kaste en håndgranat ind til dem. Og en eller anden gik ned i den dybe grøft og sagde, at vi skulle føre dem over til denne grøft, og så tog vi dem ud igen og førte dem derover – og på det tidspunkt havde vi allerede fået dem derover, og der var 70–75 mennesker i alt. Så smed vi vores derved også og løjtnant Calley sagde, han sagde til mig: »Soldat, vi har mere arbejde at gøre.« Og så begyndte han at skubbe dem ned i grøften og begyndte at skyde.

Spm. Skubbede han dem ned i grøften?

Sv. Ja, ned i krøften. Det var en dyb afløbsgrøft. Og så begyndte vi at skubbe dem ned, og vi begyndte at skyde dem; vi var allesammen med til at skyde på dem ...

Spm. Og det var – mænd, kvinder og børn?

Sv. Mænd, kvinder og børn.

Spm. Og spædbørn?

Sv. Også spædbørn. Vi skød på dem, og der var én, der sagde, at vi skulle bruge enkeltskud for at spare ammunition. Så gjorde vi det, og vi skød nogle runder mere ...

Spm. Hvorfor gjorde De det?

Sv. Hvorfor jeg gjorde det? Fordi jeg fik besked på det, og det var som om – på det tidspunkt følte jeg, at det var det rigtige, jeg gjorde, fordi som jeg har sagt, jeg har jo mistet nogle kammerater. Jeg mistede en meget god kammerat, Bobby Wilson, og det pinte mig meget. Så da jeg havde gjort det her, var jeg godt tilfreds, men senere på dagen begyndte det at genere mig.

Spm. De er gift?

Sv. Ja.

Spm. Børn?

Sv. To.

Spm. Hvor gamle er de?

Sv. Drengen er to et halvt, og den lille pige er halvandet år.

Spm. Nu kan jeg ikke lade være at tænke på ... når man er far til to børn ... hvordan kan man så skyde på børn?

Sv. Jeg havde ikke den lille pige dengang. Kun drengen.

Spm. Hm. Hvordan bærer man sig ad med at skyde spædbørn?

Sv. Det ved jeg ikke. Det gør man bare.

Spm. Hvor mange mennesker vil De tro, der blev dræbt den dag?

Sv. Omkring 170, vil jeg tro.

Spm. Hvordan kommer De til det tal?

Sv. Det var hvad jeg kunne se.

Spm. De mener altså, at der var så mange, og selv var De ansvarlig for hvor mange?

Sv. Det skal jeg ikke kunne sige.

Spm. 25? 50?

Sv. Jeg ved det ikke. Kun at det var for mange.

Spm. Og hvor mange soldater var med til selve skydningen?

Sv. Ja, det kan jeg heller ikke sige. Der var andre... der var en anden deling, og ... men jeg kan ikke sige hvor mange.

Spm. Men disse civile blev altså stillet op og skudt? De blev ikke dræbt i krydsild?

Sv. De blev ikke stillet på række. De (blev) bare skubbet ned i en grøft, eller de sad bare – og blev skudt.

Spm. Hvad gjorde disse civile – især kvinderne og børnene

og de gamle mænd – hvad gjorde de? Hvad sagde de til Dem?

Sv. De sagde ikke ret meget. De blev bare skubbet af sted, og de gjorde hvad de fik besked på.

Spm. De bad ikke for sig, eller sagde »nej, nej« eller ...

Sv. Jo. De bad for sig og sagde »nej, nej,« og mødrene knugede børnene ind til sig og ... men de blev ved med at skyde. Altså vi blev ved med at skyde. De svingede med armene og bad for sig ...

(New York Times, 25. nov. 1969).

Der blev ikke anlagt sag mod soldaten for hans rolle ved My Lai, da han ikke længere var under militær jurisdiktion på den tid, da massakren blev offentligt kendt.²⁸

Når man læser referaterne af My Lai-episoden, af Eichmannsagen og af sagen mod løjtnant Henry Wirz, kommandanten i Andersonville,²⁹ går følgende temaer igen:

1. Vi finder en række mennesker, som udfører deres arbejde og snarere styres af et administrativt end af et moralsk syn.

2. De involverede personer skelnede faktisk mellem det at udslette andre mennesker som et spørgsmål om pligt og på den anden side deres personlige følelser. Deres oplevelse af moral står i forbindelse med, at alle deres handlinger styres af ordrer fra en højere autoritet.

3. De enkeltes normer for *loyalitet*, *pligt* og *disciplin* skriver sig fra hierarkiets tekniske behov. De opleves af den enkelte som nogle yderst personlige moralbud, men på det organisationsmæssige plan er de simpelthen den tekniske forudsætning for opretholdelsen af systemet som helhed.

4. Der forekommer ofte en sproglig modifikation, så at handlingerne ikke på det verbale niveau kommer i direkte konflikt med de verbale, moralske begreber, som er et led i hvert enkelt menneskes opdragelse. Nogle eufemismer begynder at dominere sproget – ikke på en letfærdig måde, men som et middel til at beskytte den enkelte mod de fulde moralske følger af hans handlinger.

5. Den underordnede skubber i tankerne ansvaret opad. Ofte fremsættes der anmodninger om »autorisation«. Ja, de

gentagne anmodninger om autorisation er altid et tidligt tegn på, at den underordnede på et eller andet niveau føler, at der er tale om overtrædelse af en moralsk regel.

6. Handlingerne retfærdiggøres næsten altid ud fra et sæt konstruktive formål og bliver betragtet som ædle i lyset af et eller andet højere, ideologisk mål. I vort forsøg tjener man videnskaben, når man giver ofret elektriske stød mod hans vilje; i Tyskland blev udslettelsen af jøderne fremstillet som en »hygiejnisk« proces rettet mod det »jødiske utøj« (Hilberg, 1961).

7. Der vil altid være et element af dårlig opførsel i det at modsætte sig det destruktive handlingsforløb eller i blot at gøre det til genstand for samtale. I Nazityskland blev det selv blandt dem, der i særlig grad identificerede sig med »Endlösung«, betragtet som uhøfligt at tale om drabene (Hilberg, 1961). Forsøgspersonerne i vore forsøg oplever i reglen deres ulydighed som pinlig.

8. Når forholdet mellem forsøgsperson og autoritet forbliver intakt, gør nogle psykologiske tilpasningsmekanismer sig gældende, så at belastningen ved at udføre umoralske befalinger lettes.

9. Lydigheden tager ikke form af en dramatisk konfrontation mellem modsatrettede viljer eller filosofier, men er et led i en bredere sammenhæng, hvor de sociale relationer, karrierebestræbelser og tekniske rutiner angiver den dominerende tone. Det, vi iagttager, er som regel ikke en heroisk skikkelse, som kæmper med sin samvittighed, eller en sygeligt aggressiv mand, der skånselsløst udnytter en magtsituation, men en funktionær, som har fået en opgave at udføre, og som bestræber sig på at skabe det indtryk hos andre, at han er dygtig til sit arbejde.

Lad os nu vende tilbage til forsøgene og søge at fremdrage hovedpunkterne i dem. Den adfærd, der åbenbarede sig i de her refererede forsøg, er en normal menneskelig adfærd, som blot blev afsløret under forhold, som med særlig klarhed viser den risiko for den menneskelige overlevelse, der er indbygget i vor egenart. Og hvad er det, vi har set? Det er ikke aggression, for der var ikke tale om vrede, hævngherrighed eller had hos dem, der gav ofret elektriske stød. Vist bliver mennesker undertiden vrede; de kan handle hadefuldt og eks-

plodere i raseri mod andre. Men det var der ikke tale om her. Noget langt farligere kommer for dagen: evnen hos mennesket til at svigte sin menneskelighed, ja den uafviselige nødvendighed af at gøre det, når han lader sine unikke personlighed gå op i overordnede strukturer.

Dette er en skæbnsvanger svaghed, naturen har nedlagt i os, og som i det lange løb kun giver vor art en beskedent chance for overlevelse.

Det er skæbnens ironi, at egenskaber som loyalitet, disciplin og selvpofelse, som vi sætter så højt hos den enkelte, netop er de egenskaber, der skaber de destruktive krigsmaskiner og binder mennesker fast til ildesindede autoritetssystemer.³⁰

Det enkelte menneske har en samvittighed, som i større eller mindre grad tjener til at kontrollere den uhemmede strøm af impulser, der kan være destruktive for andre. Men når han lader sin person opgå i en organisationsstruktur, erstatter en ny skabning det autonome menneske, og det bliver upåvirkeligt for den individuelle morals begrænsninger, fri for humane hæmninger, og kun opmærksomt på autoritetens straffe.

Hvor går grænsen for en sådan lydighed? Vi forsøgte på mange punkter at etablere en grænse. Vi lod ofret skrike; det var ikke nok. Ofret talte om hjertebesvær; forsøgspersonerne blev ved med at give ham elektriske stød, når de fik besked på det. Ofret bad om at blive givet fri, og hans svar registreredes ikke længere på skærmen; forsøgspersonerne blev ved med at give ham stød. Fra starten havde vi ikke forestillet os, at så drastiske forholdsregler ville blive nødvendige for at fremkalde ulydighed, og hvert enkelt trin blev først føjet ind, når den hidtidige teknik havde vist sig klart ineffektiv. Det sidste forsøg på at etablere en grænse var eksperimentet med berøringsnærhed. Men den allerførste forsøgsperson i dette eksperiment undtvang ofret, da han fik besked på det, og fortsatte lige til det højeste stødniveau. En fjerdedel af forsøgspersonerne i dette forsøg bar sig ad på tilsvarende måde.

Resultaterne, som vi så og oplevede dem i laboratoriet, forekommer nærværende forfatter foruroligende. De rejser den mulighed, at den menneskelige natur – eller nærmere betegnet den form for karakter, der fremelskes i det amerikan-

ske demokratiske samfund, – ikke kan påregnes at ville beskytte borgerne mod brutal og umenneskelig behandling under en ildesindet autoritets ledelse. En væsentlig del af befolkningen gør, hvad de får ordrer til, uanset handlingens indhold, og uden at deres samvittighed sætter grænser, så længe de fornemmer, at ordren kommer fra en legitim autoritet.

I en artikel med overskriften »Farerne ved lydighed« skrev Harold J. Laski:

... civilisation betyder frem for alt en uvilje mod at påføre andre unødigt smerte. Ud fra denne definition kan de af os, som tankeløst accepterer autoritetens ordrer, ikke hævde at være civiliserede mennesker.

... vor opgave er, hvis vi ønsker at leve et liv, som ikke ganske er berøvet mening og indhold, intet at acceptere, som er i modstrid med vor fundamentale holdning, blot fordi det kommer til os fra traditionen, konventionen eller autoriteten. Det kan så vise sig, at vi har uret; men vor selvstændighed ødelægges ved roden, hvis de regler, vi bliver bedt om at acceptere, ikke falder sammen med de normer, vi selv føler. Det er derfor, betingelsen for frihed i enhver stat altid må være en udbredt og konsekvent skepsis over for de regler, magten vil pålægge os.

Tillæg I. Etiske problemer i forskningen

Formålet med den her beskrevne undersøgelse var at studere lydighed og ulydighed over for autoriteten under forhold, som muliggjorde en omhyggelig granskning af fænomenet. Et menneske fik af en forsøgsleder besked på at adlyde et sæt stadig mere ubarmhjertige ordrer, og vor interesse var nu at se, hvornår han ville holde op med at adlyde. Et vist element af teateragtig iscenesættelse var nødvendig i tilrettelæggelsen af de rette betingelser for iagttagelse af adfærden, og der blev brugt en del tekniske bedrag (som for eksempel at ofret kun tilsyneladende fik stød). Derudover var det meste af det, der foregik i laboratoriet, snarere noget, som blev opdaget efterhånden end noget, der var planlagt på forhånd.

For nogle kritikere har hovedanstødsstenen i forsøget imidlertid ikke været det, at forsøgspersonerne adlød, men at forsøget overhovedet blev udført. Blandt de professionelle psykologer opstod der en vis polarisering.³¹ Forsøget blev både stærkt rost og skarpt kritiseret. I 1964 angreb dr. Diana Baumrind forsøgene i *American Psychologist*, hvor jeg senere offentliggjorde dette svar:

...I et tidligere nummer af *American Psychologist* har en kritiker stillet en række spørgsmål vedrørende lydighedsrapporten. Hun gav udtryk for bekymring for de forsøgspersoners velfærd, som deltog i forsøget, og tvivlede på, at der var truffet passende forholdsregler til beskyttelse af deltagerne.

For det første sammenblander kritikeren det uventede resultat af en undersøgelse med dens grundlæggende procedure. For eksempel skriver hun, som om fremkaldelsen af stress hos vore forsøgspersoner var en tilsigtet og planlagt virkning af manipulationen i forsøgene. Der findes mange laboratorieprocedurer, som er indrettet netop på at fremkalde stress (Lazarus, 1944), men lydighedsparadigmet hører ikke

til dem. Den ekstreme anspændelse, der opstod hos nogle forsøgspersoner, var uventet. Før vi udførte forsøget, blev proceduren diskuteret med mange kolleger, og ingen forudså de reaktioner, der faktisk indfandt sig. Der kan aldrig være tale om en sikker forhåndsviden om udfaldet af en eksperimentel undersøgelse. Vor indsigt vokser, fordi vi undersøger situationer, hvor resultatet er ukendt. En forsker, der ikke er villig til at acceptere denne grad af risiko, må opgive tanken om videnskabelig forskning.

Desuden var der al mulig grund til forud for de faktiske forsøg at forvente, at forsøgspersonerne ville nægte at følge lederens instrukser efter det tidspunkt, hvor ofret protesterer; mange kolleger samt psykiatere blev udspurgt om dette punkt, og de mente bogstavelig talt alle, at dette ville være tilfældet. Ja, for at indlede et forsøg, hvor det afgørende punkt beror på ulydighed, må man starte ud fra en tro på visse spontane ressourcer hos mennesker, som sætter dem i stand til at sætte sig ud over presset fra autoriteten.

Det er rigtigt, at efter at et vist antal forsøgspersoner havde været igennem proceduren, blev det klart for os, at nogle ville gå hele vejen gennem stødpanelet, og nogle ville føle anspændelse. Her har vi efter min mening det første tidspunkt, hvor det måske kunne være rimeligt at begynde at overveje, om man skulle opgive undersøgelsen. Men momentan anspændelse er ikke ensbetydende med skade. Efterhånden som forsøget skred frem, viste der sig ikke tegn på skadevirkninger hos forsøgspersonerne; og da forsøgspersonerne selv i høj grad bifaldt forsøget, skønnede jeg, at man kunne fortsætte undersøgelsen.

Skyldes kritikken ikke lige så meget de uventede resultater som metoden? Resultaterne var, at nogle forsøgspersoner bar sig ad på en måde, der måtte forekomme rystende umoralsk. Hvis alle forsøgspersoner i stedet var holdt op ved »svagt stød« eller ved det første tegn på ubehag hos eleven, ville resultaterne have været beroligende og velsete, og hvem ville så have protesteret?

Et meget vigtigt led i proceduren fandt sted ved slutningen af forsøgene. Alle forsøgspersoner fik en omhyggelig efterbehandling. Det nærmere indhold heraf varierede fra forsøg til forsøg og med den øgede erfaring hos os. Som et minimum fik alle forsøgspersoner at vide, at ofret ikke havde fået farlige

elektriske stød. Hver forsøgsperson havde en venskabelig forsoning med det uskadte offer samt en længere samtale med lederen. Forsøget blev forklaret for de ulydige forsøgspersoner på en måde, som støttede dem i deres beslutning om at trodse lederen. De lydige forsøgspersoner blev forsikret om, at deres adfærd var fuldstændig normal, og at deres følelser af konflikt eller anspændelse deltes af de øvrige deltagere. Forsøgspersonerne fik at vide, at de ville modtage en omfattende rapport, når forsøgsrækken var fuldført. I nogle tilfælde fandt der yderligere udførlige og langvarige drøftelser sted med enkelte forsøgspersoner.

Da forsøgsrækken var fuldført, modtog forsøgspersonerne en skriftlig rapport, som indeholdt detaljer om forsøgsproceduren og resultaterne. Igen blev deres egen andel i forsøgene behandlet på en værdig måde, og deres adfærd i forsøget blev respekteret. Alle forsøgspersoner modtog et spørgeskema vedrørende deres deltagelse i forsøget, som atter gav dem mulighed for at udtrykke deres egne tanker og følelser.

Svarene på spørgeskemaet bekræftede mit indtryk af, at deltagerne nærede positive følelser over for forsøget. Tal-mæssigt angav 84 % af forsøgspersonerne, at de var glade for at have været med i forsøget; 15 % gav udtryk for neutrale følelser, og 1.3 % angav negative følelser. Det er klart, at sådanne tal skal fortolkes med forsigtighed, men man kan ikke se bort fra dem.

Desuden mente fire femtedele af forsøgspersonerne, at der burde udføres flere forsøg af denne art, og 74 % angav, at de havde lært noget, der havde personlig betydning for dem, ved at være med i undersøgelsen.

Udspørgs- og evalueringsprocedurerne foregik på en neutral måde, og der var ikke tale om påvirkning i form af bemærkninger om særlige risici i forsøgsproceduren. Det er min opfattelse, at forsøgspersonerne på intet tidspunkt var udsat for fare, og at de på intet tidspunkt løb en risiko for skadevirkninger som følge af deres deltagelse. Hvis det ikke havde været tilfældet, var forsøget straks blevet standset.

Kritikeren hævder, at når forsøgspersonen har deltaget i forsøget, kan han ikke retfærdiggøre sin adfærd og må selv bære hovedbyrden af sine handlinger. I det store og hele fungerer det ikke på den måde. De mekanismer, som tillader forsøgspersonen at udføre handlingen – at adlyde i stedet for at

trods forsøgslederen –, rækker videre end til selve handlingsøjeblikket og vedbliver at retfærdiggøre adfærden for ham. Den synsvinkel, forsøgspersonen anlægger, medens han udfører handlingerne, er også den synsvinkel, hvorfra han senere ser sin adfærd, det vil sige den synsvinkel at »udføre den opgave, autoriteten har foreskrevet.«

Eftersom tanken om at give ofret stød er ubehagelig, er der en tendens til, at folk, som hører om indholdet af forsøget, siger: »Det får man ikke folk til at gøre.« Når resultaterne bliver bekendtgjort, giver de udtryk for denne holdning ved at sige: »Hvis de gør det, kan de ikke holde ud at leve med sig selv bagefter.« Disse to måder at benægte forsøgets resultater på er lige uhenigtsmæssige fejlfortolkninger af menneskets sociale adfærd. Mange forsøgspersoner adlyder faktisk lige til det sidste, og der er ingen tegn på skadelige virkninger.

Fravær af skader er en minimumsbetingelse for forsøgsvirk-somhed; der kan imidlertid også være en vigtig positiv side ved deltagelsen. Kritikerer antyder, at forsøgspersonerne ikke opnåede nogen fordele ved at være med i lydighedsundersøgelsen, men det er forkert. I deres udtalelser og handlinger an-

gav forsøgspersonerne, at de havde lært meget, og mange følte en tilfredshed med at have deltaget i en videnskabelig forskning, som de anså for at være af betydning. Et år efter sin deltagelse skrev en forsøgsperson: »Dette forsøg har styrket mig i troen på, at mennesket bør undgå at skade sine med-mennesker, også selv om han risikerer at krænke autoriteten.«

En anden erklærede: »For mig viste forsøget i hvor høj grad den enkelte må have eller finde sig en fast grund at bygge sine afgørelser på, ligegyldigt hvor bagatelagtige de er. Jeg mener, folk skulle tænke dybere over sig selv og deres forhold til verden og til andre mennesker. Hvis dette forsøg tjener til at puffe folk ud af deres selvtilfredshed, så har det tjent sit formål.«

Disse udtalelser kan tjene som illustration af en lang række forstående og indsigtfulde kommentarer fra dem, der deltog.

Den 5-siders rapport, der blev sendt til hver forsøgsperson, da forsøgsrækken var fuldført, havde til formål at understrege værdien af forsøget. Den fremlagde både den bredere mening med forsøgsprogrammet og med hele forløbet af dette. Den beskrev resultaterne af 12 af forsøgene, drøftede årsagerne til anspændelsen og forsøgte at påvise den eventuelle betydning af forsøget. Forsøgspersonerne reagerede entusiastisk; mange gav udtryk for et ønske om at være med i fremtidige forsøg. Denne rapport blev sendt til alle forsøgspersonerne for flere år siden. Den omhu, hvormed den blev udarbejdet, støtter ikke kritikerens påstand om, at forsøgslederen var ligeglad med, hvad forsøgspersonerne fik ud af deres deltagelse.

Kritikerer er bange for, at deltagerne vil blive fremmedgjorte fra psykologiske forsøg på grund af den oplevelsesintensitet, der er tale om i laboratorieforsøg. Min egen iagttagelse er, at det er mere almindeligt, at forsøgspersonerne reagerer med afsky på en »tom« time i laboratoriet, hvor der bruges kunstige opstillinger, og hvor den eneste mulige følelse, når man kommer ud fra laboratoriet, er, at man har spildt sin tid med vitterligt kedelige og unyttige øvelser.

I det store og hele havde forsøgspersonerne i lydighedsforsøget nogle helt andre følelser omkring deres deltagelse. De så denne erfaring som en mulighed for at lære noget vigtigt

Tabel 8. Uddrag af spørgeskema, anvendt i efterundersøgelsen af lydighedsforsøget.

Nu, da jeg har læst rapporten, og alt taget i betragtning . . .	Ulydige	Lydige	I alt
1. Er jeg meget glad for at have været med i forsøget	40.0 %	47.8 %	43.5 %
2. Er jeg glad for at have været med i forsøget	43.8 %	35.7 %	40.2 %
3. Er jeg hverken ked af eller glad for at have været med i forsøget	15.3 %	14.8 %	15.1 %
4. Fortryder jeg, at jeg har været med i forsøget	0.8 %	0.7 %	0.8 %
5. Fortryder jeg i høj grad, at jeg har været med i forsøget	0.0 %	1.0 %	0.5 %

NB. 92 % af forsøgspersonerne returnerede spørgeskemaet. Man sammenholdt de ikke-svarende karakteristika med de svarende. De ikke-svarende adskilte sig kun i henseende til alder; yngre mennesker var overrepræsenterede i den ikke-svarende gruppe.

om sig selv og mere bredt om vilkårene for menneskers handlinger.

Et år efter at forsøgsprogrammet var afviklet, indledte jeg endnu en efterundersøgelse. I denne forbindelse interviewede en upartisk læge, som havde erfaring med ambulant behandling af patienter, 40 forsøgspersoner. Den undersøgende psykiater koncentrerede sig om de forsøgspersoner, han mente med størst sandsynlighed ville lide under nogle følger af deres deltagelse. Hans mål var at identificere mulige skadevirkninger opstået under forsøget. Han konkluderede, at selv om flere forsøgspersoner havde oplevet en ekstrem anspændelse, »fandt interviewer ingen, som viste tegn på at være blevet skadet af oplevelsen ... Hver forsøgsperson syntes at håndtere sin opgave (i forsøget) på en måde, som er i overensstemmelse med veletablerede adfærdsmønstre. Der fandtes ikke tegn på traumatiske reaktioner.« Sådanne vidnesbyrd bør man tage i betragtning, før man fordømmer forsøget.

I virkeligheden mener kritikerne, at det ikke er rimeligt at afprøve lydigheden i denne situation, fordi hun tolker den som en situation, hvor der ikke er noget reelt alternativ til lydigheden. Idet hun anlægger denne synsvinkel, har hun tabt følgende kendsgerning af syne: en væsentlig andel af forsøgspersoner er faktisk ulydige. Takket være deres adfærd fremstår ulydigheden som en ægte mulighed, en mulighed, som på ingen måde udelukkes af forsøgssituationens generelle struktur.

Kritikeren er urolig over det høje lydighedsniveau, der fremkom i det første forsøg. Under den forsøgsbetingelse, hun koncentrerer sig om, adlød 65 % af forsøgspersonerne lige til slutningen. Men hermed tager hun ikke i betragtning, at inden for det psykologiske forsøgs almindelige ramme varierede lydigheden enormt fra den ene forsøgsbetingelse til den næste. I nogle varianter var 90 % af forsøgspersonerne ulydige. Det lader til ikke alene at være det, at der er tale om et forsøg, men den særlige opbygning af forsøgssituationen, der forklarer tallene for lydighed og ulydighed. Og denne opbygning varieredes systematisk i undersøgelsesprogrammet.

Bekymringen for den enkeltes menneskelige værdighed bygger på en respekt for menneskets evne til at handle moralsk. Kritikeren føler, at forsøgslederen fik forsøgspersonerne til at give ofret elektriske stød. En sådan opfattelse er mig helt

fremmed. Forsøgslederen giver forsøgspersonen besked på at gøre noget. Men mellem ordren og resultatet af den er der en afgørende faktor, nemlig den handlende person, som kan adlyde eller ikke adlyde. Jeg gik fra begyndelsen ud fra, at enhver person, som kom til laboratoriet, frit ville kunne acceptere eller afvise autoritetens diktat. Dette synspunkt bekræfter opfattelsen af den menneskelige værdighed, for så vidt som det i ethvert menneske ser en evne til selv at vælge sin adfærd. Og det viste sig, at mange mennesker faktisk valgte at afvise lederens ordrer, hvorved de tilvejebragte en stærk bekræftelse af de menneskelige idealer.

Forsøget kritiseres også ud fra det synspunkt, at »det let kunne udvirke en ændring i forsøgspersonens ... evne til at nære tillid til autoriteterne i fremtiden.« Men forsøgslederen er ikke en hvilken som helst autoritet: han er en autoritet, som giver forsøgspersonen besked på at handle umenneskeligt og voldeligt mod et andet menneske. Jeg ville anse det for at være yderst værdifuldt, hvis deltagelsen i forsøget virkelig kunne indpode en skepsis over for denne form for autoritet. Her kommer en filosofisk forskel måske tydeligst frem. Kritikeren betragter forsøgspersonen som en passiv skabning, der helt kontrolleres af forsøgslederen. Jeg gik ud fra en anden opfattelse. Det menneske, der kommer til laboratoriet, er en aktiv, vælgende voksen person, som er i stand til at acceptere eller afvise de ordrer, der rettes til ham. Kritikeren ser virkningen af forsøget som en undergravning af forsøgspersonens tillid til autoriteten. Jeg ser det som en potentielt værdifuld oplevelse, for så vidt som det gør folk bevidste om spørgsmålet om kritisk underkastelse under autoriteten.

Endnu en anklage fremkom i Dannie Abse's skuespil *Pavlovs hunde*, som udkom i London i 1971, og som bruger lydighedsforsøget som dramatisk tema. Ved skuespillets klimaks anklager Kurt, en af hovedpersonerne i skuespillet, forsøgslederen for at behandle ham, som om han var et marssvin. I sin introduktion til skuespillet fordømmer Abse især de illusioner, der anvendes i forsøget, og han kalder arrangementet »fup«, »snyderi« og »bedrag.« Samtidig beundrer han tilsyneladende de dramatiske kvaliteter i forsøget. Og han gav tilladelse til, at mit svar kom til at stå i forordet til hans bog. Jeg skrev til ham:

Jeg føler afgjort, at De bruger urimeligt skarpe udtryk, når De fordømmer min brug af bedrag i forsøget. Som dramatikere forstår De sikkert, at en illusion kan have en afslørende funktion, og selve teatrets idé bygger jo på en anvendelse af kunstgreb i en god sags tjeneste.

Man kunne, når man overværer en teaterforestilling, hævde, at forfatteren har narret, bedraget og snydt publikum, for han lader os for eksempel se nogle gamle mænd, som, når sminken fjernes, viser sig at være ganske unge; han viser os nogle læger, som i virkeligheden er skuespillere, der intet ved om medicin, etc. etc. Men her ville en påstand om »fup«, »snyderi« og »bedrag« være tåbelig, ikke sandt, for den tager ikke hensyn til, hvordan de, der udsættes for teatrets bedrag, opfatter det. Det er en kendsgerning, at publikum accepterer nødvendigheden af en illusion af hensyn til underholdningen, til den intellektuelle berigelse og alle de andre goder ved teateroplevelsen. Og det er publikums accept af denne fremgangsmåde, der giver Dem en hjemmel til at bruge de kunstgreb, De er afhængig af.

Så jeg vil ikke sige, at De snyder eller bedrager Deres publikum. Men den samme indstilling fastholder jeg for forsøgets vedkommende. Der anvendes misinformation i forsøget; illusion bruges, når det er nødvendigt for at indrette »scenen« til afsløring af visse sandheder, som er vanskelige at få frem; og denne fremgangsmåde er kun berettiget af én grund: den bliver til syvende og sidst accepteret og godkendt af dem, der er udsat for den ...

... Da forsøget blev forklaret for forsøgspersonerne, reagerede de positivt, og de fleste følte, at det var en time, de havde anvendt på en god måde. Havde det ikke været tilfældet, og hvis forsøgspersonerne efter timen havde næret bitre hævnfølelser, ville forsøget ikke være blevet fortsat.

Denne opfattelse bygger for det første på de mange samtaler, jeg har haft med forsøgspersoner straks efter deres deltagelse i forsøget. Sådanne samtaler kan afsløre temmelig meget, men det, de især viste, var, hvor ubesværet oplevelsen kan gå op i den normale baggrund. Desuden var forsøgspersonernes holdning venlig og ikke fjendtlig, nysgerrig og ikke anklagende, og de følte sig på ingen måde nedværdigede. Dette var det generelle indtryk, jeg fik, og det blev senere

underbygget af de formelle procedurer, vi opstillede for at evaluere forsøgspersonernes reaktion på forsøget.

Den centrale moralske berettigelse af en procedure af den art, som blev brugt i mit forsøg, er, at den skønnes acceptabel af dem, der har deltaget i den. I øvrigt var det denne kendsgernings tydelige tilstedeværelse, der udgjorde den vigtigste hjemmel for fortsættelse af forsøget.

Dette forhold er afgørende for enhver vurdering af forsøget ud fra et etisk synspunkt.

Forestil Dem et forsøg, hvor folk rutinemæssigt fik lillefingeren skåret af i løbet af timen i laboratoriet. Ikke alene er et sådant forsøg forkasteligt, men i løbet af kort tid ville der blive sat en stopper for forsøget, når de vrede deltagere klagede til universitetets ledelse, og der ville blive lagt sag an mod forsøgslederen. Folk ved godt, hvornår de bliver misbrugt, og de vil tage til genmæle mod kilden til en sådan misbrug.

En kritik af forsøget, som ikke tager deltagernes tolerante reaktion i betragtning, er falsk. Dette gælder især den kritik, der kredser omkring brugen af tekniske illusioner (eller »bedrag«, som kritikerne foretrækker at sige), og som undlader at sætte denne detalje i relation til det centrale forhold, at forsøgspersonerne finder dette træk acceptabelt. Igen må det være deltageren snarere end den udenforstående kritiker, der er den endelige dommer.

Medens nogle mennesker opfatter forsøgslederen som én, der bygger sine handlinger på bedrag, manipulation og kunstgreb, er det, som De bør kunne indse, også muligt at se ham som en dramatiker, der skaber nogle scener med en afslørende kraft og placerer deltagerne heri. Jeg indrømmer, at der ligger en vigtig forskel i, at de, der bliver udsat for Deres teatraliske illusion, er forberedt herpå, medens mine forsøgspersoner ikke er advaret på forhånd. Men spørgsmålet om, hvorvidt det er uetisk at søge sandheden ved brug af min form for dramatisk kunstgreb, kan ikke besvares abstrakt. Det afhænger helt af reaktionen hos dem, der er blevet udsat for disse metoder.

Endnu et punkt: den lydige forsøgsperson bebrejder ikke sig selv at have givet ofret elektriske stød, fordi handlingen ikke hidrører fra selvet. Den stammer fra autoriteten, og det

værste, forsøgspersonen siger om sig selv, er, at han må lære at modstå autoriteten mere effektivt i fremtiden.

At forsøget har fremkaldt denne tanke hos nogle forsøgspersoner, er efter min opfattelse en tilfredsstillende konsekvens af undersøgelsen. Et illustrerende eksempel har vi i en ung mand, som deltog i Princeton-gentagelsen af lydighedsforsøget i 1964. Han var fuldkommen lydigheds. Den 27. oktober 1970 skrev han til mig:

»Min deltagelse i 'stød-forsøget' har haft stor indflydelse på mit liv ...

»Da jeg deltog i 1964, var jeg, selv om jeg troede på, at jeg gjorde en anden ond, helt ubevidst om, hvorfor jeg gjorde det. Kun få mennesker ser klart, hvornår de handler ud fra deres egen grundholdning, og hvornår de ydmygt underkaster sig en autoritet ... At blive indkaldt på den betingelse, at jeg skal underkaste mig autoritetens bud om at gøre noget meget forkert ville gøre mig bange for mig selv ... jeg er helt parat til at gå i fængsel, hvis jeg ikke får status som militærnægter. Ja, det er min eneste udvej, hvis jeg skal være tro mod det, jeg regner for det rigtige. Mit eneste håb er, at medlemmerne af nævnet på samme måde handler i overensstemmelse med deres samvittighed ...«

Han spurgte, om andre deltagere havde reageret på samme måde, og om deltagelsen i undersøgelsen efter min mening kunne have en sådan virkning.

Jeg svarede:

»Forsøget drejer sig naturligvis om det dilemma, individer står over for, når de konfronteres med modstridende krav fra samvittigheden og fra autoriteten, og det glæder mig, at Deres deltagelse i undersøgelsen har bibragt Dem en dybere personlig forståelse af disse problemer. Flere deltagere har meddelt mig, at deres egen opmærksomhed over for problemet underkastelse under autoriteter blev skærpet som følge af deres oplevelser i undersøgelsen. Hvis forsøget har øget Deres bevidsthed om spørgsmålet om den kritikløse underkastelse under autoriteten, har det haft en vigtig funktion. Hvis De virkelig mener, at det er forkert at slå andre ihjel i Deres lands tjeneste, så bør De gøre, hvad der er Dem muligt for at få status som militærnægter, og jeg håber inderligt, at man vil forstå Deres oprigtighed i dette spørgsmål.

Nogle få måneder senere skrev han igen til mig. Han nævnte først, at sessionsmyndigheden ikke var synderlig påvirket af hans deltagelse i eksperimentet, men han havde dog fået status som militærnægter. Han skriver:

»Selve samtalen har ikke mindsket min stærke tro på forsøgets store betydning i mit liv ...

»... De har fundet en af de vigtigste årsager til al uroen i verden ... Jeg er taknemmelig over at have været med til at tilvejebringe en del af den viden, som var nødvendig for denne opdagelse. Jeg er glad for, at jeg ved at nægte at gå ind i hæren har handlet på den måde, man må handle på, hvis disse problemer skal løses.

»Med oprigtig tak for Deres betydning for mit liv ...«

I en verden, hvor handlingerne ofte tilsløres af tvetydighed, føler jeg alligevel, at man skal lægge mere vægt på denne mand, som faktisk deltog i undersøgelsen, end på en udenforstående kritiker. For problemet her er ikke en abstrakt moraliseren, men alene den menneskelige reaktion hos dem, der deltog i undersøgelsen. Og den reaktions karakter var en sådan, at den ikke blot bifaldt de anvendte procedurer, men ansporede til dyberegående undersøgelser for at belyse problemerne omkring lydighed og ulydighed.

I årenes løb er der udkommet mange erklæringer til støtte for forsøget.

Dr. Milton Erikson, en kendt klinisk psykolog, skrev:

At [Milgrams] pionerarbejde på dette område bliver anset som uetisk, uberettiget, unyttigt eller hvad det ellers affærdiges med, er blot hvad man måtte forvente, simpelthen fordi folk gerne vil lukke øjnene for den uønskede adfærd og foretrækker at udforske hukommelse og glemsel ...

Milgram yder et vægtigt og meningsfuldt bidrag til vor viden om den menneskelige adfærd ... Da Milgrams første rapport udkom, var han allerede klar over, at der nu blev åbnet for et område af den videnskabelige forskning, som kunne føre til bebrejdelser og fordømmelse ... Arbejdet med undersøgelser som Milgrams kræver stærke folk med en stærk tro på videnskaben og en vilje til at finde frem til, at ansvaret

for og kontrollen med de umenneskelige handlinger ligger hos mennesket selv og ikke hos »djævelen.«

(International Journal of Psychiatry)
oktober 1968, pp. 278-79.

Dr. Amitai Etzioni, professor i sociologi ved Columbia University, skrev:

... Milgrams forsøg forekommer mig at være et af de bedste, der er udført i denne generation. Det viser, at den ofte fremførte modstrid mellem en meningsfuld, interessant, humanistisk forskning og den akkurate, empiriske, kvantitative forskning er falsk: de to synsvinkler kan kombineres til fordel for dem begge ...

International Journal of Psychiatry)
oktober 1968, pp. 278-79.

Professor Herbert Kelman havde skrevet en tankevækkende artikel om den eksperimentelle forsknings etiske problemer under titlen: »Human brug af menneskelige forsøgspersoner: Spørgsmålet om bedrag i socialpsykologiske eksperimenter.« Og dr. Thomas Crawford, som er socialpsykolog ved Berkeley, skrev:

Kelman indtager den holdning, at forsøgsmanipulationer er legitime under forsætning af, at de tjener til at øge den enkeltes frie valgmuligheder ... Jeg tillader mig at mene, at Milgrams forskning ... netop sigter på det beundringsværdige mål, som Kelman har sat for os. Vi kan næppe læse undersøgelsesrapporten uden at blive opmærksomme på tilsvarende konflikter i vort eget liv.

(»In Defence of Obedience Research: An Extension of the Kelman Ethic.«
I The Social Psychology of Psychological Research, red. af Arthus G. Miller, New York: The Free Press, 1972).

Dr. Alan Elms fra University of California, Davis, skrev:

Det forekommer mig, at Milgram med sin udforskning af de betingelser, der fremkalder en så destruktiv lydighed, og de psykologiske processer, som fører til sådanne forsøg på at fralægge sig ansvaret, har udført en forskning, der må høre til den moralsk mest betydningsfulde inden for den moderne psykologi.

(fra: *Social Psychology and Social Relevance*, Little, Brown and Company, 1972).

Tillæg II. Individuelle mønstre

For at opnå en bedre indsigt i, hvorfor nogle mennesker adlyder og andre trodser forsøgslederen, lod man forsøgspersonerne gennemgå en række individuelle prøver. For at se, om de lydige og de ulydige forsøgspersoner er forskellige med hensyn til deres opfattelse af ansvar, blev forsøgspersonerne fra de første fire forsøg præsenteret for et »ansvarligheds-ur.« Dette bestod af en skive, som forsøgspersonen kunne inddele i tre felter ved hjælp af bevægelige visere, som udgik fra midten. Efter at have deltaget i forsøget blev forsøgspersonen bedt om at »dele kagen« i forhold til ansvaret hos de tre deltagere i forsøget (forsøgsleder, forsøgsperson og offer). Vi spurgte: »I hvor høj grad er hver enkelt af os ansvarlig for, at denne person fik elektriske stød mod sin vilje?« Forsøgslederen aflæste resultaterne direkte på bagsiden af skiven, som er inddelt ligesom en gradmåler med 360 grader.

I det store og hele var det ikke vanskeligt for forsøgspersonerne at udføre denne opgave. Resultaterne for de 118 forsøgspersoner, der udførte prøven, vises i tabel 9.

Det vigtigste træk er, at de ulydige forsøgspersoner ser *sig selv* som hovedansvarlige for elevens lidelser, idet de tillægger sig selv 48 % af det samlede ansvar og forsøgslederen 39 %. For de lydige forsøgspersoner skifter vægten en smule, idet de ikke ser sig selv som mere ansvarlige end forsøgslederen og kun er rede til at påtage sig en lidt mindre del af ansvaret. Der er større forskel med hensyn til det ansvar, man

Tabel 9. Lydige og ulydige forsøgspersoners fordeling af ansvaret:

	n	Forsøgsleder	Lærer	Elev
Ulydige forsøgspersoner	61	38.8 %	48.4 %	12.8 %
Lydige forsøgspersoner	57	38.4	36.3	25.3

lægger på eleven. Den lydige forsøgsperson tillægger ham en dobbelt så stor andel i ansvaret for sin egen lidelse, som de trodsige forsøgspersoner gør. Når de udspørges herom, peger de på, at han meldte sig frivilligt til forsøget og ikke var ret god til at lære.

De ulydige forsøgspersoner giver altså hyppigere end de lydige sig selv hovedansvaret. Og de tillægger eleven mindre ansvar. Naturligvis er disse resultater fremkommet efter forsøgspersonens deltagelse i forsøget, og vi ved ikke, om de er udtryk for varige holdninger hos de lydige og ulydige forsøgspersoner, eller om de er efterrationaliseringer.

Dr. Alan Elms udførte en række psykologiske prøver med ca. 20 lydige og 20 ulydige forsøgspersoner, som havde deltaget i nærhedsforsøget. Hans hovedresultat er, at der var en forbindelse mellem graden af lydighed i forsøget og resultaterne på F-skalaen. F-skalaen er udviklet af Adorno og hans medarbejdere til måling af fascistiske tendenser (1959), og Elms fandt, at de forsøgspersoner, som havde adlydt, viste en stærkere autoritær holdning (en højere værdi på F-skalaen) end de, der nægtede at adlyde. Umiddelbart kan dette lyde ret tautologisk, men Elms forklarer:

... Forbindelsen mellem lydighed og visse elementer af den autoritære holdning forekommer ret stærk; og man må huske, at målet for lydighed er konstateringen af en faktisk underkastelse under autoriteten og ikke blot noget, en person siger, han måske vil gøre. Alt for meget af forskningen vedrørende autoritære holdninger har drejet sig om teoretiske besvarelser,

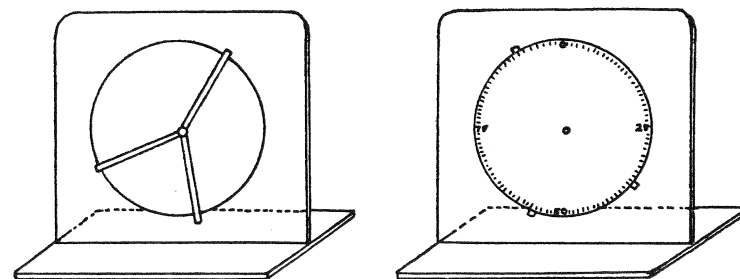

Fig. 20. Ansvarligheds-ur.

som ikke nødvendigvis bliver omsat til konkret adfærd. Men her har vi nogle mennesker, som enten adlyder eller trodser autoritetens befalinger i en realistisk og meget anspændt situation ... Så det ser virkelig ud, som om disse forskere i slutningen af 1940'erne havde fat i noget, noget, som kan overføres fra abstrakte tendenser til faktisk autoritær adfærd: til at man underkaster sig den mand, der har magten, og straffer den svagere underordnede (s. 133) (A. C. Elms, *Social Psychology and Social Relevance*, 1972).

Forbindelsen mellem resultatet på F-skalaen og adfærden er, selv om den nok er sigende, ikke ganske klar, hvilket til dels skyldes, tror jeg, de teoretiske målemetoders ufuldkommenhed. Det er vanskeligt at sætte adfærden i relation til personligheden, fordi vi i virkeligheden ikke ved ret meget om, hvordan man måler personligheden.

Et andet forsøg på at finde korrelater til lydigheden blev gjort af dr. Lawrence Kohlberg, en kollega af mig ved Yale. Dr. Kohlberg havde udviklet en skala over den moralske udvikling, som han bygger på den teori, at individerne passer igennem en række stadier af moralsk dømmekraft, efterhånden som de modnes. Han brugte en gruppe på 34 studerende ved Yale og fandt, at de, der afbrød forsøget, stod på et højere niveau af moralsk udvikling end de, der forblev lydige. Også her er resultaterne sigende, omend ikke meget klare.

Jeg havde også indsamlet baggrundsoplysninger om forsøgspersonerne umiddelbart efter deres deltagelse i forsøget. Mine fund, som ganske vist er ret vage, pegede i følgende retninger: republikanere og demokrater var ikke signifikant forskellige med hensyn til lydighedsniveau; katolikker var mere lydige end jøder og protestanter. De bedst uddannede var mere ulydige end de mindre højtuddannede. De, der arbejdede i de moralske professioner jura, medicin og undervisning, viste større ulydighed end de, der arbejdede i mere tekniske fag, f. eks. ingeniører og naturvidenskabsmænd. Jo længere militærtjeneste, jo større lydighed – med undtagelse af, at forhenværende officerer var mindre lydige end de, der kun havde været menige soldater, uanset tjenestetidens længde. Sådan var resultaterne, når man undersøgte forsøgspersonerne i de første fire forsøg (nærhedsforsøgene). Mange af disse resultater svandt væk, når vi tog flere forsøgssituationer

med, af grunde, som var mig ret gådefulde. (Ganske vist ændres betydningen af lydighed og ulydighed fra den ene forsøgssituation til den næste). Min reaktion var alt i alt, at jeg var forbavset over, hvor få signifikante sammenhænge til andre faktorer, der kunne iagttages fra både lydige og ulydige adfærd, og i hvor ringe omfang de er knyttet til den observerede adfærd. Jeg er sikker på, at der findes et kompliceret, personlighedsmæssigt grundlag for lydighed og ulydighed. Men jeg ved, at vi ikke har fundet det.

Det ville i hvert fald være forkert at tro, at der er knyttet én given temperamentsbestemt egenskab til ulydigheden, eller at drage den enkle slutning, at gode og rare mennesker er ulydige, medens de grusomme adlyder. Der er simpelthen for mange punkter i processen, hvor forskellige bestanddele i personligheden kan spille nogle komplicerede roller, til at man kan tillade sig overforenklede generaliseringer. Og de anlæg, den enkelte bringer med til forsøget, er formentlig en mindre vigtig årsag til hans adfærd, end de fleste læsere antager. Socialpsykologien har i dette århundrede givet os en vigtig lære: det er som regel ikke så meget den enkeltes personlighed, som det er den situation, han befinder sig i, der bestemmer hans handlinger.

Ulydighed - lav

sammenhæng med adfærd og situation

gængel

1. *Prøveforsøg og de egentlige forsøg.* Nogle prøveforsøg viste, at selve proceduren med at læse ordene og udløse de elektriske stød krævede en vis øvelse, før den kunne klares uden besvær. Derfor fik læreren lige før det egentlige forsøg en prøveserie på 10 ord at læse højt for eleven. Der var 3 neutrale ord i serien (dvs. ord, som eleven svarede korrekt på), så at der blev udløst stød for 7 af ordene med et maksimalt stød på 105 volt (moderat stød). Næsten alle forsøgspersoner mestrede proceduren efter denne prøve.

Forsøgspersonerne får derpå overrakt en anden liste og får at vide, at proceduren er den samme som for den første liste; men forsøgslederen siger:

Når De kommer til det sidste ord på listen, begynder De forfra igen og bliver ved med at give stød, indtil eleven har lært alle ordparrene korrekt.

Forsøgslederen giver forsøgspersonen besked på at: begynde med 15 volt og gå et trin opad, hver gang eleven svarer forkert.

2. Ingen af de forsøgspersoner, som nåede til det 30. stødniveau, någtede at bruge det flere gange.

3. David Mark Mantell: »The Potential for Violence in Germany«, *Journal of Social Issues*, vol. 27, no. 4 (4. november 1971), pp. 101-112.

4. I de sidste 10 år er virkningerne af fysisk nærhed på adfærden blevet studeret omhyggeligt. Se for eksempel Edward T. Hall: *Den skjulte dimension* (København 1973).

5. Jeg har fornylig erfaret, at andre forskere (Sheridan og King, 1972) har gentaget lydighedsforsøgene, men med følgende forskel: i stedet for et menneskeligt offer brugte de et ægte offer, en hundehvalp, som virkelig fik de elektriske stød, og som bjæffede, hylede og løb, når den fik stød. Både mænd og kvinder optrådte som forsøgspersoner, og forfatterne fandt, at kvinderne var mere lydige end mændene. De skriver ligefrem: »De kvindelige forsøgspersoner rettede sig uden undtagelse efter ordren om at give hvalpen stød lige til den anden ende af skalaen.« Se også Kilham og Mann, 1972.

6. Dette bekræftes, når man undersøger tallene for den angivne nervøsitet. Efter afslutningen af forsøget angav hver enkelt forsøgsperson på en skala, præcist hvor anspændt eller nervøs han havde følt sig, da situationen var mest spændt. Disse tal findes for 21 forsøgsformer inklusive den nærværende, og de lydige kvinder angav større nervøsitet end nogen af de tyve grupper lydige mænd. Dette kan skyldes, at kvinderne var mere nervøst anlagte end mændene, eller simpelthen at de havde lettere ved at fortælle om det. I hvert fald var den angivne nervøsitet for de kvinder, der var lydige, større end for noget af de tyve øvrige forsøg. Men dette gælder ikke for de ulydige kvinder. Deres angivne nervøsitet er af samme størrelsesorden som gennemsnittet af de ulydige mandlige forsøgspersoner.

7. Se en undersøgelse af Hofling et al. om sygeplejerskers utilbøjelighed til at betvivle lægernes ordrer, når der er tale om overdoser af medicin. Charles K. Hofling, E. Brotzmann, S. Dalrymple, N. Graves, C. Pierce: »An Experimental Study in Nurse-Physician Relationship«, *The Journal of Nervous and Mental Disease*, vol. 143, no. 2 (1963), pp. 171-180.

8. Den påstand, at ordrens indhold i sig selv i høj grad kan være ansvarlig for virkningerne, er ikke ubegrundet. Talrige socialpsykologiske undersøgelser viser den indflydelse, somigestil uden særlig autoritet kan udøve på den enkelte. (Asch, 1951; Milgram, 1964).

9. Konformitet er, som de Tocqueville klogt bemærkede, den logiske styremekanisme i demokratiske relationer blandt mennesker. Konformiteten er »demokratisk« i den forstand, at det pres, den lægger på den enkelte, ikke går i retning af at gøre ham bedre eller ringere end dem, der udøver presset, men blot går ud på at få ham til at ligne dem.

Lydigheden udspringer af og bevarer uligheden mellem mennesker, og den er dermed til syvende og sidst den ideelle styremekanisme for fascismen. Det er kun logisk, at en regeringsfilosofi, der har den menneskelige ulighed som sin grundsten, også vil ophøje lydigheden til en absolut dyd. Den lydige adfærd indlæres inden for rammerne af en hierarkisk samfundsstruktur, og resultatet er en differentiering af adfærden mellem overordnede og underordnede. Det er ikke tilfældigt, at Det tredje Riges kendetegn var den vægt, man lagde på ideen om over- og underordnede grupper og på den hurtige, dygtige og ærekære lydighed, med støvlesmæld og beredvillig udførelse af ordrerne.

10. Jeg har overforenklet dette. Selv om det er rigtigt, at naturen er rig på hierarkiske strukturer, er det ikke sådan, at mennesker behøver fungere i dem til alle tider. En isoleret hjernecelle kan ikke overleve uden for det større organiske system, den tilhører. Men individets relative selvstændighed frigør ham fra en total afhængighed af de større sociale systemer. Han har en evne til både at opgå i sådanne systemer,

især ved at påtage sig roller, og til at skille sig ud fra dem. Denne evne til en dobbelt funktion forlener arten med maksimale tilpasningsfordele. Den tilvejebringer den magt, sikkerhed og effektivitet, der opnås gennem organisation, og sikrer den enkeltes skabende og smidige reaktioner. Ud fra et overlevelsessynspunkt er det det bedste fra to verdener.

11. De, der udforsker barnets udvikling, har længe erkendt, at »den første sociale relation består i at anerkende og rette sig efter autoritetens anvisninger« (English, 1961, p. 25). Den spæde alders totale afhængighed giver ikke barnet noget valg. Og autoriteten fremtræder i reglen i en venlig og hjælpsom form. Ikke desto mindre er det en almindelig iagttagelse, at i to- eller treårsalderen kommer barnet ind i en periode med hæmningsløs trods, hvor det gør oprør imod autoriteten ved enhver lejlighed og afviser selv dens mest velmente krav. Stogdill (1936) beretter, at af alle adfærdsproblemer under den sociale tilpasning anser forældrene ulydigheden for det alvorligste. Ofte er der en intens konflikt mellem barn og forældre på denne tid, og modningsprocesserne, som støttes af forældrenes krav, vil i reglen føre til, at barnet får en mere fjøelig holdning. *Barnets stadige ulydighed, som ganske vist består i en afvisning af autoriteten og i en hævðelse af selvet, adskiller sig fra den voksnes ulydighed derved, at den finder sted uden nogen forestilling om et individuelt ansvar hos barnet.* I modsætning til de former for ulydighed, vi kan værdsætte hos den voksne, er det en vilkårlig, rent ekspressiv form for trods, der ikke bygger på moralske ideer.

12. Det tekniske spørgsmål om, hvordan autoriteten kommunikerer sin rolle, er nogle alvorlige overvejelser værd. Tænk på den situation, hvor en ung mand får et brev, som angives at være fra udskrivningsmyndigheden; hvilket bevis er der for, at hele foretagendet ikke simpelthen er en grov spøg? Og hvis vi går lidt videre med dette, hvilket bevis er der da for, når den unge mand kommer til den angivne kaserne, at disse mænd i khaki virkelig har ret til at bestemme over ham? Måske er det hele et kæmpemæssigt nummer, arrangeret af en flok arbejdsløse skuespillere. Den sande autoritet må, da den er klar over, hvor let det er at opdigte en tilsyneladende autoritet, være yderst årvågen over for forfalskninger af autoriteten, og straffen for på falsk grundlag at gøre fordring på autoritet er da også meget streng.

13. Lad os tænke os en forsøgsleder, som går fra hus til hus i et privat boligområde og – efter at have fået tilladelse dertil – begynder at udføre sin forsøg i disse huses dagligstuer. Hans aura af autoritet ville være svagere uden den baggrund, laboratoriet tilvejebringer, og som i almindelighed medvirker til at stive hans position af.

14. Se vedrørende begrebet »indifferent zone« Herbert A. Simon: *Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organizations*. New York: The Free Press, 1965.

15. *Mytteriet på Caine* af Herman Wouk illustrerer på udmærket måde denne situation. En autoritet kan godt være stupid. Mange mennesker med magtposition fungerer ganske udmærket, selv om de er udygtige. Problemet opstår først, når en autoritet, idet han udnytter sin position, tvinger sine mere kompetente underordnede til at følge en forkert handlingskurs. Stupide autoriteter kan undertiden være meget effektive og ligefrem afholdte af deres underordnede, når de blot giver de begavede underordnede ansvar. *Mytteriet på Caine* illustrerer to andre forhold. For det første hvor vanskeligt det er at trose autoriteten, selv når autoriteten er inkompetent. Først efter store indre kampe overtog Wille og Keith *Caine*, selv om den var lige ved at forlise som følge af Queeg's udygtighed. For det andet var, selv om det måtte forekomme absolut nødvendigt, at mytteriet skulle finde sted, bundetheden til de autoritære principper så stærk, at forfatteren, gennem Greenwald, i et dramatisk begivenhedsforløb stiller spørgsmålstegn ved det moralske grundlag for mytteriet.

16. I *Group Psychology and Analysis of the Ego* (1921) gjorde Freud opmærksom på, at den enkelte undertrykker sine egne overjeg-funktioner og overlader lederen den fulde ret til at afgøre, hvad der er godt eller ondt.

17. Koestler bemærker i sin brillante analyse af sociale hierarkier: »Jeg har flere gange understreget, at menneskets selviske drifter udgør en langt mindre historisk fare end hans tilbøjelighed til integration. For at udtrykke det så enkelt som muligt: det individ, som giver frit løb for en overdrevent aggressiv selvhævðelse, pådrager sig samfundets straf, – han sætter sig selv udenfor, han trækker sig ud af hierarkiet. Den virkelig troende bliver derimod stadig mere knyttet til det; han træder ind i sin kirkes skød, eller partiets, eller hvilken social enhed han nu har afstået sin autoritet til.« Arthur Koestler: *The Ghost in the Machine* (New York: The Macmillan Company, 1967), 3. del, »Disorder«, p. 246.

18. En fortolkning, som stemmer overens med teorien om kognitiv disharmoni.

19. Se Erving Goffman: »Embarrassment and Social Organization«, *The American Journal of Sociology*, vol. 62 (november 1956), pp. 264–271. Se også André Modigliani: »Embarrassment and Embarrassability«, *Sociometry*, vol. 31, no. 3 (september 1968), pp. 313–326; og »Embarrassment, Facework, and Eye Contact: Testing a Theory of Embarrassment«, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 17, no. 1 (1971), pp. 15–25.

20. Hvis forlegenhed og skam er vigtige faktorer, som medvirker til at holde forsøgspersonen fast i hans lydige rolle, skulle vi finde et et brat fald i lydigheden, når forudsætningen for at opleve disse fø-

lelser elimineres. Det var netop det, der skete i eksperiment 7, da forsøgslederen forlod laboratoriet og gav sin ordre via telefonen. Meget af den lydighed, vore forsøgspersoner udviser, er forankret i den sociale situations direkte natur, hvor man står ansigt til ansigt med hinanden. Nogle former for lydighed – for eksempel den, man finder hos soldaten, der er sendt alene på en mission bag fjendens linier – kræver en langvarig kontakt med den pågældende autoritet og en overensstemmelse mellem den underordnede og autoritetens værdinormer.

Både Garfinkels undersøgelser og det nærværende forsøg viste, at det sociale livs formodede struktur måtte nedbrydes, hvis der skulle forekomme ulydighed. De samme udtryk for kejthed, forlegenhed og besvær ved at være ulydig er til stede som i Garfinkel's (1964) forsøg, hvor folk blev bedt om at overtræde nogle af de regler, der gælder i hverdagen.

21. Det er den manglende forståelse af overgangen til en instrumental tilstand og en utilstrækkelig forståelse af de faktorer, der binder den enkelte fast hertil, der er årsag til, at det er næsten umuligt at forudsige den pågældende adfærd. De, der skal bedømme situationen, tror, at der er tale om den sædvanlige person, som har sin moralske dømmekraft fuldt intakt, når de forudsiger, at han vil bryde ud af forsøget. De tager ikke på mindste måde hensyn til den fundamentale omdannelse af personens åndelige liv, der sker takket være hans indtræden i autoritetssystemet.

Den hurtigste måde at korrigere den fejlagtige forudsigelse hos de mennesker, der ikke kender forsøgets resultat, er at sige til dem: »Handlingens indhold er ikke halvt så vigtig, som De tror; forholdet mellem de medvirkende er dobbelt så vigtigt. De skal ikke basere Deres forudsigelse på, hvad deltagerne siger eller gør, men på arten af deres forhold til hinanden inden for den sociale struktur.»

Der er endnu en grund til, at folk ikke forudsiger adfærden korrekt. Samfundet støtter den ideologi, at individets handlinger hidrører fra hans karakter. Denne ideologi har den pragmatiske virkning, at den tilskynder folk til at handle, som om de selv styrede adfærden. Dette er imidlertid en alvorligt fordrejet opfattelse af de faktorer, der bestemmer den menneskelige adfærd, og den gør en korrekt forudsigelse umulig.

22. Konrad Lorenz beskriver den forrykkelse af de hæmmende mekanismer, der sker takket være indførelsen af redskaber og våben: »Det samme princip gælder, endog i højere grad, for brugen af de moderne fjernstyrede våben. Den mand, der trykker på kontakten, er så fuldstændig skærmet mod at kunne se, høre eller på anden måde emotionelt erkende konsekvenserne af sin handling, at han kan begå den uden skade for sig selv – også selv om han besidder fantasi.« Konrad Lorenz: *On Aggression* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1966), p. 234.

23. Se N. F. Lerner: »Observer's Evaluation of a Victim: Justice, Guilt, and Veridical Perception«, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 20, no. 2 (1971), pp. 127–135.

24. I Princeton: D. Rosenhan: »Obedience and Rebellion; Observations on the Milgram Three-Party Paradigm«. Under udarbejdelse.

I München: D. M. Mantell: »The Potential for Violence in Germany«, *Journal of Social Issues*, vol. 27, no. 4 (1971), pp. 101–112.

I Rom: Leonardo Ancona og Rosetta Pareyson: »Contributo alle studie della aggressione: La Dinamica delle obbedienza distruttiva«, *Archiva de psicologia neurologia e psichiatria*, Anna XXIX (1968), fasc. IV.

I Australien: W. Kilham og L. Mann: »Level of Destructive Obedience as a Function of Transmitter and Executant Roles in the Milgram Obedience Paradigm«. Under trykning (1973) *Journal of Personality and Social Psychology*. 25. Se M. I. Orne og C. C. Holland og mit svar til dem i A. G. Miller (red.): *The Social Psychology of Psychological Research*, New York: The Free Press, 1972.

26. Men vi må ikke være naive på dette punkt. Vi har alle set, hvordan regeringen med sin kontrol over propagandaapparatet uvægerligt beskriver sine mål med moralsk gunstige udtryk; hvordan, her i vort land, udryddelsen af mænd, kvinder og børn i Vietnam blev retfærdiggjort med henvisning til den frie verdens redning osv. Vi ser også, hvor let sådanne erklæringer accepteres som retfærdiggørende mål. Diktaturer søger at overtale masserne ved at retfærdiggøre deres programmer ud fra de etablerede værdinormer. Selv Hitler sagde ikke, at han ville udrydde jøderne på grund af had til dem, men på grund af sit ønske om at forædle den ariske race og skabe en højere civilisation, fri for dette skadelige utøj.

27. Bierstedt gør rigtigt opmærksom på, at autoritetsfænomenet er endnu mere fundamentalt end regeringsfænomenet. ». . . Autoritetsproblemet er selve grundlaget for en fyldestgørende teori om den sociale struktur . . . selv regeringen er i en vis forstand ikke blot et politisk fænomen, men primært og fundamentalt et socialt fænomen, og . . . den sammenhæng, regeringen bygger på, besidder i sig selv en orden og en struktur. Hvis anarki er det modsatte af regering, så er anomi (social opløsning) det modsatte af samfund. Autoritet er med andre ord på ingen måde et rent politisk fænomen i ordets snævre betydning. For autoriteten gør sig ikke alene gældende i samfundets politiske organisation, men i hele dets opbygning. Enhver gruppering i samfundet, hvor lille og hvor midlertidig den end er, har sin egen autoritetsstruktur.« Bierstedt, pp. 68–69.

28. Men påstanden om »ordrer oppefra« blev fremsat af løjtnant William Calley, som kommanderede den deling, der gennemførte aktionen.

Den militære anklager anfægtede Calleys påstand om ordrer oppefra. Det er instruktivt, at anklageren ikke bestred det princip, at en

soldat skal adlyde sine ordrer, men hævdede, at Calley handlede uden ordrer, og at han derfor var ansvarlig for massakren. Calley blev kendt skyldig.

Den amerikanske offentligheds reaktion på Calley-sagen blev undersøgt af Kelman og Lawrence (1972), og de resultater, de nåede til, var ikke beroligende. 51 % af stikprøven angav, at de ville adlyde ordren, hvis de blev kommanderet til at skyde alle indbyggerne i en vietnamesisk landsby. Kelman konkluderer:

»Det er klart, at ikke alle finder de tilsyneladende legitime autoriteters ordrer lige tvingende. Det var ikke alle Milgrams forsøgspersoner, der gav ofrene de stærkeste stød. Ej heller fulgte hver eneste soldat under Calleys kommando hans ordrer til at dræbe ubevæbnede civilpersoner. De, der gør modstand under sådanne omstændigheder, har åbenbart evnet at bevare den ramme af personlig motivering og ansvar, som vi bruger i vort daglige liv.

Men vore tal viser, at mange amerikanere mener, at de ikke har ret til at gå imod autoritetens ordrer. De betragter Calleys handlinger i My Lai som normale, endog som ønskelige, fordi (de mener) han udførte dem i lydighed over for en retmæssig autoritet.«

Vi må spørge, hvorfor Kelman's interviewpersoner ville være parate til at rette sig efter den militære autoritet i My Lai (når kun få – om overhovedet nogen – ville have forudsagt underkastelse under forsøgslederens autoritet).

Interviewsvarene, som blev indsamlet, medens landet førte krig i Vietnam, afspejlede for det første holdningerne til selve krigen og viste den almindelige støtte til regeringens politik. Hvis spørgsmålene var blevet stillet i fredstid, ville en større andel have forudsagt ulydighed. Svarene er også udtryk for solidaritet med en amerikansk soldat, som de fleste amerikanere ikke mente burde være stillet for retten. For det andet: når man stiller spørgsmålet i en militær sammenhæng, anbringes det i en ramme, som folk er fortrolige med: man ved, at en soldat forventes at adlyde ordrene, og svarerne hidrører fra folkevisdom, almindelig snak og et kendskab til forholdene i militæret. Men dette forudsætter ikke nogen forståelse af de generelle principper for lydigheden, hvis de placeres korrekt i en ny sammenhæng. Folk forstår, at soldater udfører massakrer, men de indser ikke, at en handling som denne, der udføres rutinemæssigt, er det logiske enderesultat af processer, som i mindre synlige former findes overalt i det organiserede samfund. Endelig viser svarene, i hvilken grad det amerikanske folk havde tilsluttet sig autoriteternes synspunkter i deres vurdering af Vietnam-krigen. De var blevet grundigt indoktrinerede af regeringens propaganda (som på det samfundsmæssige niveau er det middel, hvorved en officiel definition af situationen kundgøres). I denne forstand befandt Kelman's interviewpersoner sig ikke ganske uden for det autoritetssystem, de blev bedt om at kommentere, men var allerede under påvirkning af det.

29. Henry Wirz: *Trial of Henry Wirz* (kommandant i Andersonville), Repræsentanternes Hus' 40. kongres, 2. session, Ed. Doc. no. 23.

(Brev fra krigsministeren som svar på en vedtagelse i Huset af 16. april med et referat af retssagen mod Henry Wirz. 17. december 1967).

30. Det kunne se ud, som om det anarkistiske argument for en total nedlæggelse af de politiske institutioner er en effektiv løsning af autoritetsproblemet. Men anarkismens problemer er lige så uløselige. Medens autoritetens eksistens undertiden fører til, at der begås grusomme og umoralske handlinger, vil fraværet af autoritet gøre én til offer for sådanne handlinger fra andres side, som er bedre organiseret. Hvis USA skulle opgive alle former for politisk autoritet, ville resultatet være ganske klart. Vi ville snart blive ofre for vor egen desorganisation, fordi bedre organiserede samfund straks ville bemærke og benytte sig af de muligheder, svagheden skaber.

Det ville desuden være en overforenkling at opstille et billede af det ædle individ i en stadig kamp mod den ondsindede autoritet. Den indlysende sandhed er, at en stor del af hans ædelhed og selve de værdinormer, han bringer i anvendelse over for den ondsindede autoritet, i sig selv hidrører fra autoritet. Og for hvert individ, der udfører grusomme handlinger på grund af autoriteten, er der et andet individ, som afholdes derfra.

31. Se Jay Katz: *Experimentation with Human Beings: The Authority of the Investigator, Subject, Professions, and State in the Human Experimentation Process* (New York: Russell Sage Foundation, 1972). Dette kildeskrift på 1159 sider indeholder kommentarer til de her refererede forsøg af Baumrind, Elms, Kelman, Ring og Milgram. Det indbefatter også erklæringen fra dr. Paul Errera, som interviewede en række af forsøgets deltagere (s. 400). En tankevækkende drøftelse af de etiske problemer i denne forskning findes i A. Miller: *The Social Psychology of Psychological Research* og i A. Elms: *Social Psychology and Social Relevance*.

Index

- Abse, Dannie 201
Administrative Behavior (Simon) 214
Adorno, T. 209
Afbrydelsestidspunkter i lydighedsforsøget 36, 38, 39, 49, 57, 60-61
Afstand til autoriteten, se eksp. 7 67
Afvigelse 167
Aggression 171-173
Ahrendt, Hannah 16
Allport, Gordon W. 182
American Journal of Sociology 215
American Psychologist 195
Anarkisme 219
Ancona, Leonardo 217
Ansvar 55, 58, 60, 84, 85, 93, 95, 139, 169, 191
    Tab af 18, 151
Anti-anthropomorfisme 19
Antigone (Sofokles) 13
Asch, S. E. 119, 120, 213
Aschby, W. R. 131, 133
Attica-fængslet 119
Autoritet 150, 160, 178, 184, 214-215, 217
    Afstand til 67
    Ordrens koordination med a's funktion 146-147
    Indtræden i et autoritets-system 145
    Se også den instrumentale tilstand, ulydighed, hierarki, lydighed
Autoritær stat 184
Batta, Bruno 54
Baumrind, Diana 195, 219
Belastning 159-170
    og afvigelse 167
    og benægtelse 164
    fysiske udtryk for 167
    kilder til 161
    og omgåelse 163
    ophør af 163
    og påskud 165
    stødpuder 162
    ulydighed som et middel til at afslutte 163, 168-170
Belønningsstruktur og lydighed 143
Berkowitz, L. 173
Bettelheim, B. 164
Bierstedt, R. 217
Bindende faktorer 153
Brandt, Gretchen 92
Braverman, Morris 61
Brideport, lydighedsforsøg 75, 76, 77, 176 (tabel)
Brotzman, E. 213
Bureaukrati, destruktivt 127
Buss, A. H. 173
Calley, William 188, 217-218
Crawford, Thomas 206
Dalrymple, S. 213
»Dangers of Obedience, The« (Laski) 194
Delacroix, Eugène 119
Demokrati 184
Dicks, H. V. 182
Dogs of Pavlov, The (Abse) 201

- Dontz, Karen 85
Dr. Strangelove (film) 18
- Eichmann 16, 21, 63, 182, 191
Eichmann in Jerusalem
 (Arendt) 16
- Ekspériment 1 (usynligt offer)
 41
- Ekspériment 2 (stemmekontakt)
 31-32, 43
- Ekspériment 3 (nærhed) 43
- Ekspériment 4 (berøringsnærhed)
 43
- Ekspériment 5 (nyt grundforsøg)
 64, 65
- Ekspériment 6 (udskiftning
 af personale) 66
- Ekspériment 7 (afstand
 til autoriteten) 67
- Ekspériment 8 (kvinder
 som forsøgspersoner) 71
- Ekspériment 9 (ofrets
 begrænsede kontakt) 72
- Ekspériment 10 (institutionel
 ramme) 75
- Ekspériment 11 (forsøgspersonen
 vælger selv stødniveau) 79
- Ekspériment 12 (eleven beder
 om at få stød) 98
- Ekspériment 13 (en almindelig
 mand giver ordrer) 100
- Ekspériment 14 (autoriteten
 som offer) 106
- Ekspériment 15 (to autoriteter:
 modstridende ordrer) 112
- Ekspériment 16 (to autoriteter:
 den ene som offer) 114
- Ekspériment 17 (to ligemænd
 gør oprør) 121
- Ekspériment 18 (en ligemand
 udløser stød) 127
- Elms, Alan 209
- English, H. B. 214
- Erikson, Milton 205
- Erkendelsesmæssige område, det,
 benægtelse og indsnævring af
 47
- Errera, Paul 219
- Etikette 155, 157
- Etiske problemer i forskningen
 195
- Etzioni, Amiati 206
*Experimentation with Human
 Beings* (Katz) 219
- F-skala 209
- Familien som forudsætning
 for lydighed 141
- Fascisme 209
- Feinberg, I. 71
- Festniger, L. 214
- Forlegenhed og lydighed
 157, 192, 215
- Forsøgspersoner
 rekruttering 24
 alder og erhverv 26
 repræsentation 174
- Forudsigelser om adfærden
 36-40
- Freud, Sigmund 119, 137,
 215
- Frivillighed 120
- Gandhi, Mahatma 119
- Garfinkel, H. 216
- Generalisering ud fra forsøget
 178-180
- Gensidig iagttagelse,
 i lydighedsforsøget 47-48
- Ghino, Pasqual 94
Ghost in the Machine, The
 (Koestler) 215
- Glasser, R. J. 185
- Goffmann, Erving 155, 215
- Graves, N. 213
- Group Psychology* (Freud)
 215
- Gruppedannelse 48
- Gruppoeffekter 119
- Gruppeideal i stedet for egoideal
 137
- Grækenland i antikken 130
- Halberstam, David 185
- Hall, Edward T. 212
- Handling, i lydighedsforsøget
 97, 154
- Hierarki
 og lydighed 120, 129,
 134, 137
 overlevelseshæder 129
 Se også autoritet,
 den instrumentale tilstand,
 lydighed, ulydighed
- Hilberg, R. 192
- Hitler, Adolf 135, 161, 180,
 217
 Se også nazisme
- Hobbes, Thomas 13
- Hofling, Charles K. 213
- Holland, C. C. 217
- Homans, G. C. 126
- Homøostatisk model 132
- Hæmning, passiv 48
- Imitation 120
- Individet over for autoriteten
 53-63, 81-96
- Individuelle mønstre 208-211
Informed Heart, The (Bettelheim)
 164
- Instrumentale tilstand, den
 138-148, 141, 144, 145, 147,
 149-153, 161
 bindende faktorer i
 18, 153-154
 og »definition af situationen«
 150, 151-152
 og ordrer 153
 selvopfattelse i 153
 tab af ansvar i 151-152
 og tilpasningsprocessen 149
 Se også autoritet, ulydighed,
 hierarki, lydighed,
 lydighedsforsøg
- Institutionel ramme (eksp. 10)
 75, 76, 77, 176
- Interaction Laboratory of Yale
 University 26, 64
- International Journal
 of Psychiatry* 206
- Journal of Nervous and Mental
 Disease* 213
- Journal of Personality and
 Social Psychology* 215, 217
- Journal of Social Issues*
 212, 217
- Jøderne og nazismen 13, 20,
 164, 192, 217
- Katz, Jay 219
- Kelman, Herbert 206, 218
- Kilham, W. 212, 217
- King, R. G. 212
- Koestler, Arthur 215
- Kohlberg, Lawrence 210
- Konformitet
 i modsætning til lydighed
 119-121
 frivillig 120
 som imitation 120
- Kontrolpanel, tegning 37
- Kybernetik 131-134
 Se også robotter
- Laski, Harold J. 194
- Latter 61-62
- Lawrence, L. 218
- Lazarus, R. 195
- Legimitet, autoritetens 210
- Lerner, N. J. 217
- Lorenz, Konrad 216
- Lydighed
 analyse af 129-130
 og autoritetsopfattelse
 144-146
 og belastning, se belastning
 og belønningsstruktur 143
 bindende faktorer ved 153
 familien som forudsætning
 for 141
 forudsætninger for 141-149
 og forlegenhed 215
 frivillighed 120
 og hierarki 120, 129-131,
 134-136
 ideologisk berettigelse
 147-149
 institutionel ramme for 142
 og den instrumentale tilstand,
 se den instrumentale
 tilstand
 konformitet i modsætning til
 119-121

- og den kybernetiske
synsvinkel 131-134
lydighedsprocessen 141-158
opfattelse af 144-145
og variation 136-138
og Vietnam-krigen 184-191
og ængstelse 157
Se også autoritet, ulydighed,
lydighedsforsøg
- Lydighedsforsøg
afbrydelsestidspunkter i
36-40, 49, 66, 68-69
i Bridgeport 75-78,
176 (tabel)
og erhvervede adfærds-
egenskaber 48
forsøgslederens rolle i
26, 30
og gruppedannelse,
begyndende 48
indlæringsopgaven i 29, 30
kritik af 174, 195 ff, 197 ff
stikord, der vækker
medfølelse, i 45
i Tyskland 175, 215
- Lynchning 126-127
- Mann, L. 212, 217
Mantell, D. M. 175, 212, 217
Marler, P. 129
Metode, generelle prinmipper
23 ff
metodeproblemer 174-183
Miller, Arthur G. 206
Miller, N. 51
Modigliani, André 215
Moralsk skøn 17, 159, 161
My Lai-massakren 180, 188,
191, 218
Mytteriet på Caine (Wouk)
215
- Nazismen 13, 20, 60, 94, 164,
180, 181, 182
Se også Hitler, Adolf
Nægtelse 164, 178
- Ofret i lydighedsforsøget 26, 27
afstand til 41-52
- autoriteten som offer
102-103 (tabel)
begrænset kontrakt,
se eksp. 9
som »elev« 28, 30
forsøgspersonernes vurdering
af den smerte, ofrene følte
176 (tabel)
nedvurdering af 20
protester fra 31-33
- Omgåelse 163
On Aggression (Lorenz) 216
Orne, M. I. 217
Orwell, George 22
Overjeg (samvittighed)
133, 135, 137, 152, 171
- Parevson, Rosetta 217
Passiv hæmning 48
Pierce, C. 213
Platon 13
Proceskarakter, handlingens 154
Prozi, Fred 81
- Rekruttering af deltagere 24
Rensaleer, Jan 59
Robotter 131-133, 135, 137
Se også kybernetik
Roller 159
Rosenblum, Elinor 87
Rosenhan, David 177, 217
Rosenthal, R. 175
Rosnow, R. L. 175
- Samvittighed (overjeg)
133, 135, 137, 152, 171
Scott, J. P. 48
Sheridan, C. L. 212
Shirer, William 12
Simon, Herbert A. 214
Situationsbetingede forpligtelser
155
Skjulte Dimension, Den (Hall)
212
Smerte, forsøgspersonernes
vurdering af 175 ff
Social orden, internationalisering
af 143
- Social Psychology and Social
Relevance* (Elms) 207, 209,
219
*Social Psychology of Psycho-
logical Research* (Miller red.)
206, 217, 219
Sprogbrug, ændring af 191
Stalin, Joseph 160
Status, i lydighedsforsøget
97, 98
Stogdill, R. M. 214
Stødapparatet i forsøget
29, 32, 36, 163, 164-165
Stødniveauer
i eksp. 1-4: 44 (tabel)
i eksp. 5-11: 68-69 (tabel)
i eksp. 12-16: 102-103
(tabel)
i eksp. 17-18: 125 (tabel)
Stødpuder 162-163, 187
- Tabeller:
afbrydelsestidspunkter 38
eksp. 1-4: 44
eksp. 5-11: 68-69
eksp. 12-16: 102-103
eksp. 17-18: 125
spørgeskema i efterunder-
søgelsen 198
- ansvaret, vurderet af ulydige og
lydige forsøgspersoner 208
forsøgspersonernes vurdering
af den smerte, ofret følte
176
Taylor, T. 185
Tinbergen, N. 129
Tocqueville, Alexis de 213
Det tredje riges storhed og fald
(Shirer) 12
Trobriandere 148
- Udtrykkelighed 120
Undersøgelsesmetode 23 ff
- Variation 136-138
Vietnamkrigen 185-191
Voldsforbrydere 127
- Wallace, Mike 188
Washington, Jack 58
Wiener, Norbert 131
Wirz, Henry 191, 218
Wouk, Herman 215
- Yale Interaction Laboratory
26, 64
- Ængstelse og ulydighed 157